

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
I.

Fürdőélet Erdélyben

BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET

Szerkesztőbizottság:

Fodor Pál, Kiss J. László, Kovács András, Kósa László, Monok István,
Péter Katalin, Romsics Ignác

Főszerkesztő:

Rüsz-Fogarasi Enikő

Szerkesztőség:

Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, Pakó Klára

A szerkesztőség címe:

Magyar Történeti Intézet/Departamentul de Istorie în Limba Maghiară,
400088 Cluj-Napoca, Str. Napoca Nr. 1

E-mail: erdelyievszazadok@gmail.com

A borító Szathmári Pap Károly: *Erdély képekben* (Kolozsvár, 1843) című művében található, Kolozsvárt a Fellegvárról ábrázoló színes litográfia felhasználásával készült. A reprodukció az MTA BTK Művészettörténeti Intézet Adattára, Herepei János hagyatékában található példányról készült.

Nyomdai előkészítés: Gregus Zoltán

Korrektúra: Demeter Zsuzsa

Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

E szám megjelenését támogatta:

ISBN 978-606-8886-05-3

ISSN 2558 - 8761, ISSN-L 2558 - 8761

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
I.

Fürdőélet Erdélyben

Egyetemi Műhely Kiadó
Kolozsvár, 2016

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

Útravaló/Viaticum.....	9
 A római thermaetől a hévizes és a sós gyógyfürdőturizmusig/From the Roman Thermae to the Thermal Baths and the Saltedbathes Tourism	
Kósa László:	
<i>A fürdőélet mint a polgári életforma része</i> <i>Spas as Parts of Civil Lifestyle in the Austro–Hungarian Monarchy.....</i>	15
Burkhardt Britta:	
<i>Római kori fürdőkultúra Erdélyben: Dacia Porolissensis katonai fürdőiről</i> <i>About the Military Baths of Dacia Porolissensis.....</i>	33
Várkonyi Gábor:	
<i>Testkultúra és fürdőzési szokások a kora újkori Magyarországon</i> <i>Body Culture and Bathing Traditions in the Early Modern Hungary.....</i>	59
Fehér Andrea:	
<i>Fürdőkultúra a 18. századi erdélyi emlékiratokban</i> <i>Spa Culture in 18th Century Transylvania.....</i>	67
Ferencz-Mátéfi Kriszta:	
<i>Fürdőélet és építészeti törekvések a 19. század végén, a 20. század elején Tusnádfürdön</i> <i>Bath Life and Building Endeavors at the Turn of then 19th–20th Centuries in Tusnad Bath</i>	81
Imecs-Magdó Eszter:	
<i>Egy állami beruházás története vidéken – a vizaknai gyógyfürdő kiépítése</i> <i>The Story of a State Investment – The Edification of Vizakna-bay.....</i>	103
Zepeczánér Jenő:	
<i>„A székely fürdők felvirágoztatásának módjáról” (Modernizálási törekvések a székelyföldi fürdőkön a dualizmus korában)</i> <i>Attempts to Modernize the Baths in Szeklerland</i>	139

Műhely/Workshop

Fodor János:

Bernády György épített öröksége és kultusza

The Cultural Heritage and Cult of György Bernády 181

Markaly Aranka:

Csíkszéki nemesség a 16–17. században

The Nobility of the Csík Seat in the 16th–17th Centuries.....203

Arcél/Profile

Szabó Csaba: *Bodor András (1915–1999)* 219

Lupescu Makó Mária: *A Professzor úr. In memoriam Jakó Zsigmond*

(1916–2008).....229

Könyvszemle/Bookreview

Tamáská Máté: *Torockó felfedezései – A műemléki tér szociográfiája*

(Harkai Ágnes).....239

Székykeresztúr. *Várostörténeti fotóalbum* (Lakatos Sándor).....243

Szőcs Tibor: *A nádori intézmény korai története: 1000–1342*

(György Árpád Botond).....247

Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajtasok. Válogatott*

publicisztikai írások (Bakk Antal-Pál).....252

Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája –*

François de Tott báró (1733–1793) (Horváth Csaba)257

Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945* (Pataki Szabolcs)260

Takács Tibor: *Szoros emberfogás, Futball és állambiztonság*

a Kádár-korszakban (Orbán Balázs)263

Gheorghe Onişoru: *Pecetea lui Stalin. Cazul vasile Luca*

[Sztálin pecsétje. A Luka László ügy] (Antal RóbertIstván)268

Cristina Diaç: *Zorii comunismului în România. Ştefan Foriş, un destin*

neterminat [A kommunizmus hajnala Romániában. Fóris István,

egy befejezetlen végzet] (Kovács Szabolcs)..... 274

George Cipăianu: *Catholicism şi comunism în România, 1946–1955.*

O perspectivă diplomatică franceză

[Katolicizmus és kommunizmus Romániában, 1946–1955]

(Csucsuj István).....280

Krónika/Chronicle

<i>A kolozsvári magyar nyelvű történelemoktatás története és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének megalakulása</i> (Pál Judit).....	289
Nemzetközi konferencia: <i>Iszlám és migráció V. Esettanulmányok a migrációs jelenség értelmezéséhez</i> (Toth Szilárd).....	302
Nemzetközi konferencia: <i>Kolozsvár 700 – múlt, jelen és jövő</i> (Szász Hajnal és Tóth-Gödri Iringó)	303
1956. <i>A magyar forradalom és szabadságharc és Erdély – a KMTI és a Buza László Egyesület rendezvénysorozata az 1956-os emlékév keretében</i> (Lönhárt Tamás).....	307
Történelmi vetélkedő középiskolás diákok számára (Hunyadi Attila Gábor)	309
Nemzetközi konferencia: <i>A kolozsvári egyetem gazdasági és társadalmi kisugárzása (1872–1944)</i> (Toth Szilárd)	310
Számunk szerzői	313

ÚTRAVALÓ

Bármely új sorozat, évkönyv, folyóirat első számához hozzátartozik egy kis útravaló, amely az érdeklődő olvasónak eligazítást nyújt a kiadvány előtörténetéről, céljairól, felépítéséről és a körülötte folyó munkáról.

Erdélyi magyar körökben elég gyakran hallani, hogy az utóbbi 25 évben nem változott semmi a közéletben, a közoktatásban, a kutatásban. Ennek az ellenkezőjét mi sem bizonyítja jobban, mint a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének a működése. A rendszerváltást követően a magyar történészképzés lassan, kis lépésekkel indult. Először két, majd három, majd kilenc és egyre több hallgatót vettünk fel egyre szaporodó szakirányainkra. Manapság már nemcsak a történészképzés tartozik intézetünkhöz, hanem a művészettörténész-, régész-, levéltáros-, könyvtárosképzés indítását követően immáron hosszú évek óta a nemzetközi kapcsolatok szakiránynak is otthont ad, és nemrégiben a kulturális turizmus szak hatodik évfolyama is útnak indult. Az egyre szerteágazóbb képzéseinknek a 2011-es tanügyi törvény adott új lendületet, hiszen megteremtette a törvényes lehetőséget arra, hogy a különböző tanszékek keretén belül alkalmazott, a magyar tannyelvű képzésben részt vevő kollégák egy magyar intézetbe tömörülve, megerősödve folytassák oktatói és kutatói tevékenységüket.

Ez az oktatói közösség már 2012-ben, a megalakulás évében bemutatkozó kötettel jelentkezett,¹ most viszont egy évkönyvet indít útjára, amely a kolozsvári Magyar Történeti Intézet sokszínű szakirányai számára szeretne megjelenési fórumot teremteni. Nem könnyű feladat, hiszen a történelem, a nemzetközi kapcsolatok, a régészet, a levéltár, a művészettörténet, a könyvtár és a kulturális turizmus területeit kell összehangolni. Viszonylagos könnyebbséget jelentett, hogy mindenik doméniumot a történelemmel való szoros kapcsolat jellemzi, és ezen a ponton lehetséges a közös nevező megteremtése.

Intézetünk kezdettől fogva fontos feladatának tekintette, hogy eredményeit minél szélesebb olvasóközönség körében ismertesse, így merült fel egy intézeti időszakos kiadvány létrehozása. A most induló évkönyvünk

1 Nagy Róbert-Miklós – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *Ablakok a múltra*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012.

legfőbb célja a kolozsvári Magyar Történeti Intézetben, az intézet körül zajló oktatás és kutatás eredményeinek ismertté tétele, valamint a hozzá kapcsolódó kutatói, oktatói projektek megjelenítése. Másfelől az indokolta ennek a kiadványnak a megjelenését, hogy vannak olyan szakirányaink (kulturális turizmus, nemzetközi kapcsolatok), amelyek számára a meglévő szakmai fórumok nem nyújtanak kellő súllyal megnyilvánulási, publikálási lehetőséget. Mivel azt szeretnénk, hogy kiadványunk minél több emberhez eljusson, fontosnak tartjuk, hogy a klasszikus papírformátum mellett elektronikusan is minél előbb elérhetővé váljon.

Intézetünk munkatársai és a hozzánk tartozó doktoranduszok többnyire az erdélyi múlt valamely szegmensét, korát vizsgálják, ezért évkönyvünk az *Erdélyi évszázadok* címet kapta.

Az évkönyv szerkesztői azzal az elhatározással kezdték el munkájukat, hogy az egyes számok profilját évente valamely konferencia vagy tematika mentén alakítják ki. Elképzelésünk szerint a profilt adó tanulmányok határozzák meg a jövőben a kötet jellegét. Így az első kötetünk alapját nagyrészt a 2014. október 18-án, Kolozsváron tartott nagysikerű konferenciánk előadásai képezik, amelyek írott, bővített változatait olvashatjuk a tanulmányoknak szentelt részben, és amiért az évkönyvünk alcíme *Fürdőélet Erdélyben*. Az ezekben a tanulmányokban olvasható kutatási eredmények a kulturális turizmussal, a művészettörténettel és a történelemmel foglalkozók, de más szakterületeken tevékenykedők számára is hasznos és érdekes adatokkal és megközelítésekkel szolgálnak.

A *Műhely* és *Könyvszemle* fejezetek kettős célt követnek. Amellett, hogy folyamatban lévő kutatásokba nyújtanak betekintést, a tehetséges és kiemelkedő teljesítménnyel rendelkező doktoranduszokat, mesterképzős diákokat is megnyilvánulási lehetőséghez juttatják. A *Műhely* rovat a maga során módszertani vitáknak is helyet szeretne adni, amely új vagy régi források új megközelítési lehetőségének, vagy a kutatás útkeresésének problémafeltárási helye is kíván lenni. A *Könyvszemle* a magyarországi magyar, illetve a romániai magyar és román szakmai újdonságok bemutatását egyaránt megcélozza, mintegy közel hozva a két historiográfia frissebb szellemi termését olvasóink és diákjaink számára. Az *Arcél*-rovat, az évkönyv másik jelentős egysége, egyetemünk, illetve Erdély fontosabb magyar személyiségeinek és intézményeinek arcélát kívánja megrajzolni, elősegítve ezeknek a jobb megismerését, ismertté tételét. Végül, de nem utolsósorban, a *Krónika* rovatban az intézetünkben zajló rendezvényekről, tevékenységekről tudósítunk, közöljük az intézetigazgató beszámolóját vagy kiemelkedő eseményeink, konferenciáink összefoglalóit.

Évkönyvünk következő számát korunk nagy kihívásának, a migráció és integráció kérdéseinek szenteljük. Ezt a kérdéskört kívánjuk több tudományág szempontjából történetiségében és sokféle megnyilvánulási formájában körüljárni.

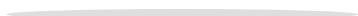
Köszönet azoknak, akik hittek kezdeményezésünkben, megértették évkönyvünk megjelenésének fontosságát és támogatták azt. Köszönet azoknak, akik tanulmányaikkal, írásaikkal megtisztelték induló kiadványunkat.

Köszönet azoknak, akik az első szám szerkesztésében közrejátszottak, nevezetesen Hunyadi Attilának, Lupescu Makó Máriának, Nagy Róbert Miklósnak, Bicsok Zoltánnak és Ladó-Kajtár Gyöngyvérnek.

Ad multos annos!

Rüsz-Fogarasi Enikő

A RÓMAI THERMAETŐL A HÉVIZES ÉS A
SÓS GYÓGYFÜRDŐTURIZMUSIG

FROM THE ROMAN THERMAE TO
THE THERMAL BATHS AND THE
SALTEDBATHES TOURISM

Kósa László

A FÜRDŐÉLET MINT A POLGÁRI ÉLETFORMA RÉSZE

Spas as Parts of Civil Lifestyle in the Austro–Hungarian Monarchy

The excellent geological and geographical conditions, especially the great number of springs supported the development of an unique and varied bathing/spa culture as part of modernization in the Habsburg Empire and later in the Austro–Hungarian Monarchy in the 19th century.

The essay, in a wider context, gives a vivid picture of the most important bathing establishments and their natural environment as well as some characteristics of social life in the favourite places of relaxation.

After 1945, as a result of the communist ideology that did not support civil lifestyle, and the nationalization, the heritage of bathing culture seriously damaged. Since 1990 the spa culture is gradually improving and getting back its fame.

Keywords: bathculture, bathing establishments, relaxation, lifestyle

A 18. század végétől az első világháborúig terjedő időszakban a Habsburg Birodalom, utóbb az Osztrák–Magyar Monarchia területén mindenekelőtt a kedvező természeti adottságoknak köszönhetően (ásványvizek, domborzat, éghajlat), történeti távlatban és földrajzi összehasonlításban egyaránt jellegzetes fürdőélet alakult ki. Kibontakozásának további fontos feltételei voltak: a kísérleti és klinikai orvostudomány (balneológia) kialakulása; az alkímiát fölvaltató tudományos vegytan (ásványvízelemzés) fejlődése; a (főként távolsági) közlekedés és az építkezés modernizációja; a természetkultusz; a pihenést és a testi-lelki regenerálódást szolgáló szabadidő fogalmának megszületése; az utazáshoz kapcsolódó társas élet divatjának kialakulása (környezetváltoztatás igénye, társadalmi reprezentáció); az üzleti vállalkozás köreinek kiszélesedése; a modern tömegkommunikáció és reklám. Ezek a feltételek és körülmények egyenként és együttesen kapcsolódnak a kor sokat vitatott, átfogó (politikai, gazdasági, kulturális) modernizációs folyamatához, amit a magyarországi közéletben és a történetírásban

polgári átalakulásnak, polgárosodásnak, polgárosulásnak neveznek. Ebben az értelemben a fürdőélet része a kor polgári életformájának. A fürdőn tartózkodás összetett jelentése magába foglalta a testápolást, a pihenést, a gyógyulást, a nyaralást, az üdülést, a kapcsolódást. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a fürdőhelyek minden korabeli fő típusával találkozhatunk: természetes forrásokra, ásott vagy fúrt kutak vizére (ásványvízre) épültek, tavi (sós vagy édesvízi), tengeri fürdőkkel és magaslati (klimatikus) üdülőhelyekkel, hogy a legfontosabbakat említsük. Kiemelkedő jelentőségű, hogy Budapest egyedi adottságai révén egyidejűleg kínálta a vendégeknek a hőforrások gyógyvizét és a nagyvárosi szórakozási lehetőségeket. A 19. században széles körben elterjedtek a természetes hideg vizes kezelést alkalmazó „vízgyógyintézetek”.

A fürdőélet kutatása az életmód- és mentalitástörténet iránt nemzetközi viszonylatban megnövekedett figyelemmel összefüggésben élénkült meg. Tematikája felölelheti egy ország vagy egy nagyobb földrajzi, politikai egység fürdőtörténetét („makromegközelítés”).¹ A magyar nyelvű szakirodalom zöme „mikrovizsgálat”, egy-egy fürdőhely, fürdő kisebb könyv- vagy tanulmányterjedelmű monografikus vagy monográfiaigényű műből áll.²

A FÜRDŐTÖRTÉNET TEMATIKUS TAGOLTSÁGA ÉS FORRÁSAI

Alább két okból foglalkozom kissé bővebben a fürdőélet történetének írott forrásaival. Egyrészt így szeretném szemléltetni a kutatás tematikai változatosságát, másrészt fölhívni a figyelmet arra, hogy a források föltárása mindmáig szegényes. Az utóbbi megállapítás Erdélyre hangsúlyosan érvényes. Kérdés azonban az is – mint sok más területen –, egyáltalán létrejöttek-e kéziratos források és milyen fokú lehetett a pusztulásuk. Több példa arra vall, hogy bőven keletkezettek, bár amíg a fürdők működését hatóságilag nem szabályozták, ami a 19. század második felében fokozatosan

- 1 Írásom összegző célú, újabb forrásföltárásra nem hivatkozik. Számos vonatkozásban korábban megjelent könyvem eredményeire támaszkodom: Kósa: *Fürdőélet*. A saját műre történő hivatkozásokat azonban mellőzöm. Másik példa a „makromegközelítésre”: Nagy: *A Felvidék*.
- 2 Például: Güntner: A balfi fürdő, 228–246.; Stadler: *Palics története*; Jakob: Az ugod-vadkert, 27–62.; Jancsó: *Buziás*; Magdó: A vizaknai fürdő, 29–35.; Szőcsné Gazda: Polgárosodás, 565–577.

ment végbe, az iratképződés esetleges lehetett.³ A Kárpát-medence utóbbi száz évének viszontagságos története folytán ezek fennmaradásának esélye nem sokban különbözhetett más forrásegyüttesekétől. Mivel a fürdők többsége törvényhatóságok, egyházak, közbirtokosságok, magánszemélyek tulajdonában vagy kezelésében voltak, sorsukat számtalan kedvezőtlen tényező befolyásolhatta. Jó kérdés, mi maradt meg irataikból napjainkra, akár közgyűjtemények, akár magánarchívumok őrzésében, illetőleg hogy ezek közül mi férhető hozzá a kutatás számára.

Az 1918 előtti Magyarország leglátogatottabb fürdői Balatonfüred kivételével a mai Magyarországon kívül fekszenek. Ez a fő oka annak, hogy a fürdőkőről a törvényhatóságoknál keletkezett iratok elveszhetnek vagy jelenleg nem hozzáférhetők (pl. alispáni iratok, törvényhatósági bizottsági iratok, városi iratok). A Balatonfüreddel foglalkozó szakirodalomnak az utóbbi másfél évtizedbeni – főként levéltáros kutatóknak köszönhető – szembetűnő gazdagodása mintegy példázza is a szerencsésen megmaradt archív anyag földolgozásának lehetőségét.⁴

Ugyanakkor Balatonfüred anyaga is súlyosan károsodott. A savanyúvíz-fürdő gazdálkodásának írásos forrásaiból a két világháború közötti évek levéltári anyaga hiányzik, konkrétan azért, mert 1945 tavaszán mint kurrens irattár a helyszínen volt, így a front átvonulásakor a szovjet katonák föltüzelhették.⁵ Ezzel szemben a 19. század közepső harmadában a magyarok körében igen divatos morva-sziléziai „hidegvíz-gyógyintézetnek” a Gräfenberg Wesselényi Miklós személyes dokumentumait is magába foglaló, korabeli levéltára máig megőrződött, és rendezetten hozzáférhető a fürdőhely közelében lévő archívumokban.⁶

Tematikai szempontból fontos az orvostörténeti (főleg a balneológiai) földolgozás.⁷ Speciális téma a fürdőhelyi színház történet: nyilvánvalóan csak állandó színházépület, színházzóhely működéséhez kapcsolódóan születhet meg.⁸ Sajnálatos, hogy a sajátos igényeket szolgáló fürdőhelyi építkezésről vagy a fürdőélet fontos színterét alkotó parkokról ez idáig alig készült önálló vizsgálat.⁹ Akadnak speciális, egyedi fürdőtörténeti források. Alább ezekből sorolok példákat. A hőskorát élő, de már országos hírű

3 Szerencsés kivétel: Lichtneckert: *A balatonfüredi fürdőbizottság*.

4 Írásomban éppen ezért nagyobb gyakorisággal hivatkozom a Balatonfüredről szóló tanulmányokra.

5 Lichtneckert: *A balatonfüredi savanyúvízi*, 378.

6 Csoma: *Magyar fürdővendégek*, 78–94.

7 Antall – Buzinkay – R. Harkó – Vida: *A magyar balneológia*, 370–378.

8 Hudi: *A balatonfüredi színházak*.

9 Lichtneckert: *A balatonfüredi Angolkert*.

Borszék egyik nyári idényének eseményeit a kolozsvári egyetem román nyelvi tanszékének professzora, Moldován Gergely önálló kötetben örököltette meg. Megtalálhatók benne az azóta föltehetően elveszett fürdői vendégekönyv részletei is.¹⁰ A mentalitástörténet különös példája a reformkorból a balatonfüredi „panaszkönyv” töredékének közzététele és elemzése.¹¹ Az utóbbi kötet függelékében Hudi József egyéb más fürdőtörténeti forrásokat is publikál, jellemzően fürdőleveleket, azaz tárcastílusú beszámolókat Balatonfüred aktuális eseményeiről és hangulatáról. Az első magyar nyelven írt, egyszerre mind nagy műgonddal készült fürdőlevél-sorozatot, a *Bártfai leveleket* (1818) Dessewffy József gróf a Kolozsvárott nevelősködő Döbrentei Gábornak címezte. Vizsgált korszakunk elején, önálló kötetben jelent meg.¹² Balatonfüredi kötődésűek azok a besúgóí jelentések, melyek a metternichi rendszer informálását szolgálták.¹³ Écsy László, a balatonfüredi gyógyhely igazgatója több mint fél évszázadon át vezetett naplójának jelentőségét ezúttal aligha szükséges méltatni.¹⁴ A Trencsénteplicét világfürdővé fejlesztő Winter család sokat próbált sarjának önéletrajza évekkel szerzője halála után jelent meg.¹⁵ A remélhetően föllendülő erdélyi fürdőtörténeti kutatások számos, eddig ismeretlen kéziratot forrásra fognak bukkanni, bár a *Korunk* tematikus száma (*Történelmi fürdőhelyek Erdélyben*) egyelőre csak részben támasztja alá fölvetésünket, szerzői ugyanis kéziratok anyagra nem sokszor hivatkoznak.¹⁶ Ellenben ugyanők jóval gyakrabban idéznek vonatkozó aprónyomtatványokat és sajtócikkeket. Mindkét forrástípus a 19. század szülötte. Hallatlanul gyorsan gazdag változatosságot és számszerű gyarapodást értek el a reklámfüzetek, népszerű leírások, ismertető, tanácsadók, katalógusok, idegenforgalmi prospektusok, hirdetések.

A korabeli orvosi és balneológiai szakajtó ugyancsak számos értékes cikket tartalmaz. Az idényjelleggel szerkesztett, a közönség szórakoztatását célzó, néhánynapos helyi újságok viszont kevés információt nyújtanak. Például Tuszán és Előpatakon jelent meg 1904-ben néhány hétig a *Fürdői Lapok*.¹⁷ A látogatottabb helyeken a fürdőigazgatóság hetente újság-hírlap formában tette közzé az aktuális vendégnevsort. Ezek a listák ma a fürdői

10 Moldován: *Egy fürdőidény*, 124–125.

11 *Balatonfüredi panaszkönyv 1836–1840*.

12 Újabb kiadása: Dessewffy: *Bártfai levelek*.

13 Tábori: Titkos jelentések, 27–29.

14 Écsy László *fürdőigazgató naplói*; Lichtneckert: *Écsy László*.

15 Winter: *Pöstyénfürdő születése*.

16 Kósa: Az erdélyi fürdők, 20.

17 Nyaralási költségeik fedezésének céljából hivatásos újságírók szerkesztették.

közönség társadalmi összetételének elsőrangú forrásai. Sajnálatosan ritkán maradtak az utókorra.

A fürdőélet a polgári életforma része volt, ezért a következőkben két fontosabb aspektusán keresztül kívánom bemutatni.

A FÜRDŐHELY MINT ÉPÍTETT KÖRNYEZET

A fürdőhely nemcsak a valóságos építményeket (pl. fürdőház, szálloda, kúrszalon, kútház stb.) foglalja magában, hanem az élő természet mesterséges alakítását is (park, növényzet, sétány, tó stb.).

Az ásványvizeket hasznosító fürdők zömmel zárt településen kívül helyezkedtek el, azzal vagy összeépülve, vagy tőle távolabb önálló telepet alkotva, pl. Tusnádfürdő vagy a Szatmár megyei Bikszád, a Zólyom megyei Szliács. Fürdőhely azonban teljesen új településként is létrejöhetett, mint a csehországi Franzensbad (18. század vége) és Marienbad (19. század eleje) vagy a volt Sopron megyei, ma Ausztriában található elegáns üdülőközség, Savanyúkút (a múlt századforduló körül).

A 19. század folyamán a Habsburg Birodalomban, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában nagyszámú fürdőhely kezdett működni, amelyek gyógyhelyi kínálat, infrastruktúra és természeti környezet tekintetében széles skálán helyezkedtek el. Az egyik póluson a nemzetközi hírű, a kor minden kíváncsijának megfelelő „Nobelbad”-okat, a másikon az egyszerű, helyi jelentőségű „parasztfürdő”-ket találjuk. A 19. század közepére a fürdőhelyek kiépítésének és felszereltségnek olyan követelményrendszere alakult ki, amelynek teljesülése nélkülözhetetlen volt a versenyképességhez, és szükséges volt ahhoz, hogy a közönség a polgári életforma részeként tekintsen a fürdőre járásra. Egyszersmind ennek a követelményrendszernek a megvalósulása biztosította elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia fürdőinek egységes arculatát, amit írásunk elején nemzetközi viszonylatban és történelmi léptékben is jellegzetesnek mondtunk.

A közlekedés fontosságát senki sem vitatta, Magyarországon mégis csak az 1876. évi közegészségügyi törvény írta elő a fürdőhelyekre vezető korszerű minőségű közút létesítését. A fürdőre igyekvő postakocsikat és a saját fogatokat gyors ütemben váltotta föl a jóval nagyobb kényelmet nyújtó vasút. Akár egy szárnyvonal is nagyot lendíthetett a forgalmon (például: Eperjes–Bártfafürdő, 1893). A Balaton déli partjának utóbb nagy jelentőségű fürdőtelepei a Déli-Vasút megépítésének köszönhettek sokat, ugyanis töltésének nyomvonalát a part menti mocsarakat keresztezve

jelölték ki, ezáltal stabil tópartot is biztosítottak (1858–1861). Ellenpélda a népszerűségét folyamatosan őrző Balatonfüred, melyet csak 1909-ben ért el egy szárnyvonal, illetőleg Borszék, amelynek máig nincs közvetlen vasúti összeköttetése. A két utóbbi példa tanúsítja, hogy a kiváló gyógyhelyi adottságok és a hírnév esetenként kiegyensúlyozhatták a körülményes megközelítésből fakadó hátrányokat.

Alább elsősorban a telepet vagy önálló települést (településrészt) alkotó fürdőhelyi viszonyokat mutatjuk be. A fürdővendégek nagyobb része a csendes vidéki helyeket, a természeti környezetben elhelyezkedő fürdőket kedvelte. Ha a természeti feltételek adottak voltak (gyógyvíz és kedvező mikroklíma), életbe lépett a fent említett normatív követelményrendszert megvalósító „forgatókönyv”.

Az elemi szükségleteket kiszolgáló, egymást kiegészítő építményeket lehetőleg egyidejűleg volt tanácsos megépíteni, különben nem tudott működni a „fürdőkomplexum”. Az utókor esztétikai igényei szempontjából egyenesen szerencsésnek mondhatjuk azokat a helyeket, amelyek rövid idő alatt csaknem egységes stílusban épültek ki. Máig megragadóan szép látványt nyújtanak a nyugat-csehországi világfürdők vagy Ischl és Gleichenberg Ausztriában. Herkulesfürdő is dicsekedhetne egységes látványt nyújtó utcaképpel, ha az utóbbi évtizedekben az elhanyagoltság nem tette volna tönkre az örökséget. A bácskai Palicsfürdő épületei magyaros szecessziós stílusban szinte egyszerre készültek el. Sajnos mára ezek is sokat károsodtak.

A központi szerepet betöltő, fürdésre, fürdőkúrára alkalmas, fedett építmény (fürdőház) mellől ugyanúgy nem hiányozhattak a kiszolgáló helyiségek (öltözők, kabinok, pihenő stb.), mint a szabad víztükör közeléből. Az ivókúra elengedhetetlen feltétele volt a forrás tisztasága, ezért gondosan védték a szennyeződésektől, lehetőleg kőbe foglalták. A forrás fölé kútház került, melynek esetenként drágább, stílusos kivitelezése nemcsak a gyógyvíz védelmét szolgálta, hanem kultikus tiszteletét is reprezentálta.

A szállás és étkezés kérdésének fontosságát nem szükséges hangsúlyozni. A tulajdonosok és bérlők természetesen igyekeztek a kiépülés első szakaszában minél előbb szállodákat és villákat létesíteni közvetlenül a gyógyforrás közelébe, sőt nagyon gyakran egy fedél alá, a fürdőházba került a fürdőkúrára szolgáló helyiség (fürdőszoba) és a szállás. A 19. század végéig általánosnak mondható az önellátó élelmezés. A családotul érkező vendégek saját konyhán étkeztek, ezáltal törekedve takarékosabb életvitelre. A kis, helyi vonzáskörű fürdők kevésbé tehetős vendégköre otthonából hozott étellel kosztolta magát. A múlt század elején például

Bálványosfürdőn a szegény sorú a vendégek számukra emelt olcsó barakkok előtt, szabad tűzhelyen főzhettek. A polgári életmód cseléd tartással járt együtt. A családok általában magukkal vitték a fürdőre házi cselédüket, aki az önellátó háztartásban – akár odahaza – végezte a bevásárlást, főzött, tálalt és ellátta a többi házi munkát is. Számos helyen a fürdőigazgató vagy a bérlő a fürdőház-használathoz kapcsolódó napi ellátást tudott biztosítani. Kellő számú vendéggel együtt megjelent az önálló vendéglő is.¹⁸

A kor orvosi gyakorlata előírta a naponta többszöri, de legalább a reggeli ivókúrát, közvetlenül a forrásból friss ásványvíz kortyolgatását. Kijelölt sétahely nélkül azonban nem lehetett szabályos ivókúrát folytatni. A forrás közelében a sár- és pormentes sétaút kialakítását csak ideig-óráig lehetett halasztani, mert egy esős nap nyáron is megzavarhatta az ivókúrát. A fedett sétány vagy sétáló folyosó már költséges beruházás volt, de nélküle a fürdőhely nem számított korszerűnek.

A polgári fürdőélet fontos tartozéka a gyógyterem (kúrszalon): tágas, magas belméretű, többnyire díszesebb kivitelezésű terem, amely – ha kúra vagy más program éppen nem foglalta le a vendégeket – napközbeni tartózkodási helyül is szolgált számukra. Pihenés, olvasás, társalgás, társasjátékok mellett színtere volt a különféle célú összejöveteleknek, a báloknak, műsoros esteknek, színház hiányában akár színi előadásoknak is. Gyakran a központi szállodában vagy a fürdőházban alakították ki, de önállóan is állhatott. Herkulesfürdőn a 19. század végén emelt, pazarul díszített kúrszalon főhomlokzatán annak a négy népnek az allegorikus szobrát helyezték el, melynek tagjai legnagyobb számmal látogatták a gyógyhelyet (magyarok, németek, románok, szerbek). Az építetők barátságos gesztusát a hamarosan kitörő világháború sajnos nem igazolta vissza. A gyógyterem központi szerepére és helyzetére jellemzően a hála- és emléktáblák gyakran ennek külső falára kerültek. Sok helyen a beruházási költségek miatt hosszabb ideig halasztották a kúrszalon megépítését, és rendszerint a közös étkezésre használt, kisebb befogadóképességű helyiséggel pótolták. Még Balatonfüreden is csak 1879-ben létesült kúrszalon. A kevésbé forgalmas erdélyi fürdőkön a legtöbb esetben sosem épült önálló funkciójú gyógyterem.

A gondozott fürdőpark (kúrpark) a fürdőhelynek éppúgy közvetlen tartozéka, épített környezetének része, mint bármely más épület. Nem

18 A 19. század végétől évi rendszerességgel jelentek meg Magyarország fürdőhelyeinek katalógusai, amelyek tartalmazták az érdeklődők számára a legfontosabb tudnivalókat, köztük a szállás és étkezés lehetőségeit. Például: 1908-tól évenként ismételt kiadott *Magyar fürdő-kalauz*.

díszlet, hanem a pihenést, kikapcsolódást, gyógyulást egyaránt szolgáló, túlzás nélkül állíthatjuk, kötelezően előírt zöldterület. Csak ott nem létesítettek, például több hírneves budapesti fürdő mellett, ahol hely és lehetőség egyáltalán nem adódott. Stílusa összetett, nem lehet pontosan besorolni egyik kertépítő irányzatba sem. A romantikus tájképi kert leszármazottja, de rokonságban áll a kastélykertekkel és a városi közparkokkal is. Magában foglalja a források (kutak) körüli sétányokat és a további sétautakat, a magányos andalgásra való rejtett ösvényeket, a pihenő- és emlékpadokat, emlékköveket, szobrokat, esetleg kilátóhelyet, a csónakázó tavat. Mind az eddig felsoroltak, mind a fürdőhely további, a vendégek kényelmét és kellemes közérzetét szolgáló létesítményei, a zenepavilon, a bazársor, a kápolna vagy templom, ritkán önálló színházépület vagy szabadtéri színpad („aréna”), az igazgatói lakás, a csendőrőrs, még a kúrpark jelentőségét hangsúlyozó kertészlak is a közönség által igényelt szolgáltatások átlagos színvonalához képest többletet jelentettek, emelték a fürdőhely rangját és erősítették kedvező hírnevét.¹⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia fürdőhelyeinek jelentős része eredeti természeti környezetbe épült. Eszményi megoldásként erdős, ligetes, patakkal átszelt területekből alakították ki a parkot. Az erdélyi fürdőhelyek fekvése néhány kivétellel mind ilyen. A székelyföldi fürdők elhelyezkedéséhez hasonlóan a tátrai és az alpesi fürdőhelyek is ezen az elven alapulnak, csak nagyobb léptékben. Az egymástól nagy földrajzi távolságra eső Herkulesfürdő a Cserna, Karlsbad pedig a Tepl folyócska szurdokvölgyébe, meredek hegyfalak, sziklák közé, egyaránt különleges helyre épült. Ahol hiányzott a szükséges zöldfelület, ott fásítással, bokrok ültetésével létre kellett hozni a parkot, mint például Buziáson, Palicson, Csízen vagy Siófokon.

A FÜRDŐHELY MINT A TÁRSAS ÉLET SZÍNTERE

A fürdőhelyen tartózkodók, akik csak tehették, magától értetődően igényelték az otthon megszokott vagy hasonló színvonalú, kényelmes körülményeket, ugyanakkor azonban a fürdőre utazás egyik alapotívuma pontosan a megszokottól eltérő környezet keresése, az életvitelhez hozzátartozó időközönkénti helyváltoztatás volt. A többletet vagy éppen az otthoni élethez képest mutatkozó hiányosságok pótlását az újdonság, a ter-

19 Egy speciális építményre, az istentiszteleti helyre ld.: Schleicher: Hívó nyaralók, 405–419.

mészeti, társasági, sőt kulturális élmények, mindenekelőtt a gyógyulás, a testi-lelki feltöltődés adták.

Ebbe a tárgykörbe tartozik a „fürdőhelyi demokrácia”, amit akár az alfejezet címébe is bele lehetne foglalni. De nem tesszük, mert a demokrácia szó a mai közbeszédben olyannyira „elkopott”, hogy kiemelni ezúttal nem szerencsés. Lemondani azonban nem szeretnénk róla. A demokrácia fogalmát és konkrét megvalósulásait történetiségükben és viszonylagosságukban hiteles megragadni. Alább néhány fürdőhely formáját és intézményeit mutatom be.

Választott korszakunk első felében a Habsburg Birodalom országai a rendi társadalom utolsó évtizedeit élik. A látóhatár fölött ott fénylenek az akkoriban sokak által még makulátlannak vélt jelszavak: szabadság, egyenlőség, testvériség. Arra, hogy őszi híveik mennyire komolyan vehették, szemléletes példa Újfalvy Sándor erdélyi földbirtokos esete. 1842-ben Előpatakon nyaralva tanúja, hogy egy havaselvi bojár haragjában a tulajdonos jogán halálra akarja vesszőztatni fiatal cigány rabszolgáját. Bárataival gyorsan döntenek, és biztos menedékre szöktetik a fiút.²⁰

Ez a történet különös és páratlan, mégis jellemző korának eszmevilágára. A klasszikus szabadelvűség mindennapi életre „lefordításának” egyik fontos helyszíne éppen a kibontakozó polgári fürdőélet volt. A fürdőket az ókortól folytonosan körüllegte a szabadosság híre. A fürdőhelyen tartózkodók úgy érezték, kevésbé kötik őket a társadalmi konvenciók, mint odahaza, és ennek megfelelően lazábban viselkedtek. A férfi-nő kapcsolatról, szerelmi kalandokról, udvarlásokról, féltékenységi jelenetekről gyakran szólnak fürdői elbeszélések. Ám az idézett kontextusban most nem ezekre gondolunk, ezek nem jelentenének újdonságot, hanem a társadalmi hierarchia lazításának kínálókozó lehetőségére.

A társadalmi különbségek halványodása nem volt teljesen illúzió, különösen nem a kisebb, valamint a telepformában működő helyeken. Mindez sajátos módon valósult meg, hozta egymáshoz fizikai közelségbe az embereket. A kút (forrásház) körüli reggeli ivókúrát nem lehetett sem térben, sem időben társadalmi hovatartozás szerint megosztani. Itt a legkülönbözőbb rétegekhez tartozó, sokféle foglalkozású, életkorú fürdővendég találkozott napi rendszerességgel hosszabb-rövidebb ideig. Ugyanígy történhetett bármely napszakban a sétányokon, sétautakon. Ha azonban nem tértek vissza több nyári rendszerességgel (törzsvendégek), az emberek zöme sem azelőtt, sem azután nem látta többé egymást. Növelte a helyzet

20 Újfalvy: *Emlékiratok*, 288–290.

jelentőségét, hogy egyéb tömegmédia nem lévén, országos viszonylatban szélesebb körben legfeljebb újságrajzról, később sajtófényképről ismerhették a közéleti szereplők, művészek, arisztokraták, pénzemberek, az uralkodó családok tagjai, sőt maguknak az uralkodó pároknak az arcát. Képzeljük el, milyen nagy élmény lehetett 1882 nyarán a Borszéken tartózkodó néhány tucat fürdővendégnek, amikor a színházi világban ünnevelt Blaha Lujza váratlanul megjelent, heteket töltött ott, és közben föl is lépett.²¹

A korabeli fürdőismertetőik nem mulasztották el közölni, hogy a korábbi években a politikai, származási, társadalmi és művészi elitek mely tagjai tisztelték meg a helyet látogatásukkal. Ennek reklámértékét, vendégvonzó hatását nem lehetett túlbecsülni. Az írásunkban fentebb említett nyomtatott vendégnévsorokból a közönség „hivatalosan” is tájékozódhattott az éppen ott tartózkodó vendégekről.

A kor tekintélyelvűségének szellemében sokaknak számított, hogy rokoni-ismerősi körben elmesélhették, mely hírességekkel nyaraltak – úgy mond – együtt. A társadalmi korlátok fölé emelkedésnek ezt a különös megnyilvánulását és a hozzá fűződő érzést nem is vitathatjuk. A láthatatlan társadalmi elválasztó falak azonban ebben a „látóközelség”-ben is megmaradtak. Ismerkedni, barátkozni csak akkor lehetett, ha a magasabb társadalmi rangú kezdeményezte. Egy Bars megyei falusi református pap 1880 nyarán Karlsbadban alkalmi barátaival együtt sétálva találkozott Haynald Lajos bíboros kalocsai érsekkel. Haynald fölismerve, hogy magyarok, föl szólította őket bemutatkozásra és egy-egy „adoma” elmondására. A társalgás illem szerint ennyiből állt, a további találkozásokon csupán köszöntek, nem elegyedtek szóba egymással.²²

Az étkező- és a szállóhelyek térben és színvonalban társadalmi rétegek és anyagi lehetőségek szerint a fürdőn is elkülönültek. Az étkezésnek azonban volt egy formája, a *table d’hôte*, amely a korban valóban demokratikusnak mondható. Bizonyos vendéglők úgy hirdettek előfizetéses heti menüt, hogy ebédkor terjedelmes kerekasztal mellé állandó helyekre ültették a vendégeket, ügyelve arra, hogy a szomszédok, ha nem is nagyon távoli, de ténylegesen más-más társadalmi háttérből jöjjenek. Sőt a bemutatkozási és étkezési illemszabályainak merevségéből is engedtek. A fürdőigazgató és az orvos közreműködött a megismerkedésben, bemutatkozásban. Akik vállalták a közös asztalt, valóban részesei lehettek a lazább, kevésbé feszélyezett társadalmi érintkezésnek, legalább az étkeztetési egyenlőségnek.

21 Moldován: *Egy fürdőidény*, 193–195.

22 Pólya: *Kalászkok*, 19–20.

A testápoló és fürdőkúra intim terekben zajlott, a kényelem és ellátás kategóriáinak kínálata illeszkedett a fizetőképességhez. Ám például az 1860-as években Szliácson (Zólyom m.) szinte rendies gyakorlattal még külön úri, polgári és parasztfürdőt (egymástól elválasztott szabad téri medencéket) működtettek. Egész korszakunkban általánosnak mondható a férfiaknak és nőknek külön fenntartott nyilvános medence. Ezzel szemben főként a kisebb forgalmú helyeken fenntartottak alacsonyabb színvonalú és olcsóbb, „koedukált” „szegények fürdő”-jét vagy „népfürdő”-t, amit azonban használói nem kötelezően vettek igénybe, hanem anyagi szempontokat mérlegelve, önként választottak.

A kötelezően fizetendő díjak (belépő, kúrtaxa, zenedíj) árszabása ténylegesen hierarchiát alkotott, mert foglalkozás és rang szerint kérték a vendégektől: a tehetősebbek magasabb összeget fizettek. A 19. század végén vezették be a fizetési osztályok és jövedelmek szerinti díjszedést.

A fürdői demokrácia legkitartóbb hívei és hirdetői az orvosok voltak. A table d'hôte-t nemcsak társaséleti szempontból propagálták, hanem mert a diétás étkezés ellenőrzését biztosíthatta nekik. Nem vitatva elvi meggyőződésüket, alapérveik igencsak gyakorlatiasak voltak. A betegség és fájdalom mindenkit egyformán gyötör, nem ismeri sem a társadalmi származás, sem a vagyon szerinti különbséget. Számos orvos lélektani alapon is kártékonynak tartotta az elkülönülő fürdői társaságokat, korabeli szóhasználatul a „kottériákat”, „kasztszellemet”, mert a belőlük kimaradókat sérthették, lebecsülés, mellőzés érzését okozhatták, ami a gyógyulásra vágyóknak bizonyosan nem használt.²³

A fürdő vezetéséért az igazgató (gyakran a tulajdonos vagy a bérlő) felelt. A hatóságot a fürdőbiztos, rendszerint környékbeli önkormányzati vagy közigazgatási tisztségviselő képviselte. Munkájukat, tevékenységüket sok fürdőhelyen, de nem mindenütt, egy-egy idényre szólóan az igazgatóból, az orvostól, törzsvendégekből, további tekintélyes látogatókból szerveződő önkéntes testület, a fürdőbizottság segítette, azaz lehetőség nyílt, hogy a vezetők megosszák némelyik gondjukat a vendégekkel. A jól működő fürdőbizottság tevékenységébe beletartozott a vendégek képviselete, észrevételeik, panaszai, kívánságaik közvetítése, kezdeményezhettek beruházásokat (hiányzó építmények, például kúrszalón vagy zenepavilon létesítését) is.

A 19. század egyik legnevezetesebb fürdői kulturális létesítményét, a balatonfüredi - a Dunántúlon az első magyar nyelvű - kőszínházat

23 Hasenföld: *Gyógyhelyeink*, 46–47.; Russay: *Szobránc*, 84.

közösségi kezdeményezésből és közadakozásból emelték. 1831 nyarán avatták föl.²⁴ A fürdői közönség – kisebb forgalmú helyeken is – egész főidényben igényelte a kulturális és társasági programokat (színi előadások, hangversenyek, bálók, táncos összejövetelek, műsoros estek, kirándulások). Megrendezésüket egész idényre vagy alkalmakra önszerveződéssel létrejövő „vigalmi bizottság”-ok vállalták.

AZ ERDÉLYI FÜRDŐK „NYUGAT” ÉS „KELET” HATÁRÁN

Az egykori Habsburg Birodalmat, majd az Osztrák–Magyar Monarchiát jellemző fürdőkultúra számos fontos eleme összefügg a kontinens távolabbi vidékeinek fürdőkultúrájával (főként Dél-Anglia, az egykori Németalföld egy része, a német nyelvterület nagyobb hányada, Észak-Itália). A Kárpát-medencétől északra, keletre és délre azonban csak egy-egy helyen alakult ki az Osztrák–Magyar Monarchiájához hasonló fürdőélet. Nemcsak az írásunkban többször hivatkozott természeti feltételek, hanem civilizációtörténeti kötődések hiánya miatt sem.

A Boszniát, okkupációját követően, hosszabb ideig kormányzó Kállay Béninek gondja volt – a tartomány modernizációjának részeként és a formálódó új, polgári rétegének igényeihez igazodva – a főváros, Szarajevó melletti, a török birodalom idején már hírneves fürdő, Ilidzse átépíttetésére: a kettős monarchia fürdőéleti normái szerint. Krynica az egykori magyar–lengyel határ közelében Galiciában szintén osztrák–magyar mintát követve vált jelentős fürdőhellyé. A Tátra északi oldalán Zakopane a déli oldal (ma Szlovákia) magaslati üdülőhelyeinek párhuzama.

Jól ismert művelődéstörténeti toposz a történeti Magyarországot az Európát „Nyugat”-ra és „Kelet”-re osztó, legrégebbi és legmarkánsabb kulturális választóvonalnak közvetlenül a nyugati oldalán elhelyezni. Noha ez a besorolás meghatározóan középkori alapozottságú, érvényes modern kori jelenségekre, így a történelmi Magyarország polgári korszakának fürdőéletére is. Ennek a jellegzetes fürdőkultúrának a legkeletibb elterjedési területe Erdély.²⁵

A polgári korszak erdélyi fürdőéletének történeti-földrajzi fekvése mellett jelentős eleme a sajátos kultúrtörténeti rétegzettség, összetettség is. A földtörténeti korokban kialakult természeti kincseket, gyógyvizeket,

24 Hudi: *A balatonfüredi színházak*, 26–41.

25 Kósa: *Az erdélyi fürdők*, 3–8.

forrásokat, sóstavakat, földtani és botanikai látványosságokat az ember a felvilágosodás és az ipari forradalom hatására kezdte rendszeresen számba venni, utóbb a polgári átalakulással érkező modern fürdőkultúra elterjedésével hasznosítani.

Ahogy földrajzi és történelmi okok miatt Erdélyben – a korabeli Magyarország több tájához viszonyítva – a polgári átalakulás időben és térben eltérésekkel valósult meg, a modern fürdőhelyek létesítésének lehetőségei és divatja is lassabban bontakozott ki. A helyi vagy regionális ismertségből a legjobb adottságú helyek kiemelkedtek, országos, akár nemzetközi ismertséget szerezhettek. Más fürdőhelyeken mérsékeltebb beruházásokat, fejlesztéseket hajtottak végre. A 19. század második felében néhány évtized alatt a korabeli fürdőélet minden vívmánya és divatja elérte Erdélyt. Ám sok körülménytől függött, hogy a technikai fejlődés és az orvostudomány eredményei, a társaséleti szokások, a hétköznapi élet divatjai, az újító vendéglátás és a turisztika kínálatából egy-egy fürdőhely mit fogadott el és mit tudott meg is valósítani. Általában elmondható, hogy a 20. század elejére az erdélyi fürdőélet mint a modern polgári életforma része integrálódott nemcsak a magyar királyság, hanem az egész monarchia fürdőéletébe. Egyidejűleg nagytáji viszonylatban a természeti adottságok nyújtotta sokféle kiváló gyógyhatás és a megvalósult infrastruktúra szerint differenciálódott is. A jelentőssé váló, korszerű gyógy módokkal és -eszközökkel rendelkező fürdők mellett számos kis fürdő – esetenként akár egészen kiváló gyógyhatású ásványvizének dacára – megmaradt szerény ellátást biztosító, lokális vonzáskörű helynek, ahol akár a középkortól alig változtak a fürdői szokások.

A történeti Erdély délnyugati határa közelében a Bánságban fekvő elegáns Herkulesfürdőt az első világháborút megelőző évtizedekben a monarchia vezető fürdőhelyei, „Nobelbadja”-i között tartották számon. A Vaskapu-csatorna átadása alkalmából 1896-ban Ferenc József itt találkozott a román és a szerb uralkodóval. Korábban a nyaraló Erzsébet királynét is vendégül látta.²⁶ A fürdőhelyek felszereltségének és kínálatának óriási különbségeire szinte megmosolyogtató példa, hogy míg a legfényesebb fürdő államfők fogadására is alkalmas, csaknem ugyanabban az évben a kalotaszegi Jegenyefürdőt azzal reklámozták, hogy kívánságra egy falusi asszony köpölyözi és megmasszírozza a vendéget.²⁷

26 Herkulesfürdő az Osztrák–Magyar Monarchia tizenöt legnevesebb fürdőhelyének történetét és jelentőségét tárgyaló – akár a dualizmus fürdőinek „kánon”-jaként fölfogható – műbe is bekerült (Niel: *Die grossen*, 118–123.)

27 Rigler: *Erdély nevezetesebb*.

Bár megválaszolására ez az írás sok okból nem vállalkozhat, legalább egy rövid kitekintés erejéig nem lehet a kérdés elől kitérni, hogy milyen állapotban van ma a 19. században kialakult, egykor gazdag változatosságot mutató fürdőkultúra. A hajdani fürdői társasági élet egyes elemeivel napjaink nyaralási és üdülési szokásaiban találkozhatunk, de ezek ma már nem jelentős tényezők. Ellenben vizsgált időszakunk fürdőinek épületei, épített környezete és parkjai a változásokat figyelembe véve – mint szellemi vagy ma is hasznosított tárgyi értékek – megmaradhattak.

Közbevetőleg emlékeznünk kell egy történelmi tényre. 1945-ben a Szovjetunió érdekszférájába és megszállása alá került európai területeken a modern kori polgári életforma folytonossága évtizedekre megszakadt. Mivel számos alkotórésze funkcióját veszítette, fenntartói, éltetői, igénylői nélkül csaknem végleg megsemmisült a fürdőélet tradíciója is. Ami megmaradt belőle, annak a pártállamok polgárellenes politikai és társadalmi ideológiájával kellett szembenéznie. Az 1990 körüli változások sok okból nem állíthatták helyre a folytonosságot, már azért sem, mert az Európa-szerte a kommunista rendszerektől mentes régiókban is változott, modernizálódott.

Részleges ismereteim szerint a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén legeredményesebben és legnagyobb gonddal a szovjet érdekszférából kimaradó mai Ausztria területén sikerült óvni és védeni a fürdőélet kulturális tradícióját. Ellenben a volt kettős monarchia további országaiban és tartományaiban az egykor virágzó fürdőkultúra helyszínein nem ritkán gondatlansággal és elhanyagoló hozzáállással, egymástól jelentékenyen eltérő helyzetekkel lehet találkozni. Az igen változatos állapotokat nagyszámú probléma terheli. A szocialista államosítás után az épületeket gyakorta nem eredeti rendeltetésük szerint használták, felújításuk késett vagy elmaradt, aminek állagromlás lett a következménye. Karlsbadban a historizáló stílusú, hatalmas öntöttvasacél csarnokot, a Sprudel-Kollonádot (fedett ivó- és sétahely) a náci megszállás idején bontották le és ócskavasként hadi célokra elszállították. A szocialista Csehszlovákiában a többnyire szerencsésen épen maradt történelmi hangulatú környezettől éktelenül elütő, a kor „ízlése” szerint emelt beton-üveg építménnyel pótolták (1975).

A 20. század utolsó negyedében világszerte föllendülő idegenforgalom, vele a gyógyturizmus jótékony hatást gyakorolt a fürdőhelyi emlékek megőrzésére és fölújítására. 1990 után lényegesen változott a helyzet Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon, számos helyen jelentős restaurálási, állagmegóvó munkák zajlottak és zajlanak. A közelmúltban

mintaszerűen sikerült például Balatonfüred történelmi fürdőnegyedének felújítása.

Nem vállalhatunk sem megközelítő teljességű szemlét, sem általános megállapításokat, de becslések szerint valószínűnek látszik, hogy a pusztulás a mai Romániában volt a legnagyobb arányú, és nem csupán az államszocializmus mentalitása, hanem gyakran az 1990 utáni sikertelen privatizáció miatt is. Szomorú példája ennek a világhírnévre számottartó Herkulesfürdő állapota. Az egykor ugyancsak nemzetközi forgalmú Előpatak fürdőtelepét lebontották, a jó nevű Buziásfürdő évek óta leszűkült funkcióval működik. A megszűnés sorsára jutott több, hajdan eleven életet élő kisebb hely, mint például Zajzonfürdő, Bázna, Bikszád, Lippafürdő. Menyházán (Arad megye) a Wenckheim család által építtetett, Ybl Miklós által tervezett, tekintélyes nagyságú (60 m hosszúságú) fürdőház és szállóból, a „Tündérrózsa villá”-ból az utóbbi évtized rombolása következtében ma egyetlen, neoreneszánsz stílusú oromfal áll. Lehangelő képet mutat a vizaknai, bontás miatt mára hiányossá vált épületegyüttes, a magyar szecesszió egyik jeles alkotása.²⁸ Szerencsére ellenpéldák is akadnak, a nevesebb székelyföldi fürdők (Borszék, Szováta, Tusnádfürdő), valamint a nagyváradi Félixfürdő. A kisebb hozamú székelyföldi borvízforrásokra épült „népi” fürdők rehabilitációját, archaikus formájának fölújítását lelkes szakemberek kezdeményezték és vitték végbe.²⁹

Bár az utóbb említettek sorában egyik vagy a másik kis fürdő önmagában szerény és jelentéktelen létesítmény, de ma már sorozatnyi hasonló várja látogatóit, és együtt tekintve fontos fejleményként számolhatunk velük. Visszatérve a dolgozatunk elején megjelölt témakörhöz, itt nem vállalhatjuk, hogy ettől messze kerülve, akár csak nagyvonalakban vázoljuk, véleményünk szerint milyen jövője lehet vagy lehetne az egykori Osztrák–Magyar Monarchia valaha egységet alkotó fürdőkultúrája kulturális örökségének. Föléledhet-e hagyományának arra érdemes része? Beköszönthet-e a fürdőélet újabb virágzása? Nyilvánvalóan nem lehet feladatunk a gazdasági haszon, az idegenforgalom, a falusi turizmus lehetőségeinek mérlegelése sem. Amiért itt végezetül néhány mondattal éppen a Székelyföldet emeljük ki, annak oka az, hogy ez a történeti-földrajzi táj Erdélyben a leggazdagabb vulkanikus utóhatásokban. Az ásványvizek és a velük összefüggő gázok,

28 Írásomban közelmúltbeli személyes helyszíni élményeimre is támaszkodom.

29 Az alább felsorolt munkák a fürdők történetével és kortárs állapotával egyaránt foglalkoznak. Cserey – József: *Fürdőélet Háromszéken*; Józsa: *A Sóvidék és fürdői*; Jánosi – Péter (szerk.): *A Hargita-hegység és környéke*; Jánosi – Péter – Herczeg – Takács: *Székelyföldi fürdők*; Jánosi – Berszán – Péter: *A Csomád-hegység*, 41–56.

a páratlan természeti jelenségek, a gyönyörű táj föltehetően még sok kiaknázatlan lehetőséget rejtenek és kínálnak hasznosításra. Biztató, hogy ezeket mind több helyi önkormányzat, egyesület, magánszemély ismeri föl, és egyre szélesebb körből és egyre nagyobb távolságokból vonzzák az érdeklődést és váltanak ki figyelmet.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Antall József – Buzinkay Géza – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: *A magyar balneológia irodalmának kezdetei és törekvések egyetemi oktatásra. Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet jubileumi évkönyve 1951–1971.* ORFI, Budapest, 1971.
- Balatonfüredi panaszkönyv 1836–1840. S. a. r. Hudi József. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2015.
- Cserey Zoltán – József Álmós: *Fürdőélet Háromszéken. Viața balneară în Trei Scaune.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1995.
- Csoma Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel. *Korall*, (2002) 7–8. sz. 78–94.
- Dessewffy József: *Bártfai levelek.* Ut. és magy. Kósa László. S. a. r. Kiss Csilla. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2004.
- Écsy László *fürdőigazgató naplói. 1850–1852, 1856.* Szerk. Katona Csaba, Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2008.
- Güntner Péter: A balfi fürdő története (1865–1914). *Soproni Szemle*, 52 (1998) 3. sz. 228–246.
- Hasenfeld Manó: *Gyógyhelyeink és ásványvizeink.* Budapest, 1885.
- Hudi József: *A balatonfüredi színházak és színészet története (1831–1861).* Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2008.
- Jakab Réka: Az ugod-vadkertüi fürdő a reformkorban. *Acta Papensia*, 1 (2001) 1–2. sz. 27–62.
- Jancsó Árpád: *Buziás régen és most.* Mirton Könyvkiadó, Temesvár, 2007.
- Jánosi Csaba – Péter Éva – Herczeg Ágnes – Takács Edvárd (szerk.): *Székelzföldi fürdők és gyógyhelyek.* B.K. L. Kiadó, Szombathely, 2005.
- Jánosi Csaba – Péter Éva (szerk.): *A Hargita-hegység és környéke ásványvizes fürdői.* Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda, 2003.
- Jánosi Csaba – Berszán József – Péter Éva: A Csomád-hegység ásványvizes fürdői. *Acta Siculica*, (2011) 41–56.

- Jánosi Csaba – Péter Éva – Herczeg Ágnes – Takács Edvárd (szerk.): *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek*. B.K. L. Kiadó, Szombathely, 2005.
- Józsa András: *A Sóvidék és fürdői. Korond–Parajd–Szováta*. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 2002.
- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap, Budapest, 1999.
- Kósa László: Az erdélyi fürdők aranykora. *Korunk*, 20 (2009) 8. sz. 3–8.
- Lichtneckert András: *Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató naplója 1892–1863*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2008.
- Lichtneckert András: *A balatonfüredi fürdőbizottság jegyzőkönyvei 1855–1910*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2010.
- Lichtneckert András: *A balatonfüredi Angolkert, a Játékszín és az Aréna építéstörténete*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2011.
- Lichtneckert András: *A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig. 1702–1949*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2013.
- Magdó Eszter: A vizaknai fürdő. Egy modern fürdő a századfordulón. *Korunk*, 20 (2009) 8. sz. 29–35.
- Magyar fürdő-kalauz 1908–1913*. Összeállította Erdős József. Magyar Fürdő Kalauz Kiadványkutatás.
- Moldován Gergely: *Egy fürdőidény Borszákon*. Magyar Polgár Ny., Kolozsvár, 1883.
- Nagy Zoltán: *A Felvidék fürdőinek lexikona*. KT Kv. és Lapkiadó, Révkomárom, 2004.
- Niel, Alfred: *Die grossen k.u.k. Kurbäder und Gesundbrunnen*. Styria, Graz–Wien–Köln, 1984.
- Pólya Lajos: *Kalászkok életem mezejéről*. Winter, Érsekújvár, 1910.
- Rigler Gusztáv et alii: *Erdély nevezetesebb fürdői 1902-ben*. S. a. r. Rigler Gusztáv. Hornyánszky V., Budapest, 1903.
- Russay Gábor Lajos: *Szobránc gyógyfürdő. A fürdő története, leírása, javallatai*. Léway Ny., Ungvár, 1902.
- Schleicher Vera: Hívő nyaralók, nyaraló hívek. Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton-parton. In: Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében. II.* Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007.
- Stadler Aurél: *Palics története 1462–1958. A fürdőhely és a tavak: a Palicsi-, Ludasi-, Vér- és Sós-tó, valamint a Körös-ér ismertetésével és történelmi adataival*. Palics–Ludas Közvállalat, Palics–Ludas, 1999.

- Szőcsné Gazda Enikő: Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken. A kovásznai fürdők példája. *Acta Siculica*, (2010) 565–577.
- Tábori Kornél: Titkos jelentések Balatonfüredről. Hogyan dolgoztak a régi kémek? In: Wlassics Tibor (szerk.): *Balatoni kalauz*. Hornyánszky, Budapest, 1925, 27–29.
- Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. S. a. r. Benkő Samu és Ugrin Aranka. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990.
- Winter Lajos: *Pöstyénfürdő születése. Egy kapitalista önvallomása*. Méry Ratio, Somorja, 2006. (2. kiadás)

Burkhardt Britta

RÓMAI KORI FÜRDŐKULTÚRA ERDÉLYBEN: DACIA POROLISSENSIS KATONAI FÜRDŐIRŐL

About the Military Baths of Dacia Porolissensis

This paper presents the architectural structures which housed various social activities and which are the testimonies of Roman engineering and design several scholars considering them a symbol of roman society. As such, further study concerning the development, evolution and particularities of military baths bear great value in understanding Roman society. This paper addresses various issues of architectural analysis concerning the eight excavated legionary bathhouses of *Potaissa*–Turda/Torda, and auxiliary bathhouses of *Resculum*–Sebesvár/Bologa, *Certiae*–Romita/Romlott, Buciumi/Vármező, *Arcobadara*–Ilișua/Alsóilosva. The research focused on investigating questions of placement, structure, construction, composition, material and architectural engineering in the light of different influential factors offering a perspective over the features of these complex structures in the respective province. In general, the objective of this study is to provide a better understanding of the diversity predominant in the architecture of Roman military baths and bathhouses, contributing to the progress of this research area and its theoretical background.

Keywords: Roman bath architecture, *balneum*, *thermae*, structural plans and characteristics

SALVOM LAVISSE! A RÓMAI FÜRDŐRŐL

Tanulmányom az erdélyi fürdőkultúra egy korai szakaszának, a 2-3. századi római kori fürdők régészeti emlékeit vizsgálja, tárgyi és építésze-

ti emlékeit ismerteti, az egykori római kori Dácia egyik részének, *Dacia Porolissensis*nek a területén.¹

Általános vélekedés, hogy a fürdő mint a római társadalom, az urbanizáció egyik jelképe, a magán- és közsférában is egyaránt fontos szerepet betöltő intézmény volt. Az ókori előképei, a görögöknél is elterjedt fürdőhelyiségek, pusztán a tisztálkodás célját szolgáló kisebb téregységek voltak. Bár a fürdő nem római találmány, a rómaiaknak köszönhető, hogy egy olyan építészeti műfaj született, amely új funkcióival felülmúlta görög előzményét. Az ókori források több típusú fürdőt említenek. A leggyakrabban használt elnevezés a *thermae*, amely a görög *thermos* (meleg) szóból eredő, közfürdőkre alkalmazott fogalom. A görög *balaneion* szóból származó *balneum* elnevezést a meleg vizű, kisebb fürdők elnevezésére szokás használni.²

A közfürdőket – történetük korai szakaszában – a szegényebb társadalmi rétegek tagjai látogatták, a módosabb polgárok, azaz a szenátori- és lovagrendűek hosszú ideig még magánfürdőkben tisztálkodtak. Később a közfürdők nemcsak a tisztálkodás, hanem a társadalmi kapcsolattartás és az üzleti tárgyalások új színtereivé váltak.³

A római fürdő több jellegzetes helyiséggel rendelkezett, azonosításuk – a ránk maradt ókori feljegyzések ellenére – komoly feladat a kutatónak, s egyben szakértelmének bizonyítéka is. Az *apodyterium* egy langyos hőmérsékletű terem, melyet elsősorban öltözködésre használtak. Az antik forrásokból kiderül, hogy Hippiasfürdőiben ez *afrigidarium*hoz kapcsolódó

1 Területi és közigazgatási szerveződés szempontjából előbb kettő, később három részre osztották Dácia tartományát, és utólag, 168–169-ben még egyszer újraszervezték. Az első, Hadrianus kori szerveződéskor (106 után) Dáciát két részre osztották: az Olt folyótól nyugatra eső részéből lett Dacia Inferior (Alsó-Dácia), a többi része, azaz Erdély központi része, a Kelet-Bánságtól egészen a Keleti-Kárpátokig lett Dacia Superior (Felső-Dácia). A második szerveződéskor, vélhetően 117–124 között Superior északi részén, a mai Északnyugat-Erdélyben egy újabb tartományi részt alakítanak ki, Dacia Porolissensist. A 168–169-es években, Marcus Aurelius alatt került sor az utolsó területi átszervezésre: Dacia Inferior és Superior egyesítéséből megszületik Dacia Apulensis, Nyugat-Bánságból pedig Dacia Malvensis lesz. Dacia Porolissensis megszűnik létezni, részeit felosztják a két új területi egység között.

2 Tentea: Balnea in Dacia, 455.

3 Ld. Lorenz: Romans and their Baths.

helyiség,⁴ akárcsak ifjabb Plinius villájának fürdőjében, ahol ugyancsak a *frigidarium*mal szomszédos helyiség volt.⁵

A *tepidarium* és/vagy *elaeothesium* helyiségeket a meleg és hideg fürdővizet váltó vendégek számára tervezték. A fürdőlátogató az öltözőtermet elhagyva a *tepidáriumon* keresztül közelítette meg a forró vízü medencét, a gőzfürdőt vagy a hidegebb levegőjű szabadtereket és a hideg vízü fürdőmedencét. Így szervezete könnyebben alkalmazkodott a megváltozott hőviszonyokhoz. Nem rendelkezett fürdőmedencével, esetenként *apodyterium*ként is szolgálhatott, ha padokkal, fülkével látták el.⁶ A *tepidarium*ot ún. *unctuarium*ként is használták. Itt tartották a testápoláshoz szükséges olajokat, kenőcsöket, illetve a „kaparókat”, azaz *strigiliseket*. A római fürdővendég itt tisztálkodott, készült a fürdésre. Lukiánosz megemlíti, hogy Hippias fürdőiben az *unctuarium* a *tepidarium*hoz volt csatolva.⁷ A régészeti kutatások értelmében ez különálló helyiség is lehetett (például a Titus után elnevezett fürdőkben).⁸

A gőzfürdőt *laconicum*nak vagy *sudation*nak nevezték. Használata a spártaiaktól ered, akik a testedzést követően tisztálkodtak, majd megpihenetek a gőzfürdőben.⁹ *Celsus* a *termessudatione assas*, azaz „száraz izzadás” terminust használja, ugyanis a *laconicum*ban a *hypocaustum* fűtőrendszer révén felszabadult száraz, forró levegő tovább biztosította az izzasztást.¹⁰

A RÓMAI KORI DÁCIA FÜRDŐINEK KUTATÁSÁRÓL

Dáciát illetően a kutatás kezdetei visszanyúlnak a 19. század közepéig. A római kori polgári és katonai fürdők kutatástörténetét olyan ismert kutatók munkássága fémjelzi, mint Buday Károly, Torma Károly, Téglás Gábor. Erdélyi szinten kevés olyan fürdőről van tudomásunk, amelyet jobbra feltártak volna. A 19. század végi és a 20. század elejei kutatásokban említések és szórványleletek ismereteseek, esetleg a lelőhelymegjelölés céljából elvégzett kis felületű feltárásokból származnak a meglévő adataink. Legtöbb esetben

4 Lucian with an English, 33–47., vagy ld. itt: <http://archive.org/stream/lucianha01luciuft#page/n5/mode/2up> (2017. 07.01.).

5 Plinius Secundus, Gaius Caecilius: *Epistolae*, V., 6. fordítása ld. itt: <http://archive.org/stream/epistolae01drgoog#page/n7/mode/2up> (2017. 07.01.).

6 Smith: *A Dictionary of Greek*, 184.

7 Lucian, 33–47.

8 Smith: *A Dictionary of Greek*, 184.

9 Elphinston: *Epigramms of M. Val. Martial*, 345., 235.

10 Smith: *A Dictionary of Greek*, 185.

leírásokkal és anyagközléssel rendelkezünk, és több fürdő elhelyezését még nem igazolta a kutatás.

A kutatási vonulat elkülönített kérdéskörként kezelendő a provinciális fürdők vizsgálata. Taglalható témái: a fürdők területi meghatározói; a fürdők magán-, közösségi, illetve katonai funkciói; a lelőhelyek kultikus vetülete; illetve a helyi tradíció és az újabb római minták átvétele és összefüggései. A kutatási vonulat első kezdeményezői közé sorolható H. Koethe,¹¹ aki felhívta a figyelmet a regionális szintű fürdőkutatás hiányosságaira. Ennek keretén belül a tartományi katonai fürdők építészete külön téma, hiszen tartományról tartományra, illetve a különböző földrajzi sajátosságok alapján változnak. Kérdés, hogyan kapcsolódnak egy fürdő építészeti jellemzői az azt megépítő katonai csapathoz. Birodalomszerte ritkán észlelhető az, hogy egy katonai egység a különböző állomásozó helyein hasonló felosztású fürdőket építene. Vitatott, mennyire érdemes kutatni az etnikai alapon, egy tájékról összeállított egység által épített fürdőket (a *numerosok*, egyes *ala*- és *peditescsapatok* építési munkáját), ha példának okáért Dáciában tudjuk, hogy ezeket a csapatokat hiánypótlás okán gyakran a helyiekből töltik fel. A téma problematizálásának és a lelőhelyek együttes vizsgálatának szükségessége több referenciamunkában is megjelenik. Ide sorolható L. Rewell munkája is.¹² A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a provinciális régészet, illetve a *limes*kutatás nem aknázza ki a római katonák mindennapjainak érdekes vetületét – a fürdőzést, és annak társadalmi vonatkozásait. Hasonlóan vélekedik H. Dodge¹³ és J. DeLaine¹⁴ is.

Dácia területéről megközelítőleg 40 római kori katonai fürdőt ismerünk. A lelőhelyek feltárása azonban igencsak hiányos. Csupán néhány fürdónél folyt régészeti kutatás, sőt, egyes lelőhelyek a 19. század végi és 20. század eleji kutatásokból ismeretesek. A létező leírások és anyagközlés ellenére egyes fürdők elhelyezése továbbra is kérdéses.

Eddigi adataink alapján elmondható, hogy Dáciában kevés közfürdő ismert. Részletesebben *Apulum*¹⁵ (a város területéről a *municipium*

11 Koethe: Die Bäder römischer, 43–131.

12 Ld. Revell: Military Bath-houses in Britain.

13 Dodge: Thermae et Balnea, 190–191.

14 Ld. Delaine – Johnston: Roman Baths and Bathing.

15 Ld. Cserni: Apulumi maradványok (1890), 27–55.; Cserni: Apulumi maradványok (1891), 30–62.; Cserni: Apulumi maradványok (1892), 14–37.; Cserni: Apulumi maradványok (1894), 5–32.

*Septimium*¹⁶ közfürdője), *Colonia Dacia Sarmizegetusa* (1883-ban feltárt),¹⁷ *Drobeta* és *Romula* közfürdőit ismerjük. A szakirodalom külön kérdésként értelmezi *Potaissa* „katonai közfürdójét” (*thermának* nevezik). A segédc csapatok katonai táborának közelében feltárt kis fürdőkről (*balneum*) jelentősebb ismeretekkel rendelkezünk. Ezek kérdéskörét gyakran tárgyalta a szakirodalom, rövidebb tanulmányok, ásatási jelentések láttak sajtóvilágot. A következő táborok fürdői ismereteseek: Slăveni,¹⁸ Bumbești-Jiu,¹⁹ Cătunele,²⁰ Stolniceni,²¹ *Arutela*-Bivolari,²² Copăceni,²³ Rădăcinești²⁴, Săpata de Jos,²⁵ Rucăr,²⁶ Mehadia,²⁷ *Tibiscum*-Jupa,²⁸ *Micia*-Vețel/Vecel,²⁹ Boița/Bojca,³⁰ Brețcu/Bereck,³¹ Inlăceni/Énlaka,³² Călugăreni/Mikháza,³³ Odorhei/Udvarhely,³⁴ *Certiae*/Romita/Romlott,³⁵ *Resculum*/Bologa/Sebesvár,³⁶ *Arcobadara*/Ilișua/Alsóilosva.³⁷ Az újabban feltárt lelőhelyek közé sorolható: *Alburnus Maior*/Roșia Montană/Verespatak,³⁸ Zăvoi, Cioroiu Nou, Pietroasele, Târgșor és Voinești.³⁹

- 16 Ciobanu – Rodean: Raport privind cercetările (1997); Ciobanu et alii: Raport privind cercetările (2000).
- 17 Király: *Dacia Provincia Augusti*, II., 62–64.; Alicu: Instalații de hypocaustum, 425.; Pețan: „Baia romană”, 427–455.
- 18 Popilian: Thermele de la Slăveni, 627–640.
- 19 Tudor: I castru romani, 18–33.
- 20 Marinoiu: *Romanitatea*, 137.
- 21 Bardașu – Bichir: Șantierul arheologic, 366–343.
- 22 Tudor: Il castro romano, 143–149.
- 23 Tudor: *Castra Daciae Inferioris*, 95–101.
- 24 Vlădescu: Primele săpături arheologice, 447–486.
- 25 Christescu: Le „castellum” romain, 435–447.
- 26 Tudor: *Oltenia romană*, 323.
- 27 Macrea – Gudea: *Praetorium*, 69–74.
- 28 Benea: Contribuții la istoria, 273.
- 29 Marinescu et alii: Thermele romane, 217–229.
- 30 Tudor: *Oltenia romană*, Fig. 94. 261., 315.
- 31 Gudea: Castrul roman de la Brețcu, 290–292.
- 32 Gudea: Castrul roman de la Inlăceni, 167–170.
- 33 Protase: Castrul de la Călugăreni, 210.
- 34 Téglás: A székel-udvarhelyi római, 18–268.
- 35 Matei – Bajusz: *Castrul roman*, 132–134.
- 36 Gudea: *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum*, 64.
- 37 Torma: Az Alsó-ilosvai római, 10–67.
- 38 Țentea: *Baths and Bathing*, 109–130.
- 39 Uo. 15.

A szakirodalom bizonyos katonai táborokban a *hypocaustum*mal rendelkező épületszerkezeteket fürdőként azonosítja, viszont ez Buciumi/Vármező,⁴⁰ Râșnov/Barczarozsnyó⁴¹ és *Tibiscum* táboraiiban kérdéses.⁴²

DACIA POROLISSENSIS KATONAI FÜRDŐINEK ÉPÍTÉSZETI ÉS RÉGÉSZETI VIZSGÁLATA⁴³

Tanulmányom a *Dacia Porolissensis* területén feltárt fürdőit elemzi, összesen öt lelőhely nyolc fürdőépületének építészeti és szerkezeti megoldásait vizsgálva. Észrevételeim a lelőhelyek régészeti kutatásainak közölt leletanyagára támaszkodnak. A kutatás módszertani kiindulópontját a lelőhelyek könyvészeti adatainak áttekintése, illetve az információk adatbázisba foglalása jelentette. Ezt követi az épített régészeti emlékek összehasonlító vizsgálata. Az áttekintett lelőhelyek a következők: *Potaissa*/Turda/Torda (Kolozs megye), *Rescolum*/Bologa/Sebesvár (Kolozs megye), *Certiae*/Romita/Romlott (Szilágy megye), Buciumi/Vármező (Szilágy megye) és *Arcobadara*/Ilișusa/Alsóilosva (Beszterce-Naszód megye, itt három fürdő-épületet azonosítottak!).

Potaissa (Torda/Turda, Kolozs megye)

Potaissa Erdély egyik legteljesebben feltárt római települése és katonai központja.⁴⁴ A tábor a Kolozs megyei Torda város délnyugati oldalán emelkedő *Várdombon* található.⁴⁵ A régészeti kutatások alapján kiderült, hogy Marcus Aurelius uralkodása alatt épült, alapítása Kr. u. 168–170 közé tehető. A helyszínen állomásozó *Legio V Macedonica* katonai csapathoz kapcsolódik⁴⁶ működtetése, és egészen a légio visszavonulásáig, feltételezhetően Kr. u. 270-ig tart. Ennek megfelelően a fürdő működése 168/170 és 270 közé

40 Gudea: *Das Römergrenzkastell von Buciumi*, 42., 31., 122–123.

41 Gudea – Pop: *Castrul roman de la Râșnov*, 30.

42 Marcu: *Organizarea internă*, 227.; Gudea: *Der dakische Limes*.

43 A fürdőalaprajzok leírásakor, illetve a különböző termék tárgyalásakor mindig a hivatkozott szerzők által használt, eredeti jelöléseket alkalmazom. Kivételkor jelzem, hogy saját megnevezést-jelölést alkalmazok.

44 Bărbulescu: *Arhitectura militară*, 15., 60–69., 82–91.; Bărbulescu: *The Baths of the Legionary*, 431–441.; Bărbulescu: *Signium Originis*, 78–79.

45 Ld. 1. ábra.

46 Bărbulescu: *Arhitectura militară*, 14.

datálható.⁴⁷ A fürdőegyüttes a *retentura dextra* java részén található. A következő helyiségekből áll: *palaestra*, azaz tornaterem maradványai, a fürdőhelyiségek (szám szerint 14), I. *frigidarium*, egy téglalap alakú hideg vízű medence maradványai, II. *frigidarium*, egy félköríves hideg vízű medence maradványai, 2 *latrinae*, lefolyócsatornák és a közös lecsapoló csatorna, illetve a *palaestra*hoz kelet felől további 2–2 meleg és forró fürdőhelyiség, valamint egy félköríves apszis is társulnak.⁴⁸ Tulajdonképpen két különböző fürdőrészről beszélhetünk, egy nagyobb és egy kisebb téglalap alaprajzban tömbösített fürdő (utóbbihoz csatlakozik a *palaestra*) – a kutatás azonban nem kezeli két külön működő fürdőként.

Resculum (Sebesvár/Bologa, Kolozs megye)

A *Resculum* névvel jelölt katonai tábor a Körös és Sebes patak vize közötti hegyfok alján helyezkedik el, Sebesvár helységtől 2,5 kilométerre keletre. A tábor története több katonai csapathoz kapcsolódik, az alapítása után első 15–20 évében a karbantartása a *cohors I Ulpia Britonum miliaria* katonai egységhez kapcsolódik, amit a pecsételt téglaleletek, illetve a 109-ben és 110-ben kiadott katonai diplomák jeleznek. Ezt az egységet felváltja a *cohors II Hispanorum*,⁴⁹ majd a *cohors I Aelia Gaesatorum miliaria*, az utóbbit 125–126 között helyezték át ide. Feltételezhető, hogy a két katonai egység egy ideig egyszerre állomásozhatott a lelőhelyen. A fürdő négyszögletes alaprajzú épülete a tábor északnyugati sarkától, nyugati irányba 120 méterre helyezkedik el. Szerkezete a tömbösített fürdőtípusok közé sorolandó, 24x18,50 m⁵⁰ / 31,40 x 20 m,⁵¹ nagy és kelet-nyugati tájolású. A feltárások során, feltehetőleg, nem érintették a fürdő teljes felületét, viszont a kutatás során jelenleg 9 termet tártak fel: A – *frigidarium*, B – *apodyterium*, D – félköríves apszis formájú medence, véleményem szerint egy lehetséges *caldarium*, illetve az azonosítatlan szerepet betöltő C–H termek.

47 Piso: La place de la Dacie, 389.

48 Ld. 2. ábra.

49 Gudea: *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum*, 16–17.

50 Uo. 52.

51 Ld.: Crișan et alii: *Repertoriul*, 62.

Certiae (Romlott/Romita, Szilágy megye)

Az Alsóegregy községbeli katonai tábor az Egregy folyó jobb partján helyezkedik el, a régészeti kutatások szerint Dácia római tartománnyá szervezése után közvetlenül, már Traianus uralkodása alatt, 106-ben megépült.⁵² A bélyeges téglaleletek alapján a tábor építése egyrészt a *cohors VI Thracum* és *cohors I Ituraerum* egységekhez fűződik, a 2. század folyamán a *cohors II Britannorum* és a *cohors VI Thracum* katonai egységek együtt védték a táborot.⁵³ A fürdő épülete a római erődítménytől 100 méterre, az Egregy partján helyezkedik el. 28x21m-es, téglalap alaprajzú, tömbösített építmény, 2 apszissal nyugati és keleti oldalán. Északról déli irányba haladva 8 különböző teremmel rendelkezett, melyek a következők: 1 – *laconicum*, 2 – ?, 3 – *apodyterium*, 4 – *frigidarium*, 5 – *caldarium*, 6 – *frigidarium*, 7 – *latrina*.⁵⁴ Leletanyaga gazdagnak bizonyult, a már elpusztult faszerkezetre utaló vas szegecses és szögek mellett számos bronztárgy került elő: félkörös fibula,⁵⁵ szívalakú függő, keretek, karikagyűrűk, gyöngyök, 8 hajtű (körkörös fejjel, kulcsalakú fejjel, poliéder fejjel a 3–4. századból).⁵⁶

Vármező (Buciumi, Szilágy megye)

A Szilágy megyei katonai tábor a Kraszna mentén helyezkedik el, Vármező falutól északra egy platón, melyet két völgy fog közre.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy a korai palánktábor építési munkálatai a *cohors I Augusta Ituraeroum*, később pedig a *cohors II Augusta Nervia Britonum Pacensis miliaria* egységhez köthetők, a kutatás azonban nem jutott nyugvópontra ezzel a feltevessel kapcsolatban.⁵⁸ A leletanyag alapján nem zárható ki, hogy a római csapatok visszavonulása után civilek használták az erődítmény épületeit.⁵⁹ A tábor területén helyezkedik el az úgynevezett 3. épület névvel jelölt katonai fürdő.⁶⁰ L alakjával hosszanti oldala északnyugat-délkeleti irányítású. Öt teremmel rendelkezett (a–d, félkörzáródású apszis) és egy külső, fedet-

52 Marcu: *Organizarea internă*, 101.

53 Uo. 105–111.

54 Ld. 3. ábra.

55 A szerző által „cu arcul în cutie”.

56 Matei – Bajusz: *Castrul roman*, 132–134.

57 Valea Lupului és Valea Mihăieiei.

58 Gudea: *Das Römergrenzkastell von Buciumi*, 25.

59 Uo. 23.

60 Ld. 4. ábra.

len fűtőházzal. Ezekhez később további termeket építettek (f-g, egy jelzet nélküli terem, ami a *via sagularis* vonalára épült).⁶¹ A fürdőépületen olyan módosítások, toldások észlelhetők, melyek, amint két érme is tanúsítja, Severus Alexander idejére tehetők. Északkeleti része későbbi, többi termével szemben az építéstörténet végső szakaszából vagy az azt közvetlenül követő időszakból származnak.⁶²

*Arcobadara A-B-C*⁶³

(*Alsóilosva/Ilișua, Beszterce-Naszód megye*)

Az alsóilosvai katonai tábor és katonaváros Beszterce-Naszód megye Alsóilosva nevű falujától 600 méterre fekszik,⁶⁴ az Ilosva-patak és Magura nevű erdős hegy láb között.⁶⁵ A lelőhely római kori építészeti hagyatéka 2–3. századi. Működése az *ala I. Tungrorum Frontoniana* lovas és a *cohors II. Britannica miliaria* gyalogosegységhez, illetve a *XIII Gemina* légiócsapathoz kapcsolódik.⁶⁶ A katonai tábor jellegzetessége, hogy három, a katonai táboron kívül elhelyezett fürdővel rendelkezett, de nagyon valószínű, hogy a régebbi kutatás tévesen azonosította be ezek funkcióját, és közülük csak egy – alaprajza és méretei alapján a (B) épület – töltötte be a fürdő szerepét. A feltárt szerkezetek közé sorolható: egy kisebb, korai datálású fürdő [(A) épület], melynek helyiségei közé tartozik egy előcsarnok, az *apodyterium* és *frigidarium*, két *tepidarium* és a *caldarium*.⁶⁷ Egy nagyobb fürdő [(B) épület] is előkerült, melynek helyiségei közé tartozik az *apodyterium*, az *elaeothesium*, a *tepidarium*, a *caldarium* és a *frigidarium*, a személyzet lakása és további két beazonosíthatatlan fürdőmedence.⁶⁸ Az utóbbi évek ásatásai során előkerült még egy harmadik fürdő [(C) épület],⁶⁹ mely a (B) fürdőépulettől 150 méterre helyezkedik el, és keltezése függvényében az *ala I Tungrorum* egység jelenlétéhez kapcsolódik vagy akár meg is előzi azt. Az

61 Uo. 31.

62 Uo. 122.

63 Saját jelölés, a feltárás időrendi sorrendje alapján.

64 Ld. 5. ábra.

65 Torma: Az Alsó-ilosvai romai, 10.

66 A 164 utáni időszakhoz ld.: Petolescu: *Beitregue zur kenntnis*, 86.; Bajusz – Chirilă – Gudea – Lucăcel: *Săpăturile arheologice executate*, 155.

67 Ld. 5.3. ábra.

68 Ld. 5.1. ábra.

69 Ld. 5.2. ábra.

itt talált pecsételt téglák a *XIII Gemina* légio nevét viselik, így a kutatók úgy vélik, hogy összekapcsolhatóak a fürdő felépítésével.⁷⁰

A VIZSGÁLT FÜRDŐK ELHELYEZÉSE, SZERKEZETE ÉS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A *Dacia Porolissensis* területén feltárt fürdők földrajzi elhelyezése sok esetben eltérő. A légios tábor és a tiszti fürdő esetén az épület a tábor belsejében található, a *retentura dextra* területén. A térségben található fürdők általában a táboron kívülre épültek, gyakori, hogy csupán 100 és 150 méterre a tábortól, és nem minden esetben a víz közvetlen közelébe: *Certiae* 100 méterre, északirányba az Egregy jobb partján; *Arcobadara* (B) a tábor északnyugati szögletétől kb. 150 méterre,⁷¹ egy fennsík déli részén; ugyanígy az (A) és (C) fürdő is;⁷² *Resculum* – 120 méterre a tábor északnyugati sarkától, nyugati irányba. Ezeknek a fürdőknek a tájolásuk is eltérő.

A megvizsgált lelőhelyek tanúsítják, hogy a táboron kívülre eső épületek tömbösített szerkezetűek, amint azt *Resculum*, *Certiae*, *Arcobadara* (A), (B) és (C) esete is mutatja. A kutatás egész Dáciára kimutatta, hogy a fürdők általában két mintát követnek, tömbösített (több kutató is kiemelte, hogy Dácia hidegebb éghajlatának jobban megfelelt, ebből kifolyólag gyakoribb⁷³ volt ez a típus) vagy egyenes/lineáris típusú felépítést. A vizsgált lelőhelyek esetén, a vármezői fürdő egyenes tengelyű alaprajza arra is utalhat, hogy tiszti fürdő lehetett, és lévén, hogy kevesebb (kiváltságos) személy használta, kevesebb helyiségre volt igény. Észrevehetjük, hogy a szolgáltatásokat igénybe vevő célcsoport függvényében is alakulhat egy fürdő szerkezete: a tömbösített szerkezet (néha több, egymás mellé helyezett termékkel) nagyobb létszámú (*Potaissa* esetében két tömbösített fürdőt találunk) vagy több csapat ellátását biztosította, és fűtés szempontjából olcsóbbá tette. Az egyenes típusú, L szerkezet pedig kisebb létszámú csapat ellátására volt alkalmas.

A kutatás azt mutatta ki, hogy a termeket többször átépítették, ez rendeltetésük ártértelemezésével járt. Ennek következtében ezeknek a termeknek a funkciója, szerepe nehezen megállapítható. Ilyen értelemben a kutatás számára nehézséget jelent *Potaissa* esetében a római fürdők tipikusnak

70 Gaiu: *Reliefuri romane*, 15–19.

71 Torma: *Az Alsó-ilosvai romai*, 22.

72 Uo.

73 Țentea: *Balnea în Dacia*, 458.; Bărbulescu: *Arhitectura militară*, 66.

tekinthető termeinek a beazonosítása.⁷⁴ Ismereteink a kutatás során folyton gyarapodnak, az épülettípus elhelyezése, használata és a szerkezetek mai állapotának függvényében változik, és egyre nehezebbé válik az általánosságok felismerése.

Certiae alaprajza hasonlóan bonyolult, ugyanis termeit helyenként két, helyenként három építési fázis alakította (egyesítés, átfedések vagy újabb felosztás nyomait mutatják). *Potaissához* hasonlóan sok fűtött helyiséggel találkozunk, bár ez nem mindegyik terem esetében egyidejű: az első és második termet egyesítik valamikor a 3. század folyamán, és az új tér egy nagyobb, meleg *laconicum* vagy *caldarium* szerepét tölti be.⁷⁵ Ugyanígy változik a 3., 6. és 7. terem szerepe is: eredeti rendeltetése *tepidarium* (közepesen meleg) lehetett, a padlófűtés megszüntetésével a második építési fázisban már *apodyteriummá* (öltözővé) vagy *frigidariummá* vált.⁷⁶ Az utóbbi kettő padlófűtése is megszűnik, a 6. átmeneti/öltözőjellegű teremmé, a 7. pedig a kutatás szerint latrinává alakul.⁷⁷

A vármezői tiszti fürdő kevés termének építéstörténete is bonyolult. A délkeleti részein napfényre került üvegleletek (*unguentariumok*, illóolajos üvegek) alapján az feltételezhető, hogy az f-g termék *eleothasium* (illóolajokat, tisztálkodóeszközöket, *strigiliseket* itt volt szokás tartani) és/vagy *apodyterium* (öltöző, előkészületekre alkalmas hely) szerepét tölthették be. Az a-c, b jelölésű termék funkciói még vita tárgyát képezik: elhelyezésüket és a fűtőház közelségét számításba véve, illetve a római fürdőzési szokás függvényében: a c-b jelölésű *tepidarium*, majd, lévén, hogy az új fűtőház közvetlen közelébe kerül, *caldarium* vagy *laconium* szerepét is betölthette; a d terem, távolabb lévén a fűtőháztól, valószínűleg a *frigidarium* lehetett.

A megvizsgált lelőhelyek fürdői java részben követik a Vitruvius építészeti traktátusában megfogalmazott szabványokat: például az épület szélessége egyenlő hosszúsága 2/3-ával; a melegített helyiségek (*tepidarium*, *caldarium*, *laconicum*) gyakran egymás mellett helyezkednek el; a különböző hőmérsékletű helyiségek sorrendje a római fürdőzési szokásokat követik.⁷⁸ Az épület mennyezetei a termék funkcionalitása függvényében változnak (például a meleg helyiségeket boltozat fedi és nem fagerendázat, a ventillációs mennyzetek biztosítják a levegőzést és a mennyezet

74 Bărbulescu: The Baths of the Legionary, 431–441.

75 Matei – Bajusz: *Castrul roman*, 13–15., 109., 110.

76 Uo. 107.

77 Uo. 108., 111–112.

78 Gulyás: *Vitruvius*, 161.

szárazon tartását stb.).⁷⁹ Másrészt az ókori előírásoktól eltérő megoldásokat is észlelünk.

Észrevehető módon meglepően sok terem rendelkezik padlófűtéssel, amit a hideg dáciai klímával magyarázhatunk. A megvizsgált fürdők közül *Potaissa*, *Resculum*, *Certiae*, *Arcobadara* (A) fürdői és Vármező tiszti fürdője is tanúsítják ezt.

A fürdők másik jellemző vonása *Arcobadara* (B) esetén észlelhető: a fürdő G nevezetű terme, az G–G1–G2⁸⁰ igen kicsire méretezett helyiségeivel nem tudni, milyen indíttatásból születtek. Ez a jelenség *Resculum* F–E–E1 termeinek esetén ismét feltűnik.⁸¹ Kis méretükből kiindulva valamilyen raktárhelyiségek lehettek, feltehetőleg *eleothasium*ok.⁸²

Az alaprajzok áttekintése során az azonos rendeltetésű termek megkettőzése, ismétlődése is észrevehető. Ez arra is utalhat, hogy *Potaissa*, *Certiae* és *Arcobadara* (A) fürdői két külön „osztállyal”-résszel rendelkeztek.⁸³ *Arcobadara* (A) fürdőjének felépítése során, a feltáró értelmezése szerint feltűnő, hogy kilencből hét terem padlófűtéssel rendelkezett, és olyan helyiségek, mint az *apodyterium* és *caldarium*, illetve *frigidarium* kétszer fordul elő. Továbbá az észlelhető, hogy a fürdő két bejárattal rendelkezett,⁸⁴ egy északnyugati és egy délkelet felőli bejárattal, melyek köré a következő termek sorakozhattak fel: az *apodyterium* és *eleothasium* (B ill. G), *tepidarium* (H ill. D), *caldarium* (E ill. C), akár egy *laconicum* (lehet D) és *frigidarium* (ismét Bill. E alatti helyiség).

Ezekre a jelenségekre egyelőre nem tudunk biztos választ kínálni. Két különböző célcsoport igényeit látták el? Női fürdők jelenlétére utalnak, vagy csupán az ugyanott állomásozó, több katonai egység igényeit látták el?

79 Uo. 184.

80 *Arcobadara* B esetén E–G *frigidarium* és *apodyterium* szerepét tölthette be, gyakran egymás mellé helyezett termek.

81 Torma Károly a teljes alegységet a *frigidarium*mal egybesorolja, *Resculum* esetén nem fogalmaznak meg véleményt a szerzők.

82 Ld. 5. és 2. ábra.

83 A jelenség az egy időben egy helyen állomásozó két katonai egység jelenlétével is magyarázható, de feltehetően a férfi-női fürdők meglétére is utalhat – az utóbbi csupán hipotézis.

84 Torma: Az Alsó-ilosvai romai.

A FÜRDŐK FELEPÍTÉSE: FÖDÉMSZERKEZET, FALAZAT ÉS PADLÓ

A nemzetközi kutatás szerint a légios csapatok fürdői a segédc csapatok fürdőivel szemben építészetiileg összetettebb és fejlettebb szerkezetűek. A tanulmányban megvizsgált fürdők azt mutatják, hogy a régió katonai fürdői egyforma építői és mérnöki készség jegyében épültek.

Kevés tárgyi bizonyítékkal rendelkezünk a fürdők tetőszerkezetére vonatkozóan. Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált fürdők térfedésének kedvelt építőanyaga a téglavolt, a mennyezetek és a boltozatok kialakítása egyaránt elterjedt eljárás lehetett.⁸⁵

Potaissa légios tábora esetében kiemelkedő az ún. *tubi fittili* térfedési technika. A római boltozatoknál, a téglabordák és a téglakazetták kialakítására jellemző – hagyományosan fából készült – zsaluzást itt terrakottából készítették. Az innováció a kerámia (nem téglavolt) vízvezető-tubusok révén⁸⁶ vált lehetségessé. Ilyen technikával Chemtoux *Bulla Regia* tábora, illetve *Dura Europos* és Róma esetében Caracalla fürdőinél találkozzunk. Dácia-szerte *Potaissa* táborában jelenik meg először, az új módszerrel többféle boltozatot építhettek.⁸⁷

A feltárt fürdők falszerkezetének vizsgálata során számos megoldással találkozunk, mindkét fürdőtípus esetében az *opus incertum*⁸⁸ és *opus mixtum* a leggyakrabban alkalmazott falazattípus. Igényesebb falépítési technikával is találkozunk: *opus caementicium* és *opus quadratum*,⁸⁹ azaz a kváderekből vagy téglából kirakott, igen szabályos falazat.⁹⁰

A padló szerkezetek elemzése azt mutatja, hogy a földémszerkezetekhez hasonlóan nehezen rekonstruálható miként nézett ki a fürdő padlózata. A leletanyag nagy része elpusztult, viszont a fennmaradtak mégis számos eljárás ismeretéről és alkalmazásáról tanúskodnak. Elmondható, hogy a leggyakrabban használt anyag a *cocciopesto* (téglaszemcsés vízálló habarcs) volt. A téglajárda is előfordul, illetve a kettő kombinációja.⁹¹

85 Ld. 6. ábra.

86 Bărbulescu: The Baths of the Legionary, 432.

87 Bărbulescu: *Arhitectura militară*, 69, 71.

88 Habarccsal kötött, különböző nagyságú, durván elnagyolt terméskövekből épített falazat.

89 Kváderkövekből épített fal.

90 Ld. 7. ábra.

91 Ld. 8. ábra.

A FÜRDŐK DÍSZEI: SZOBROK ÉS FALFESTMÉNYEK

A fürdők reprezentációs jellegét sugalló szobordíszekre és falfestményekre utaló anyag megvizsgálásából arra következtethetünk, hogy a légiófürdőket általában enyhe fényűzés jellemzi, a segédcsapatok fürdői ezzel szemben jóval szerényebbek.⁹² Dáciára vonatkozóan kevés adatunk van arról, hogyan díszítették a fürdőbelsőket. *Potaissa* esetében a régészeti leletek kimutatták, hogy piros–zöld–fehér, piros–fehér–fekete, fehér–fekete, fehér–vörös és vörös színek kombinációkkal díszíthették a falakat. *Arcobadara* (B) esetében fehér–vörös, illetve vörös vakolat fedte a falakat. Szobrászati díszek tekintetében *Potaissa* számos lelettel dicsekedhet: dór oszlop- és pillértöredékek, egy Herkulest ábrázoló szobortöredék, egy torzó márványból (B helyiség); egy *Sérapist* ábrázoló szobor töredéke, egy márványfej; egy mészkőből faragott oroszlánszobor;⁹³ egy Éroszt ábrázoló szobor⁹⁴ – azonban az egykori helye ismeretlen, illetve a feltárás során három dór oszlop töredéke került elő. A többi fürdőre vonatkozóan nem rendelkezünk ilyen jellegű adatokkal.

VÉGKICSENGÉS – A SZEMÜGYRE VETT FÜRDŐKRŐL

A fürdők alaprajzának fejlődése, szerkezeti felépítése a nemzetközi kutatás egyik fontos kérdéskörét képezi. Az épületszerkezeteket meghatározó törvényszerűségek, akár sémák kutatása nehéz téma, bizonyos esetekben úgy tűnik, hogy a kérdés alapozatlan, és ez az épülettípus a kuncsaft igényeihez és az adott tájegység lehetőségeihez idomul – a hideg éghajlat, a szerény anyagi és természeti források viszonylatában épültek. Az épületek szerkezeti adottságai nagyon változóak, de általában jellemzőbbek a szerényebb struktúrák mértéktartó esztétikai megoldásokkal.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Alicu, Dorin: Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa. *Acta Musei Napocensis*, 18 (1981) 425–436.

Bărbulescu, Mihai: The Baths of the Legionary Fortress of Potaissa. In: Gudea, Nicolae (ed.): *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth*

92 Ld. 9. ábra.

93 Bărbulescu: *Signium Originis*, 78–79, 209.

94 Uo. 210.

- International Congress of Roman Frontier Studies*. Porolissum, Zalău, 1999, 431–441.
- Bărbulescu, Mihai: *Signium Originis. Religie, Religie, artă și societate în Dacia romană*. Editura Academiei Române, București, 2009.
- Bărbulescu, Cornelia: *Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani: castrul de la Potaissa*. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2004.
- Bardașu, Petre – Bichir, Gheorghe: Șantierul arheologic Stolniceni-Buridava. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 15 (1981) 366–343.
- Benea, Doinea: Contribuții la istoria vicilor militare din Dacia. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 44 (1993) 3., 261–291.
- Christescu, Vasile: Le „castellum” romain de Săpata-de-Jos. *Dacia- Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, 5–6 (1935) 435–447.
- Ciobanu, Radu – Rodean, Nicolae: Raport privind cercetările arheologice din Dealul Furcilor – Alba Iulia, Campaniile 1995 (1). *Apulum*, 34 (1997) 177–196.
- Ciobaniu, Radu – Gligor, Adrian – Drâmbărean, Matei – Rodean, Nicolae: Raport privind Cercetările arheologice de salvare din Dealul Furcilor și str. Arhim. Iuliu Hossu (Brândușei) Alba-Iulia, campaniile 1996–1999 (2). *Apulum*, 37 (2000) 1., 293–338.
- Crișan, Ion Horațiu et alii: *Repertoriul arheologic al județului Cluj*. Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, 1991.
- Cserni Béla: Apulumi maradványok. *Természettudományi közlöny*, 22 (1890. január), 245. füzet, 27–55.
- Cserni Béla: Apulumi maradványok. *Az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve*, 4 (1891) 30–62.
- Cserni Béla: Apulumi maradványok. *Az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve*, 5 (1892) 14–37.
- Cserni Béla: Apulumi maradványok. *Az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve*, 6 (1894) 5–32.
- Delaine, Janet – Johnston, D. E.: Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths Held at Bath, England 1992. *Supplement 37 of Journal of Roman Archaeology*, (1999) 7–25.
- Dodge, Hazel: Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths by I. Nielsen; Les Thermes Romaines by M. Lenoir. Review. *The Journal of Roman Studies*, 84 (1994) 191–192.
- Dodt, Michael: Römische Badeanlagen in Köln. *Kölner Jahrbuch*, 34 (2001) 267–331.
- Elphinston, James: *Epigramms of M. Val. Martial in Twelve Books, with a Comment*. Baker and Galabin, London, 1782.

- Gaiu, Corneliu: Reliefuri romane din termele de la Ilișua. In: Firea, Ciprian – Opreanu, Coriolan Horațiu: *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*. Editura Nereamia, Cluj-Napoca, 2003, 15–19.
- Gudea, Nicolae – Pop, Ioan: *Castrul roman de la Rîșnov Cumidava Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*. Ed. Dacia, Brașov, 1978.
- Gudea, Nicolae: Castrul roman de la Inlănceni. *Acta Musei Porolissensis*, 3 (1979) 167–170.
- Gudea, Nicolae: Castrul roman de la Brețcu. *Acta Musei Porolissensis*, 4 (1980) 290–292.
- Gudea, Nicolae: *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum*. Editura Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1997.
- Gudea, Nicolae: *Das Römergrenzkastell von Buciumi*. Editura Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1997.
- Gudea, Nicolae: Der dakische Limes. Materialien zu seinen Geschichte. In: *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. Hausverlag von Ernst-Ludwig-Platz, Mainz, 1997.
- Gulyás Dénes: *Vitruvius. Tíz könyv az építészetről*. Képzőművészeti kiadó, Szeged, 2009.
- Inge, Nielsen: *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus University Press, Aarhus, 1993.
- Király Pál: *Dacia Provincia Augusti. II*. Fleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagybecskerek, 1893.
- Koethe, Hans: Die Bäder römischer Villen im Trierer Bezirk. *Berichte der Römisch-Germanische Kommission*, 30 (1940) 43–131.
- Lorenz, Sven: Romans and their Baths. Review. G. G. Fagan: Bathing in Public in the Roman World. *The Classical Review*, 50 (2000) 2., 526–527.
- Lucian with an English Translation Vol. I.*, Transl. by Harmon, Austin M. Harvard University Press, Cambridge, 1913.
- Macrea, Mihail – Gudea, Nicolae: *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*. Editura Academiei Române, București, 1993.
- Marcu, Felix: *Organizarea internă a castrelor din Dacia*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
- Marinescu, Lucia – Mărghitan, Liviu – Petolescu, Constantin C.: Termele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1974–1971. *Cercetări Arheologice*, 1 (1975) 217–229.
- Marinoiu, Vasile: *Romanitatea în nordul Olteniei*. Editura Rhabon, Târgu Jiu, 2005.

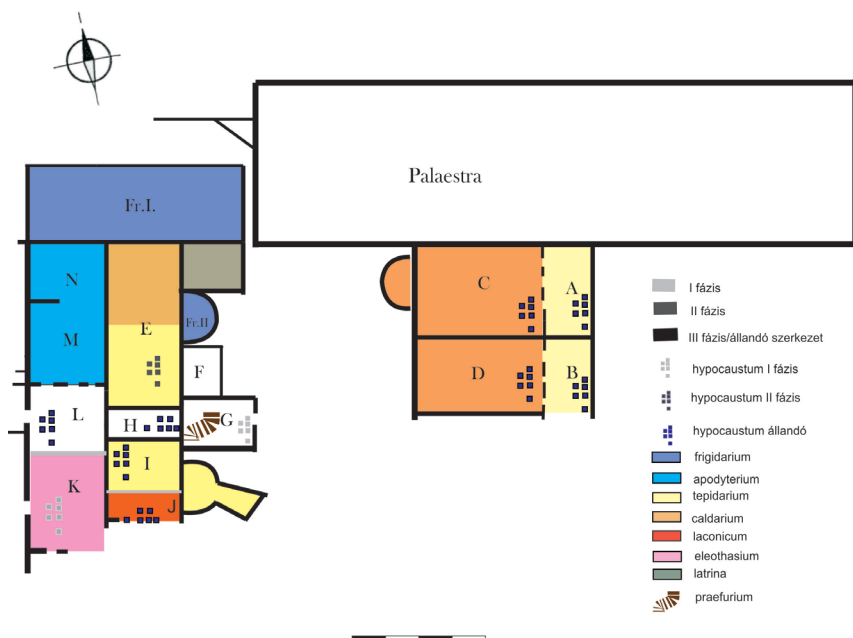
- Matei, Alexandru – Bajusz, Ștefan: *Castrul roman de la Romita/Certiae*. Editura Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1997.
- Petolescu, C. C., Die Auxiliareinheiten in römischen Dakien. Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen. *Acta Musei Napocensis* 34 (1997) 1, 66–141.
- Pețan, Aurora: „Baia romană” de la Sarmizegetusa Regia. 1. Istoricul cercetărilor. In: Forțiu, S. – Cîntar, A.: *Simpozion ArheoVest. II. In honorem Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în arheologie* (Timișoara, 6 decembrie 2014). JATEPress Kiadó, Szeged, 2014, 427–455.
- Piso, Ioan: La place de la Dacie dans les carrières sénatoriales. In: *Epigrafiă e ordine senatorio*. Tituli 4. Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1982, 489–493.
- Plinius Secundus, Gaius Caecilius: *Epistolae*, V, 6. fordítása ld. itt: <http://archive.org/stream/epistolae01drgoog#page/n7/mode/2up> (2017. 07.01.).
- Popilian, Gheorghe: Thermele de la Slăveni. *Apulum*, 9 (1971) 627–640.
- Protase, Dumitru: Castrul de la Călugăreni. *Acta Musei Napocensis*, 2 (1965) 209–214.
- Rewell, Louise: Military Bath-houses in Britain – a Comment. *Britannia*, 38 (2007) 230–238.
- Smith, William: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Little Brown and Co., Boston, 1859, 182–186.
- Téglás Gábor: A székelly-udvarhelyi római castrum és annak katonai firdője. *Erdélyi Múzeum*, 14 (1897) 5. 18–268.
- Țentea, Ovidiu: Balnea în Dacia – câteva comentarii. In: Pop, H. – Bejinariu, I. – Băcșeț-Crișan, S. – Băcșeț-Crișan, D. (eds.): *In memoriam Alexandri V. Matei. Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and Historical Anthropology*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 455–458.
- Țentea, Ovidiu: *Baths and Bathing at Alburnus Maior. Băile romane de la Alburnus Maior*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.
- Torma K.: Az Alsó-ilosvai romai állótábor és műemlékei. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve*, 3 (1864–1865) 1. füzet, 10–67.
- Tudor, Dumitru: I castri romani di Bumbești-Gorj. *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 33 (1940) 18–33.
- Tudor, Dumitru: Il castro romano di Bivolari. *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 35 (1942) 143–149.
- Tudor, Dumitru: Castra Daciae Inferioris V–VII: Copăceni, Titești și Rădăcinești, jud. Argeș. *Buletinul Comisiei Monumentelor Naționale*, 5 (1945) 95–101.

Tudor, Dumitru: *Oltenia romană*. Ed. IV., Editura Academiei Republicii Socialiste Române, București, 1978.

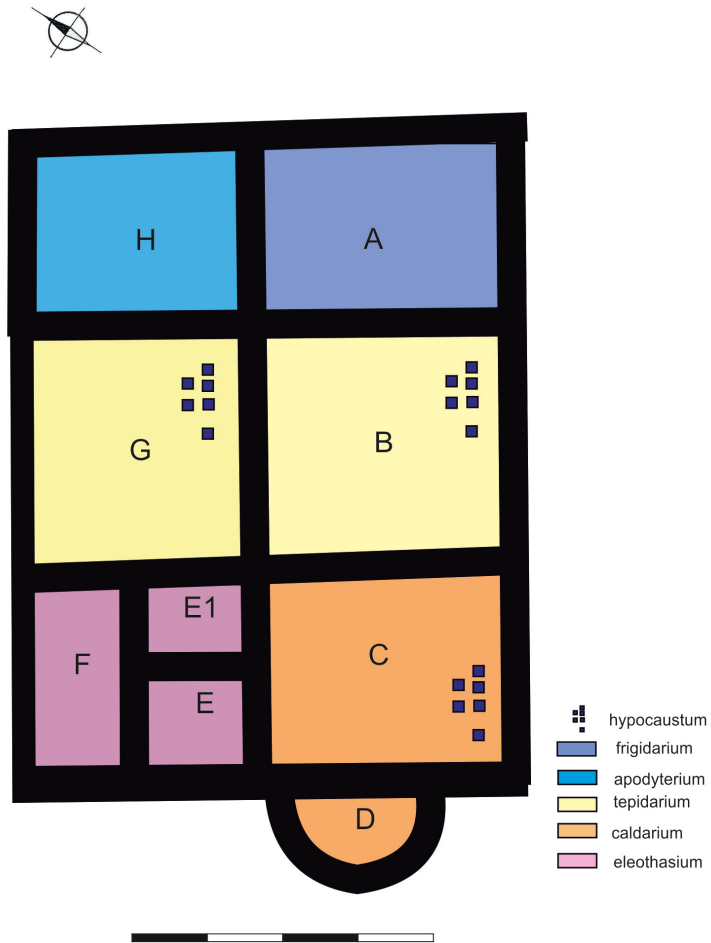
Vlădescu, Cristian M.: Primele săpături arheologice în fortificația romană de la Rădăcinești. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 23 (1972) 447–486.

ÁBRAJEGYZÉK

1. *Potaissa* (Torda/Turda) fürdő alaprajza Bărbulescu: The Baths of the Legionary alapján. A fürdő egyes helységeinek (A, B, C, D, E, I–J apszis, K, M, N termek) értelmezése a szerző által készült.
2. *Resculum* (Sebesvár/Bologa) fürdő alaprajza Gudea: *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum* alapján. A fürdő egyes helységeinek (C, D, F, E, G termek) értelmezése a szerző által készült.
3. *Certiae* (Romita/Romlott) fürdő alaprajza és összetett építéstörténete Bajusz *Castrul roman* alapján. A fürdő egyes helységeinek fázisonkénti (2 – caldarium fázis, 3 – tepidarium fázis, 4 – caldarium fázis, 5 – calida piscine fázis, 6 – tepidarium fázis, 7 – apodyterium fázis) értelmezése a szerző által készült.
4. Vármező (Bucium) fürdő alaprajza Gudea: *Das Römergrenzkastell von Buciumi* alapján. A fürdő összes helységeinek értelmezése a szerző által készült.
5. Arcobadara A–B–C (Alsóilosva/Ilișua) fürdők alaprajza Torma: Az Alsó-ilosvai romai alapján. A fürdők egyes helységeinek (kérdőjellel jelölt) értelmezése a szerző által készült.
6. A fürdők tetőszerkezete.
7. A fürdők falszerkezete.
8. A fürdők padlószervezete.
9. A fürdőből előkerült leletanyag.

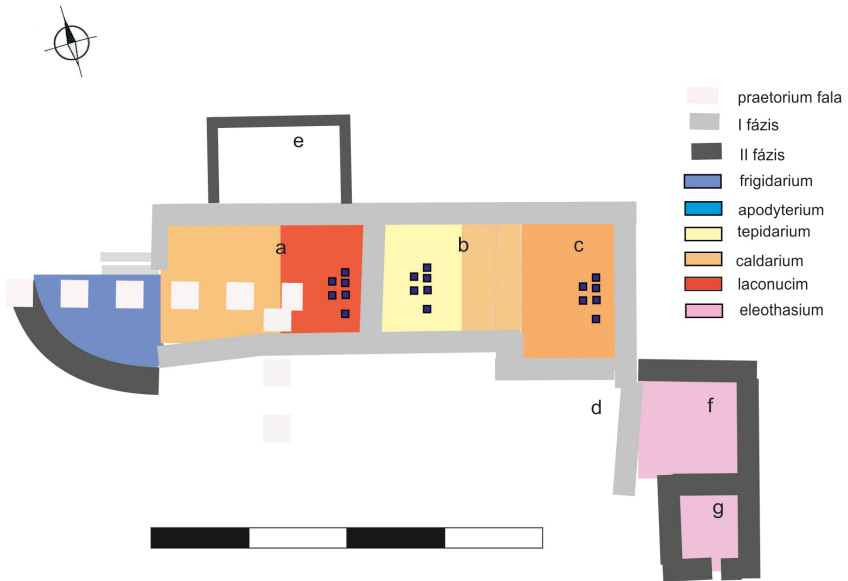
1. ábra. Potaissa (Torda/Turda) fürdő, melyben A–B – tepidárium (?), C–D – caldarium (?), E – tepidarium/caldarium (?), G – praefurnium, I–J – apszis – caldarium/laconicum (?), K – eleothesium (?), M–N – apodyterium (?), P – palaestra, Fr.I. – frigidarium, Fr.II. – frigidarium, ? – latrina, F–H–L – nem tudni

2. ábra. Resculum (Sebesvár/Bologa) fürdő, melyben A – frigidarium, B – tepidarium, C – caldarium/laconicum (?), D – medence, feltehetően caldarium (?), F-E1-E – eleothesium (?), G – tepidarium (?), H – apodyterium

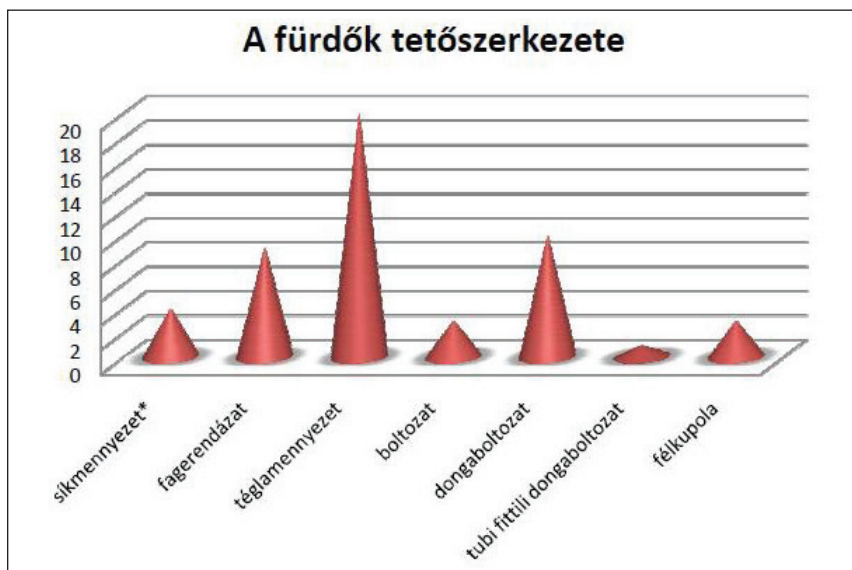
3. ábra. Certiae (Romlott/Romita) fürdő, melyben 1/I fázis – caldarium (?), 1/III fázis – laconicum, 2/I–III fázis – caldarium (?), 3/I fázis – tepidarium (?), 3/II–III fázis – apodyterium, 4/I fázis – frigidarium, 4/II–III fázis – caldarium (?), 5/I fázis – caldarium, 5/II–III fázis – calida piscine (?), 6/I fázis – tepidarium (?), 6/II–III fázis – frigidarium, 7/I fázis – apodyterium (?), 7/II–III fázis – latrina.

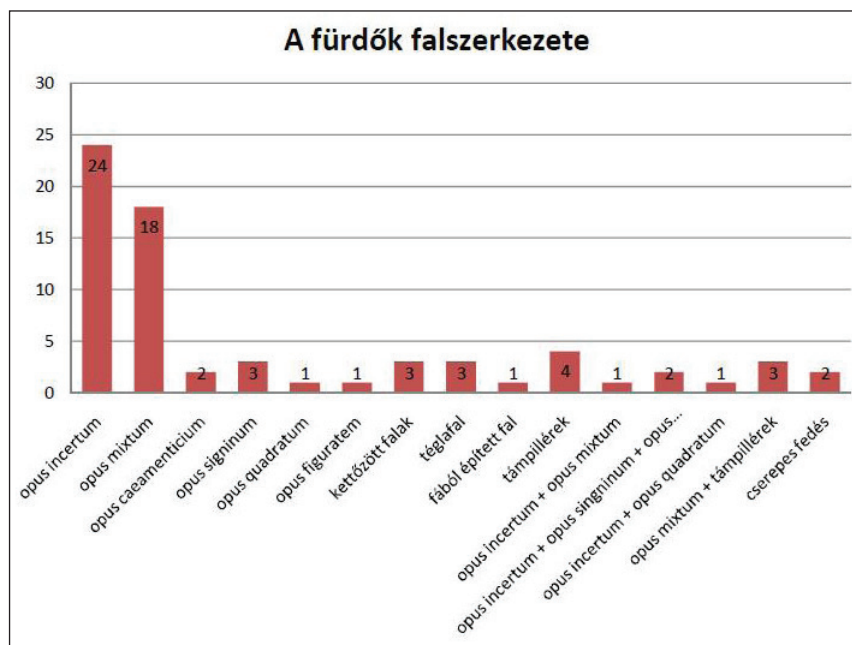
4. ábra. Vármező (Buciumi) tiszti fürdő, melyben a – caldarium/laconicum (?), b – tepidarium/caldarium (?), c – tepidarium (?), d – frigidarium/apodyterium (?), apszis-frigidarium (?)

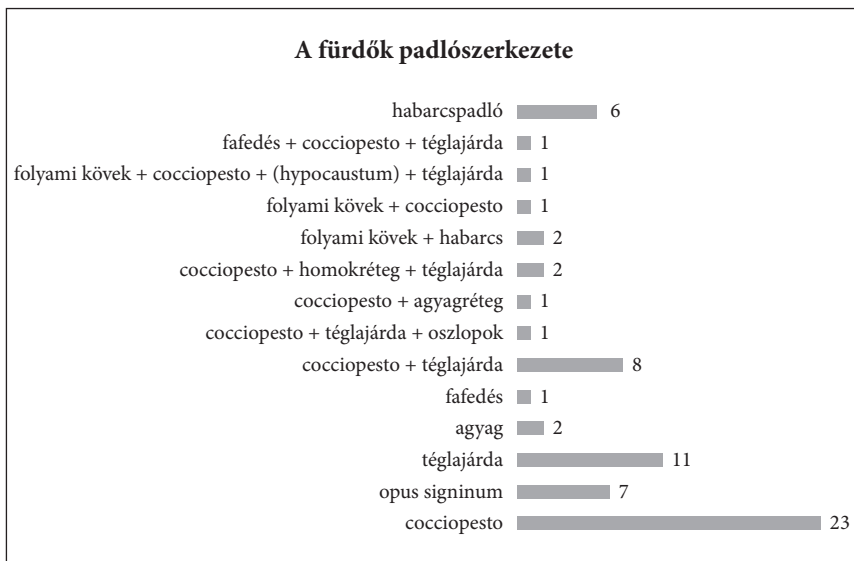
5. ábra. Acrobadara (Alsó-Ilosva/Ilișua) fürdő. 5.1. ábra. (B) fürdő-épület, melyben A – apodyterium, B – eleothasium, C – tepidarium, D – caldarium, E – apodyterium (?) és frigidarium, F – személyzet, G – mendecék/frigidarium (?). 5.2. ábra. (C) fürdőépület, melyben a – folyó, b – tepidarium (?), c – apodyterium (?), g – caldarium (?), d–e–k – nem tudni. 5.3. ábra. (A) fürdőépület, melyben A – előcsarnok, B – apodyterium/frigidarium, C – caldarium, D – tepidarium, E – caldarium, F – tepidarium, G – frigidarium/eleothasium (?), H – frigidarium (?), I – előcsarnok, L – nem tudni.

6. ábra

7. ábra

8. ábra

A fürdőből előkerült leletanyag (Mihai Bărbulescu: <i>Signium Originis. Religie, Religie, artă și societate în Dacia romană</i> , illetve az évi ásatási jelentések alapján)										
Szobordíszek	Két 10 x 20 pedes nagyságú kád elválasztó falának maradv. (Potaissa/K)	Kút (Potaissa/Palaestra, A?)	Oltártörödékek (Potaissa/I. fr.)	Két fogadalmi oltár (Potaissa/E)	Herkulest ábrázoló Farnese típusú szobor: torzó, márványból	Sérapist ábrázoló szobortörödékek: fej, márványból	Egy oroszlánt ábrázoló szobor, mészkőből	Éroszt ábrázoló szobor, mészkőből	További bronz és kőszobrok töredékei (Potaissa/E)	Kőoszlopos és pilaszteres (Potaissa/M)
Vakolat	Több piros, fehér és fekete vakolattörödékek (Potaissa/I. fr., J, N)									
Használati tárgyak	Orvosi eszközök (Potaissa/N)				Katonai felszerelés (Potaissa/I. fr., N)			Érmék	Kerámia	
Ékdíszek	Egy aranygyűrű (Potaissa/I. fr., N)	Egy gemmás aranygyűrű (Potaissa/I. fr., N)			Egy ezüstyűrű (Potaissa/I. fr., N)	Egy fibula emberláb-formájú díszítéssel, ezüst (Potaissa/I. fr., N)			Bronzfibulák (Potaissa/N)	

9. ábra

Várkonyi Gábor

TESTKULTÚRA ÉS FÜRDŐZÉSI SZOKÁSOK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

Body Culture and Bathing Traditions in the Early Modern Hungary

Today the bathing traditions in the Carpathian basin is widely well known in Europe. These traditions, however based upon an early usage of natural thermal bath even in the early centuries of the Hungarian Kingdom, our knowledges are still weak about it. The traditions and culture of using thermal bathes in the 16-17th centuries simply fell out from the Hungarian historical memory. Touching the subject the significant essays and monographs usually start their argumentations from the second half of the 18th century. Some researchers, as Béla Radvánszky in the second half of the 19th century revealed the strong bathing tradition in the 17th century Hungary, but his published studies and sources remained as curiosity of the Hungarian cultural history. The present study is focusing on the manner and traditions of using bath-places as part of every day life in the 17th century. Presents some sources, especially quotations from private letters in which the writers of the letters or the persons who were mentioned in the texts give accounts about their experiences on thermal bathes and the people using the popular places. Mainly the aristocrat families are mentioned, as Csáky, Esterházy, Pálffy, Rákóczi and Wesselényi. The study gives a table or chart on the bathing days of Ferenc Wesselényi palatine of Hungary from 1655 to 1667. Wesselényi and his family, as well, were visiting bath-places, i.e. Stubnya regularly. Finally the study introduces the manner of László Rákóczi, who was visiting not only the thermal bathes but usually swam in lakes or rivers. Rákóczi's habit was unusual in his time, but upon this manner will grow up a modern body culture, in which the sport has a great value.

Keywords: Body culture, bathing tradition, early modern Hungary, thermal bath

A Kárpát-medence Európában is egyedi és kiemelkedő modernkori fürdőkultúrája széles körben ismert.¹ Ezzel szemben a Magyar Királyság korai évszázadainak, vagy éppen a kora újkornak a fürdőéletéről még mindig sokkal kevesebb információval rendelkezünk. A történeti kutatás már a 19. század óta egyre jelentősebb forrásokat tárt fel a 16–17. században tapasztalható fürdőélettel kapcsolatban, ennek ellenére a kora újkori fürdőéletet vagy az oszmánhódítással kapcsolták össze, vagy egyszerűen az orvostörténet keretei között tárgyalták. A 18. század második felétől nemcsak a magyarországi fürdőhelyek látogatottsága nőtt meg hirtelen, hanem a Habsburg Birodalom területén található fürdők is hatalmas népszerűségnek örvendhettek. Már nem egyszerűen csak a gyógyulás reményében érkeznek a vendégek a fürdőkbe, hanem a társaság, a szórakozás és a kikapcsolódás kedvéért is. De ne gondoljuk, hogy mindez előzmények nélkül történt volna. A kora újkori fürdőélet kutatását megnehezítette, hogy olyan korszakról van szó, amikor az ország politikai szétagolódása, az állandó védekező háború az Oszmán Birodalommal szemben, a magyar politika érdekérvényesítő küzdelmei, az Erdélyi Fejedelemség törekvése az európai politikában való állandó jelenlét iránt elvonta a figyelmet azokról a művelődés- és kultúrtörténeti vonatkozásokról, amelyek közé a szabadidő eltöltésének formái, a társasági élet szinterei is tartoznak. A fürdőkultúra kutatása olyan összetett társadalmi jelenség vizsgálatát jelenti, ami egyaránt jelzi a társadalom testkultúrájának színvonalát, az egészséges életmód iránti igényét, a higiéniai gondolkodás változását, a divatosnak tartott társasági aktivitások terjedését és követését, a szabadidőről vallott elképzeléseket és nem utolsósorban a társasági érintkezési formák változását és elterjedését.

Radvánszky Béla már a 19. század végén megállapította, hogy a 17–16. századi nemesek és arisztokraták a „nyári évszakban felette kedvelték a fürdőzést, különösen a hévvizekben tartózkodást. Nem csak gyógyulást, hanem kellemes időtöltés végett is felkeresték.”² A 16–17. századi magánlevelezésekben rendkívül gyakran olvashatunk arról, hogy az északmagyarországi fürdőkben pezsgő társasági élet zajlott. Öregek és fiatalok egyaránt megtalálták a rangjukhoz illő, a koruknak megfelelő társaságot.³ Radvánszky már több mint száz évvel ezelőtt jelezte, hogy a fürdők látogatása egyszerre divatos és széles társadalmi rétegek számára elérhető

1 Kósa: *Fürdőélet* című monográfiája a legteljesebb összefoglalása a 19. századi virágzó magyarországi fürdőéletnek.

2 Radvánszky: *Magyar családélet*, I., 38.

3 Várkonyi: *Hévvizek és fürdők*, 105–121.

szabadidős tevékenység volt, ahol még a nemek közötti különbség sem számított, nők és férfiak egyaránt nagy tömegekben látogatták a fürdőket.

Homonnai Drugeth Mária, Széchy György özvegye, 1643 májusában Révay Ferenctől kért segítséget, mert lányai, Széchy Éva és Kata már nagyon kíváncsiak a hévízbe, de a sok vendég miatt már alkalmas szállást nem kaphatnak, ezért ha Révay valamiféle megoldással biztatná, akkor elengedné a lányokat, ellenkező esetben nem.⁴ Azt, hogy ebben az esetben melyik fürdőről lehetett szó, nem tudjuk. Talán a Trencsény vármegyei Teplicéről, de volt bőven miből választani.

A fürdőkultúra kialakulásának elengedhetetlen feltétele a kedvező természeti környezet. A kora újkori Magyarország hévizeit, és az ezekre épült fürdőket már a 16. században Oláh Miklós sorba szedte.⁵ Majd Georgius Wernher írt önálló munkát Magyarország „csodálatos” vizeiről.⁶ Buda és Esztergom hévizes fürdői mind a két munkában szerepelnek. De ezeket a fürdőket a korszakban már a törökök alakították át, és használták a saját szokásaiknak megfelelően. De a „maradék” Magyarország sem maradt fürdő nélkül, hogy csak a legismertebbeket és leglátogatottabbakat említsük: a Pozsony melletti hévizes fürdő, Stubnya, Pöstyén, Trencsényteplíc, Bajmóc, Rajec. Mindenki, minden család megtalálhatta a számára kedves vagy megfelelő fürdőhelyet.

Az évente legalább egy alkalommal való fürdőzés a legtöbb arisztokrata családnál bevett szokás volt. Esterházy Pál, Miklós nádor bátyja írta 1639-ben: „... én 26 esztendőől fogva minden esztendőben continuáltam (folytattam) a fürödést az pöstyéni vagy más hévizekben, kire mind magamnak s mind feleségemnek és gyermekeimnek is igen nagy szükségünk (van). ... mához 12 nap alatt odamegyek Pöstyénben két hétig való késésre;”⁷

Pöstyén azért szerepelhet az első helyen, mert az Esterházy család ezt a Vág menti fürdőt szerethette leginkább. De a levél nemcsak azért érdekes, mert egy családi tradícióra, a 26 év során soha el nem mulasztott fürdőzésre utal, hanem azért is, mert elárulja a fürdőhelyen eltöltött idő hosszúságát is: két hét, ennyi az évenkénti fürdőben való pihenésre szánt idő. Ez nem zárja ki, hogy Esterházy Pál családjának tagjai nem mentek volna fürdőbe más alkalmakkor is. Jelen esetben azon van a hangsúly, hogy ezt a két hetet

4 Radvánszky: *Magyar családélet*, I., 38.

5 Oláh: Hungária, 1536.

6 Wernher: *De admirandis Hungariae*, 103–146.

7 Esterházy Pál nógrádi kapitány Pálffy Istvánnak – 1639. április 25. Ld. Jedlicska: *Eredeti részletek*, 228–229.

a család, a szülők és a gyerekek is együtt töltötték el. A családos fürdőlátogatásra van más forrásunk is. Wesselényi Ferenc egy forró augusztusi napon jelentette be Lippay György esztergomi érseknek, hogy valószínűleg családjával együtt fürdőbe utazik: „Én feleségemmel, gyermekeimmel és csaknem egész udvarom népével Istennek rabságába estem, ez az egész föld kegyetlen forró, bolondító hévségben hever, az ki minket is feleségemmel s gyermekimmel annyira elbágyasztott, hogy csak Isten tudja mint vagyunk. Sok doktorok tanácsából az stubnyai hévízbe(n) kell magamot kurálnom. ...”⁸

Wesselényi egész életében hűséges maradt Stubnyához. A fürdő vendékönyve szerint 1636-ban járt először a fürdőben, és egészen 1667-ben bekövetkezett haláláig, 30 éven át minden évben visszatért ide.

Wesselényi Ferenc itineráriuma⁹ alapján viszonylag pontosan meg tudjuk mondani, hogy 1655-től, nádorrá választásától kezdve, haláláig hány napot tartózkodott fürdőben. A tizenkilenc év alatt megközelítően 360 napot töltött többnyire a stubnyai, kevesebbszer a trencsényteplicei fürdőben. Minden összehasonlítás nélkül is kimagaslóan magasnak tekinthetjük Wesselényi fürdőzésre szánt napjainak a számát. Ebben egyaránt szerepet játszott a fürdők mint a társasági élet divatos helyszíneinek a látogatása, illetve ahogy teltek az évek, Wesselényi egyre többször szorult a fürdőkre egészségi állapota miatt is. Ízületi bántalmai életének utolsó éveit rendkívül megnehezítették. 1664-ben Trencsényteplícen és Stubnyán összesen 79 napot töltött.

Év	Hónap	Napok száma	Fürdő
1655	07. 14. – 08. 06. 08. 13. – 08. 27.	39	Stubnya
1657	10. 21. – 11. 04.	14	Stubnya
1658	11. 23. – 12. 03.	11	Stubnya
1659	05. 11. – 06. 08.	28	Stubnya
1660	04. 07. – 04. 30.	24	Stubnya
1661	09. 01. – 09. 28.	28	Stubnya

8 Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek – 1647. aug. 27. Ld.: EPL Acta Radicali Cl. X. fol. 196.

9 Szabó: *Wesselényi Ferenc itineráriuma*.

Év	Hónap	Napok száma	Fürdő
1662.	09. 26. – 10. 22.	27	Stubnya
1662.	11. 11. – 12. 03.	23	Trencsényteplíc
1663.	12. 16. – 12. 31.	16	Trencsényteplíc
1664.	02. 07. – 03. 12.	34	Stubnya
1664.	03. 24. – 05. 07.	45	Trencsényteplíc
1665.	01. 17. – 01. 30.	14	Trencsényteplíc
1665.	07. 10. – 07. 21.	12	Trencsényteplíc
1665.	07. 28. – 07. 29.	2	Stubnya
1666.	03. 09. – 04. 07.	29	Stubnya
1666.	10. 20. – 10. 25.	6	Trencsényteplíc
1666.	11. 03. – 11. 18.	16	Stubnya
1667.	01. 27.	1	Stubnya

Wesselényi Ferenc fürdőben töltött napjai 1655–1667.

A fürdőknek is megvolt a maguk szezona. Kora tavasztól késő őszig látogatták őket. A május talán az egyik legzsúfoltabb hónap lehetett. Ebben a hónapban töltött két hetet Pöstyénben Esterházy Pál is. Rákóczi Erzsébet pedig Trencsényteplíciből írta a következőket: „Én itten, Istennek hála, jó egészségben vagyok ... Illésházi uramat az asszonnyal mai napon bizonyosan ide várjuk, Csáki Ferencné asszonyomat is ma vagy hónap. Pálfi Miklós uram embere is itt vót, az úr számára szállást keresett, de nehezen, ha gyű is el Pálfi uram, mert itt alkalmasint (sokan) vagyunk, s még mennyien leszünk, szállásokat igen elfoglalták, Pálfi uram számára alkalmatost nem is kaphatni.”¹⁰

Ez a tavasztól őszig tartó fürdőszezon természetes is, hiszen nem fedett fürdőházak voltak, hanem nyitott medencék. Sokszor nem is a mai értelemben vett medencéket kell magunk elé képzelni, hanem a legegyszerűbb módon kiásott gödröket, amelyeket pokrócokkal béleltek ki, ahogy

10 Rákóczi Erzsébet Erdődy Györgyhöz, Trencsényi hévíz – 1677. május 6. Ld.: *Rákóczi Erzsébet levelei*, 42.

ezt Pöstyénben tették. A késő őszi fürdőzést már alkalmatlan időnek tekintették. A májusi zsúfoltsággal szemben alig néhányan vehették igénybe a fürdőmesterek szolgáltatásait. Ekkor már csak valóban azok tartózkodtak a fürdőhelyeken, akiket valamilyen betegség vitt oda, és nem is a szabadban kialakított medencékben, hanem dézsákban, saját szállásukon kúralták magukat. Az őszi időben fürdőző Rákóczi Erzsébet meg is írta férjének egy novemberi fürdőzése során, hogy igencsak unatkozik, mert már senki nincs a fürdőben, aki társasága lehetne: „... éppen megunatkoztam, itt senki ember nincs most itt akikkel fürdésim között [dö]m]et tölthetném, az trencsényi commendáns is már ennéhány napja innen elment feleségestül, leányostul. Egyszer volt itt látogatásomra nagyságos gróf Illésházi Miklós uram...”¹¹

A fürdőkebe érkező tömegek elszállásolása, ellátása nem volt egyszerű feladat. A Széchy lányok édesanyja és Rákóczi Erzsébet is megemlékezett arról, hogy a fürdő megtelt, szállás nincs, vagy legalább is nagyon nehezen lehet találni megfelelőt. Fennmaradt Pöstyénfürdő 1609-ben készített urbárium, ebből megtudhatjuk, hogy a fürdő állandó lakosai kis „kamrácskákat” tartanak fenn házaik mellett, „kikben néha hálának az kik be önek az hövizbe, melyektől szoktanak fizetni nekik egy hétre 25 dénárt”¹² De az is biztos, hogy ezek a „kamrácskák” nem feleltek meg mindenkinek ízlésének. Széchy Györgyné Révay Ferencet kérte meg, hogy ajánljon valami megfelelő szállást. Wesselényi Ferenc pedig egy alkalommal a Czobor családtól kérte, hogy a fürdő melletti kastélyában adjanak szállást neki és kíséretének. Stubnya, talán egyedülálló módon kőből épült fürdőházzal rendelkezett, rajta is maradt a név, még a 19. században is csak Kőházként emlegették a 16. század végén emelt épületet. A házban volt fürdőhelység is, de elsősorban szobáival a vendégek kényelmét volt hivatott szolgálni.¹³

Hasonlóan gondoskodni kellett a fürdővendégek étkezéséről is. Pöstyénfürdő „korcsmát” és mészárszéket tartott fenn, amit egyértelműen a vendégek kiszolgálása tett szükségessé, hiszen az állandó lakosokat és a porták számát tekintve sokkal nagyobb Pöstyén falu sem kocsmával, sem mészárszékekkel nem rendelkezett.

11 Rákóczi Erzsébet Erdődy Györgynek – Hévízben, 1697. november 7. Ld.: *Rákóczi Erzsébet levelei*, 108.

12 MNL OL – Pöstyénfürdő urbárium – P 72 Csáky család levéltára 51. cs. 290. fasc. 122. fol.

13 Szóts: *Stubnya fürdő*; Bakó: *Stubnya gyógyfürdő*.

A naplóíró Rákóczi Lászlótól¹⁴ sem volt idegen a fürdőzés. Ha alkalma volt rá, sohasem mulasztotta el valamelyik fürdő felkeresését. Naplójából érződik a korszak általános gondolkodásának megfelelően, hogy számára a fürdő a társaságot, a rokonokkal vagy barátokkal való találkozás lehetőségét és örömét nyújtotta. Feljegyzéseiben azonban már megjelenik egy új elem is, a szabadidő kellemes eltöltésén túl a tudatos testedzésre való törekvés. A kor népszerű fürdői mellett ő nem vetette meg az élővizekben való fürdést vagy úszást sem. Úszott a Dunában, a Dunajecben, a Latorcában. A Duna és a Dunajec különösen erős sodrású, ezért feltételezhető, hogy Rákóczi László tudott úszni, ami a korszakban nem volt általános. Csak példaként, Bethlen Miklós kimondottan idegenkedett a víztől, úszni nem tudott, sőt egy alkalommal majdnem vízbe fulladt.¹⁵ Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Rákóczi az első ismert hegymászók között is szerepel, akkor mindenképpen méltán beszélhetünk tudatos testedzésről vagy testkultúráról. A korszak elvárásainak megfelelően az arisztokrata, fegyverforgató társadalom a férfiak számára a lovaglást, a vadászatot és természetesen a vívást, lövészetet és íjászatot tartotta nélkülözhetetlennek. Rákóczi, modern kifejezéssel élve, „sportos” életvitele azonban ennél az általános elvárásnál lényegesen többet jelent. Olyan mozgásformákat is művelt, az úzás vagy hegymászás, amelyek látszólag nincsenek kapcsolatban a kor férfiasnak tartott mozgáskultúrájával, azonban hosszútávon éppen azok a mozgásformák lesznek azok, amelyek majd később a modern testkultúra és sportmozgalom megszületését lehetővé teszik.

A kora újkori magyar fürdőélet, a természeti adottságoknak is köszönhetően igen magas színvonalat ért el. A szabadidő hasznos és élvezetes eltöltésétől az egészség megőrzésén és helyreállításán át egészen a tudatos testedzés csírájának a megjelenéséig tart az a képzeletbeli skála, ahol a korszak fürdőlátogatóit elhelyezhetjük. A 17. század utolsó háborús évtizedei azonban szinte nyomtalanul eltüntették ennek a virágzó fürdőéletnek a színtereit. A 18. században, mint sok minden mást, a magyarországi fürdőéletet is új alapokon kellett újraindítani.

14 Rákóczi László (1633–1664) Rákóczi Pál országbíró fia. Naplója a 17. századi művelődés- és társadalomtörténet értékes forrása. Ld.: *Rákóczi László naplója*. Ebben fürdőzéssel kapcsolatos feljegyzések: 31., 46., 53., 56., 67–68., 99., 104., 127., 146., 229., 250., 293–294., 306., 309., 330.

15 Bethlen: *Önéletírása*, I., 109.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

- Bakó János: *Stubnya gyógyfürdő és hévforrásai Turóc vármegyében*. Eggenberger, Budapest, 1896.
- Bethlen Miklós: *Önéletírása. I–II.* Szerk. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955.
- Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához 1401–1653.* Stephaneum nyomda, Budapest, 1910.
- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999.
- Oláh Miklós: Hungária 1536. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *Janus Pannoni. Magyarországi humanisták*. Magyar Remekírók, Budapest, 1982, 1044–1097.
- Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I.* Helikon Kiadó, Budapest, (1895) 1986.
- Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707. Szerk. Benda Borbála – Várkonyi Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Rákóczi László naplója. Szerk. Horn Ildikó. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Szabó András Péter: *Wesselényi Ferenc itineráriuma*. (K 73087 számú OTKA kutatás) Témavezető: Várkonyi Gábor. [wesselenyi.elte.hu/Wesselenyi_Ferenc_nador/Itinerarium.html](http://wesselenyi_elte.hu/Wesselenyi_Ferenc_nador/Itinerarium.html) (2016.12.06.)
- Szőts Pál: *Stubnya fürdő*. Athenaeum, Budapest, 1892.
- Várkonyi Gábor: Hévizek és fürdők a 17. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz Könyvkiadó, Budapest, 1993, 105–121.
- Wernher, Georgius: *De admirandis Hungariae aquis hypnematium*. (Ford. Erdősi Laura) In: Palla Ákos (szerk.): *Orvostörténeti Közlemények*. Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, Budapest, 1963, 103–146.

Levéltári források:

- Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) – Acta Radicali Cl. X. fol. 196.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Pöstyénfürdő urbáriuma P 72, Csáky család levéltára 51. cs. 290. fasc. 122. fol.

Fehér Andrea

FÜRDŐKULTÚRA A 18. SZÁZADI ERDÉLYI EMLÉKIRATOKBAN

Spa Culture in 18th Century Transylvania

Our paper, based on the ego-documents (autobiographies, diaries) written by the Transylvanian elite intend to offer a personalized image of the eighteenth century spa and the culture of being at them. Our narratives inform us that bathtubs and drinking fountains have at least as much to do with medicine, as with socializing, since medically respected bathing places seemed to contribute to leisure and social life. We are informed from the most trivial aspects to the most selected evening meals, from medical directives to complicated regimes and bath-cures, on various details about getting on with a bath-cure. There is only one aspect our sources did not talk about, namely the doctors. We can only assume that in Transylvania, just as in the rest of Europe, everyone who bathed in mineral waters sought the advice and counsel of a physician, although we did not have any information to prove that. Our sources reveal however how the bath-guests enjoyed the company of each other, sometimes for many years, and under very primitive circumstances (in modest accommodations), and how they spent their medical vacation by eating, talking and sometimes enlarging their social network.

Keywords: medicine, bath, drinking fountains, social history, eighteenth century, ego-documents.

A fürdő kultúra, savanyúvizekkel való élés és tisztálkodás hármásával csupán elvétve találkozunk az emlékiratok olvasója. Az általunk tanulmányozott írások a testiség és intimitás kérdését óvatosan megkerülik, elbeszélő forrásaink ugyanis a nagy történeti események és történeti cselekvők köre szerveződnek. Elenyésző adataink, melyek a víz tisztálkodás céljából vagy egyéb egészségügyi megfontolásokból való használatával kapcsolatosak, azt sugallják, hogy a fürdők látogatása Erdélyben is divatos volt, a fürdőzés pedig nem csupán az egészségügyi kultúra részét képezte, hanem hangsúlyos társadalmi vetülettel is bírt. Az otthonokban fellelhető tisztálkodási

kellékek pedig (például a feredőkád) a betegségek, betegápolás leírása során kerültek említésre, így mindenképp ajánlatosnak tűnik néhány mondat erejéig a korszak betegség kialakulásának magyarázatrendszerét vázolni.

TISZTASÁG ÉS EGÉSZSÉG

A 18. században az egészségről és a betegségről vallott képzetek a hippokratészi-galénoszi medicina nedvtanához kapcsolódtak. Ennek megfelelően a betegségek a négy alapnedv közötti egyensúly felbomlása következtében jelentkeztek, a gyógyulást pedig a testnedvek arányának módosításával lehetett elérni. A cél, a tünetek függvényében, a méreganyagok eltávolítása, illetve a felgyülemlett fölös nedvektől való szabadulás volt. Ezt pedig érvágás, köpölyözés, vérszívó piócák, illetve többnyire gyógynövényekből nyert hánytató-, izzasztó-, vizelet- és hashajtó szerek segítségével lehetett elérni.¹

A korántsem veszélytelen beavatkozások pedig nemhogy a várt eredményt nem hozták meg, hanem gyakran pont az ellenkező hatást érték el, s Molière-rel közösen kijelenthetjük, legalábbis az emlékiratok tanúsága szerint, hogy a legtöbb ember nem a betegségbe halt bele, hanem annak orvoslásába.² Az emlékirat-irodalom ugyanis nem egyszer tudósít a mértéktelen tisztítókúrák tragikus végkifejleteiről.³

A korabeli orvoslás a hiperaktivitásról szólt, és előszeretettel alkalmazta elsőben a kristályt, majd az érvágást, végül pedig a purgálást.⁴ A személyes elbeszélő források, főként a naplók, mindhárom fent említett módszerről tudósítanak. Részben a második, de különösen az utolsó terápiás módszerhez (érvágás és hashajtók) köthető a hidroterápia, mely minden bizonnyal a legsokoldalúbb terápiaforma, általa ugyanis lehetővé vált mind a belső, mind a külső megtisztulás. Ez utóbbi pedig annál is inkább lényeges, mivel igen kevés adatot találtunk a kor emlékiratai között arra vonatkozóan, hogy elődeink előszeretettel és gyakorta mosakodtak volna.

1 H. Balázs – Krász – Kurucz: *Hétköznapi élet*, 32.

2 Birtalan: *Európai orvoslás*, 17–18.

3 Elég itt Bethlen Miklós családjára gondolni, ahol a kenőcsök, hashajtók hatása miatt mind az amúgy beteg Zsófia, mind az egészséges Máriskó is meghaltak. Szomorúan jegyzi meg a szerző, hogy „Tanuld megfogadni a Krisztus szavát: Az egészségesnek orvos nem kell”. Bethlen: *Élete leírása magától*, 640.

4 Ozment: *Magdalena and Balthasar*, 118.

A tárgyi emlékek azonban arra engednek következtetni, hogy a már ominózsá vált Bethlen-idézet egy félresiklás: „Ritkán feredtem, kivált hideg vízben. Lábamot két hétben, néha minden héten mosattam. Számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mostam, kezemet is gyakran, de az orcámat, ha csak valami por, sár vagy valami gaz nem érte, sohasem mostam, hanem a borbély hetenkint, mikor rabságomig a szakállomat elberetválta. A fejemet talán huszonöt esztendeje van, hogy meg nem mosták”.⁵ A fenti idézet sokáig meghatározta a tisztálkodás és fürdőzés magyar történetírását. Ezen a historiográfiai klisen szeretett volna Radvánszky Béla,⁶ Takáts Sándor és Várkonyi Gábor változtatni,⁷ akik tanulmányainkban nem csupán azt bizonyították, hogy Bethlen Miklós tisztálkodási szokásai mennyiben eltérőek kortársainál, hanem azt is, hogy mennyire nem jellemzőek a korabeli magyar társadalomra. Tóth István György Bethlen víziszonyáról értekezik, feltételezését pedig az élettörténetben olvasott fulladásközeli élmények létezésével támasztja alá.⁸

Tény azonban, hogy az általunk tanulmányozott forráscsoportban is a szerzők igen ritkán utalnak tisztálkodási szokásaikra, de mi ezt inkább a retrospektív emlékiratok műfaji megkötöttségeivel magyarázzuk, nyilván az öregkori visszaemlékezésnek nem a mosakodás képezi a legfontosabb mondanóját. Találunk ugyan adatot fürdőkellékekre: Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában felemlítődik „az úr mosdó, aranyas csészéje, az orcatörülővel, fésűvel együtt”;⁹ kézmosásra használt tálakról Cserei Mihály *Históriája* is említést tesz; csészénél nagyobb edényekről árulkodik Székely László *Önéletírása*. A szerző négy éven át tartó „hidegrázásának” történetét mesélve említi meg a kádat, melyben órákon át izzasztotta magát: „Az hidegem napján kimentem vadászni vagy sétálni lóháton s mihelyt érzettem, hogy borzasztani kezd, sebesen hazamentem, szaporán levetkeztem, bültem mindjárt az feredőbe, de mindenkor még jobban kirázott benne. Egynehányszor ezt continuáltam, egy darabig ülén az feredőben, onnét kikelvén lefeküdtem az ágyba, eleget izzasztott, de még bagyasztott, s nem használt ez is”.¹⁰

5 Bethlen: Élete leírása magától, 522.

6 Radvánszky: *Magyar családélet*, I., 37–38.

7 Bencze: *A magyar nép*; Várkonyi: *Hévizek és fürdők*, 105–122.

8 Tóth: *Magyar művelődés*, 214.

9 Apor: *Metamorphosis Transylvaniae*, 46.

10 Székely László *élete*, 726. A korszakban dívó kezelési következetesség ékes példaként jegyezzük meg, hogy Rettégi György hideglelését már érvágással és purgálással kezelték.

Ugyancsak kádban végezte Wesselényi István is tavaszi tisztítókuráit: „ugyan az estve kezdém el a Printz nevű chirurgus kúrája szerint a füves feredést. [...] mind estve és mind reggel egy óráig ülök a feredőben, és este mindjárt utána lefekvém”.¹¹ A fürdést komoly méregtelenítés követte, a szerző ugyanis víz- és hashajtó szereket is alkalmazott. A Wesselényi család a gubernátor Bánffy György háztartásával együtt minden évben alávette magát a tavaszi tisztításnak, és mindig szigorú orvosi felügyelet alatt. A füves fürdőzést diétával, hashajtókkal és érvágással tették hatékonyabbá.

Érdekes módon a főként nemesi tollból származó elbeszélő források nem említenek közfürdőket. Mi csupán egy adatot találtunk, de ez sem Erdélyre vonatkozik. Székely László Bécsi útinaplójában olvasható a Bécsi közfürdők leírása: „Bécsben sok helyt vannak olyan feredő házak, melyekben rekeszek vannak, és mindenik rekeszbe külön-külön feredőkádak vannak különös házak is melyekben dámák feredhetnek. Egy személytől aki feredni akar egy [német] forintot vesznek”.¹²

A nemesi és hivatalnoki élettörténetekből közfürdőre vonatkozó adatok hiánya véleményünk szerint nem a mosakodás hiányával, hanem ellenkezőleg, a mosófülkék, kádak és egyéb tisztálkodási alkalmatosságok tehetősebb háztartásokban való létéről tanúskodik.

GYÓGYFÜRDŐK ÉS SAVANYÚVÍZ

A tisztálkodásra tehát elvétele, a gyógyvizek alkalmazására azonban annál több adatot találtunk. Korabeli gyógyfürdőről értekeznek Halmágyi István, Bod Péter, Rettegi György, gyógyvízforrásokról Wesselényi István, valamint Székely László. Ezek a feljegyzések pedig azt sugallják, hogy nem csupán a nemesek, hanem a módosabb hivatalnokok is sok időt és pénzt fordítottak a fürdőzés kínálta évi megújulásra. A fürdők üdítő hatással voltak az amúgy melankóliára és hipochondriára hajlamos erdélyi nemesség hangulatára, ugyanis tökéletes alkalmat biztosítottak a társas elmélkedésre. A szocializálódás pedig magával hozta az újabbnál-újabb orvosi találmányok és egészségügyi eljárások megvitatását is, tudnunk kell ugyanis, hogy bár a 18. századi Erdélyt illetően általában egészségügyi elmaradottságról szoktak beszélni, a nemesség nagy előszeretettel élt a modern beavatkozásokkal.

11 Wesselényi: *Sanyarú világ*, II., 552.

12 Székely László *élete*, 433.

Az orvosi irodalom nem győzte a gyógyvizek jótékony hatását hangsúlyozni, Apáczai Csere Jánostól Pápai Páriz Ferencig minden népszerű s a korban gyakran forgatott kézikönyv említést tesz róla. A 18. század végére pedig már szakszerű balneológiai irodalommal bírunk, annál is inkább, mivel Mária Terézia 1763-ban kiadott rendeleteinek értelmében a körzeti orvosok elkezdik a termálvizek és fürdők szisztematikus felmérését.¹³ Ide sorolhatók Hatvani István (*Thermae Varadienses*), Nyulas Ferenc (*Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen*), Mátyus István vagy Stadler János (*Herkulesfürdőről írott*) munkái. A megnevezett művek tudományos hozzájáruláson túl, jótékony hatással voltak – modern fogalommal élve – a termálturizmus megjelenésére is.¹⁴

Hogyan is kell elképzelni egy ilyen kezelést? Elsősorban el kellett jutni a helyszínre, s bármennyire is naiv ez a kijelentés, korántsem lényegtelen. Az utazás időt és pénzt emésztett fel, egy-egy ilyen vállalkozás nem órákban, hanem napokban mérhető, és gondos útitervet igényelt. Az anyagi tényezőkön túl az időjárást is figyelembe kellett venni,¹⁵ számos forrás ugyanis, mint az a továbbiakban kiderül, nehezen megközelíthető helyen volt. Az időjárási viszonyoknak megfelelően a fürdőszezon májustól szeptemberig tartott, az év nagy részében tehát a gyógyvízforrás közelében elterülő települések pangtak.

A kezeléshez egészségügyi szervek tanácsait volt ildomos követni. Habár a szakirodalom szerint a tehetősebbek saját gyógyszerészükkel, udvari orvosukkal utaztak a fürdőkre,¹⁶ a 18. századi erdélyi emlékiratokban (Bethlen Miklósnál fellelhető egy adaton kívül)¹⁷ nem találunk fürdőrsre, borbélyra vagy sebészre való utalást. Ez arra enged következtetni, hogy a fürdőket látogatók inkább a helybéli tapasztalatok alapján kezelték magukat, ami időnként többet ért az okleveles *fizikusok* elméleti ismereteinél. Ez természetesen nem zárja ki a szakszerű orvosi személyzet jelenlétét. A belső tisztítókúra napi 4–5 liter savanyúvíz lehetőleg reggel korai órákban való elfogyasztásából állt. Ezt követően a páciensnek semmi további teendője nem volt, csupán az, hogy pihenjen, illetőleg bízza magát a víz gyógyító

13 Daday: *Újabb kuriózumok*, 15.; Kósa: *Fürdőélet*, 10–11.

14 Kapronczay: *A magyar medicina*, 27.

15 Douglas: *Leisure Settings*, 16.

16 Takáts: *Régi magyar fürdősők*, 82–84.

17 „[mentem] én innét Gyógyra feleségemmel, ahová Pápai Ferenc doktort is elvittem, aki purgatiót is adott és eret vágatott rajtam az odafel említett guta kezdeti ellen, nem is éreztem azután semmi jelét”. Bethlen: *Élete leírása magától*, 693.

erejére. Az igazi tisztítókúrák böjtöléssel jártak,¹⁸ azonban erre vonatkozó adatot nem találtunk.

A közfelfogás szerint az emberi szervezet, akárcsak a természet, minden tavasszal megújul, s ezt a megújulást a tudatosabb páciensek különféle módszerekkel segítették. A neves orvos-történész Magyary-Kossa Gyula szerint a magyarság előszeretettel alkalmazta a májusi méregtelenítő kúrákat, ugyanis a májusi fürdőkúrák voltak a legalaposabbak; ezek a fürdőzés mellett magukba foglalták még a savanyúvízen kívüli hashajtók és vízhajtók rendszeres használatát, valamint az érvágás korántsem veszélytelen eljárását.¹⁹ Így a megújulásra vágyó páciensek egy kellemes és barátságos közegben élhették át a méregtelenítés kevésbé kellemes részét. Még a Rákóczi szabadságharc alatt Szebenbe zsúfolt erdélyi elit sem mondott le a tavaszi méregtelenítésről. Wesselényi naplói ugyanis többször tesznek említést a májusi érvágások és hashajtók használatáról, melyek még az amúgy egészséges szervezetet is megviselték: „én magam is az érvágástól fogva szörnyű főfájás és szédelésben vagyok, és úgy tapasztalom, hogy megártott inkább a főfájás [ti. az érvágás! – F. A.], mintsem használt volna, csak úgy vesződöm azóta”.²⁰ Hasonló kritikát fogalmaz meg Bethlen Miklós is, aki ugyancsak számos negatív hatását tapasztalta a májusi kúráknak: „az első feleségem üdejében a majalis purgatio és érvágással én is minden betegség nélkül bolondoskodtam”.²¹

A májusi testápolási program lelkes követője volt Bod Péter is, aki családjával 1757-től évi rendszerességgel kereste fel a fürdőket. A szerző által említett első gyógyvízfürdő a száldobosi volt,²² melyre Bethlen Kata kezdeményezésére és valószínű támogatásával kívántak eljutni, a szerző gyermekeinek ugyanis levegőváltásra és kezelésre volt szükségük. Bod Péter Zsigmond nevű fia azonban még az utazás előtt meghalt.

Igen különös, hogy Bethlen Kata önéletírásában csupán egyszer (1753 májusában) említi meg a savanyúvízre való utazást „kedves testvéreimmel Bethlen Sámuel és Bethlen Farkas urammal” anélkül, hogy tisztázná a helyszínt: „melyet is az Isten megszentelvén, énnekem használt. Nagy örömmel, szép atyafisággal töltvén öt heteket az savanyú vízen”.²³

18 Ozment: *Magdalena and Balthasar*, 126.

19 Magyary-Kossa: *Magyar orvosi emlékek*, 142–143.

20 Wesselényi: *Sanyarú világ*, I., 429.

21 Bethlen: *Élete leírása magától*, 528.

22 A száldobosi gyógyvíz ereje már Bethlen Gábor korából ismert. *Magyarország fürdőhelyeinek*, 23.

23 Bethlen Kata: *Önéletírása*, 889.

Ugyanekkor járt Száldoboson Székely László is, aki önéletírásában többször is felemlíti a száldobosi savanyúvízre való utazást, de csupán egyszer utal ennek orvosi okaira.²⁴ Igaz, a szerző és felsége a korban igen tág értelmezést lefedő melankóliájukat érkeznek ide kezelni – a lélek bajaira pedig minden bizonnyal ez a víz is pont annyira jó hatással volt, mint más. Az amúgy konkrét tüneteket felemlítő emlékirók esetében is nehéz a betegségek utólagos megállapítása. A forrásaink, illetve a szakirodalom azt sugallják, hogy a kezelésre szorulóknak többnyire bőrbetegségüket, reumájukat, illetve szemfájdalmukat kúraltak a fürdőkön.

Visszatérve Száldobosra, érdekességként megjegyezzük, hogy az itteni gyógyvíz nem volt mindenki számára ajánlatos, amint az a Kornis család levéltárában fennmaradt 1755. évi levélből kiderül: „Kegyelmes Uraim ő excellentiájok mind ketten frissen vannak, s már a száldobosi feredőre nem mennek, mivel meghozatván a próba vizet s próbát is tévén a Doctorok, veszedelmesnek, s igen erősnek tartják az úr őexcellentiája természetihez”.²⁵

Nem csupán a nemesség és pártfogása alatt álló papság látogatta a fürdőket előszeretettel, hanem a módosabb közalkalmazottak is.²⁶ A gyógyfürdőkön történő kezelések és itteni életformák leírásában vitathatatlan előnyt élveznek Halmágyi István guberniumi titkár naplói, melyekben több fürdőre és gyógyvízforrásra vonatkozó leírást is találtunk. Az eddig említett elbeszélésektől eltérően a szerző részletesen kitér a fürdőben követett kúrák és a fürdőélet apróságaira is. Halmágyi megrögzött agglegény lévén, családja nélkül kelt útra, azonban minden évben vele tartott hű hivatalnoktársa, Veress Ádám.

Halmágyinak első, témánk szempontjából releváns adata, 1766 júliusából származik, amikor a naplóíró útban Algyógy fele a bózesi savanyúvíznél száll meg. A forrásnál voltak még Székely Ádám és Szilágyi Sámuel. Bózes után a gyógyi fürdő következett, ahol a szerző 11 napot töltött. A feljegyzésből kiderül, hogy ide minden nap hozták a forrásvizet, a fürdőben pedig élénk társasági élet folyt. Az élmezőnyükről Veress rokonai gondoskodtak, de gyakran előfordult, hogy az ott tartózkodó nemesek vendégszeretetével éltek, ez pedig alkalmat teremtett az ismerkedéshez is,

24 Székely László élete, 711., 775.

25 Baló Antal levele. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, VIII. (M–Meg), 683.

26 Takács Sándor kutatásaiból kiderül, hogy a magyarországi köztisztviselők is szívesen időztek a fürdőkben, a szerző kutatásai azt tűnnek alátámasztani, hogy már 1617-től rendszeres adatok vannak arra vonatkozóan, hogy az alkalmazottak májusban fürdöztek, szabadságotak. Takács: *Régi magyar fürdősök*, 85.

a guberniumi titkároknak a kapcsolati háló bővítésére, a nemességnek az éppen aktuális hírek megszerzésére.

A naplóíró a következő év júliusában, ugyancsak Veress társaságában Borszékra utazott, ami teljességgel lenyűgözte. A fürdőre való utazás azonban nagy erőfeszítéssel járt, s erre utal Baló István királybíró gondoskodása is, aki a nehezen megközelíthető forráshoz lovakat adott kölcsön. A borszéki fürdőre már komoly élelemtartalékkal érkezik Halmágyi és Veress, annak ellenére, hogy a helyszínen levő nemesség ez alkalommal is sokszor megvendégelte őket. Mindent egybevetve ez lehetett a legköltségesebb egészségügyi kúra, mivel most először jegyzi fel a napló a kiadásokat: „Vittünk alkalmas provisiot magunkkal és noha gr. Toroczka Zsigmond s Kemény Zsigmond urak grófnéjokkal együtt fenn lévén, megkivánták, hogy vélek együtt együnk, mégis valami 60 forintba felkerült utazásunk. De nem volt haszontalan oda való menetelünk, mert én is egészségemben nevezetes előmenetelt tapasztaltam”. Úgy tűnik, a kúra kifejezetten jól tett Veressnek, akinek sebes, sőt *fistulás* lába egészen meggyógyult. „Feresztette a lábát mindennap kétszer egy-egy óráig és itta a vizet, vivén velem együtt 3 kupáig, melyet egy hétig continuáltunk azon mértékben, egy summában pedig voltunk helyben 23 napokig, feredtünk csak háromszor”.²⁷

Ennek értelmében a fürdőkben a savanyúvíz fogyasztása volt az alapcél, és nem a vízben való kezelés, főként, hogy a napló a három heti tartózkodás alatt csupán háromszori fürdözést említ meg. A vízzel fokozatosan kellett a szervezetet megszoktatni, a fürdés elhanyagolása pedig a korabeli orvosi elképzelésekkel áll összhangban, melyek szerint az órákon át vízben való áztatás vagy a gyakori fürdés megterheli a szervezetet.²⁸

A borszéki kúra költségei meghaladták a két hivatalnok anyagi lehetőségeit, annak ellenére, hogy a környékbeli nemesek, minden bizonnyal néhány érdekes kulisszatitok kiszivárgása érdekében, igen gyakran látták a két guberniumi alkalmazottat vendégségben. Ezért 1769-ben már nem Borszékra utaznak, hanem a Nagy-Baczoni Pisztrángosba. A narratíva ugyanúgy vezeti fel a fürdőbe való utazást, mint két éve, mi pedig csupán mosolyogni tudunk azon, hogy mindkét hivatalnok immár harmadik éve, ugyancsak júliusban „gyengült egészségére nézve” engedelmet kér a savanyúvízre való menetelre. Az infrastruktúra komoly hiányát bizonyítja az, hogy itt sem szállás, sem eledel nem volt, még a volt királybíró Baló László is „kalibát csináltatott magának”. Így tehát a fürdő berendezéséről vagy

27 Halmágyi István naplói, 316.

28 Ezzel ellentétes nézetet vall Vajkai, aki tanulmányában több fürdözési módszert is ismertet, melyek lényege a vízben való ázás. Vajkai: *Parasztfürdőhelyek*, 87–88.

netán lakásviszonyokról nem lehet értekezni. De nem egyedülálló ezzel Pisztrángos, ugyanis a 18. századi fürdők, legalábbis a szakirodalom szerint, általában nem voltak kiépítve, sokan a forrás közelében levő falvakban béreltek lakást, s ha ez sem volt, akkor a helyszínen lombsátrakat és deszkakunyhókat állítottak fel.²⁹ A naplóból kiderül, hogy a mostoha körülmények ellenére Pisztrángoson volt még Halmágyi János nevű öccse, továbbá bizonyos Cserei és Donáth úr is. A vendégsereg pisztrángot és rákot evett.³⁰

Ezúttal azonban betekintést nyerhetünk az ivókúra konkrét eredményeibe. A szerző nosztalgiával emlékszik vissza a borszéki kezelésre. Ekkor válik az olvasó számára is egyértelművé, hogy a borszéki forrásnak elsősorban hashajtó hatása volt, melyhez kellemetlen mellékhatások társultak. „Most két esztendeje voltunk a gyergyai Borszékin, mely erejére és ízére nézve Erdélyben és talán Európában is legelső, csinált minden nap 5, 6, 7, 8 széket is, és alig ülhattunk fenekünkre, de alig is járhattunk utoljára, annyira csépte 4-ik, 5-ik szék után majd estvéig. A pisztrángosi pedig 3-4 székkal beérte, afféle fájdalom nélkül. A gyergyaiban volt csupa sal alcali. A pisztrángosiba pedig ezen sal alcali praedominált, de voltak martialis particulai is, mely okozta, hogy oly sok székünk nem volt. De az effectusa annyival jobb volt, mivel a vérbe inkább penetrált ez, mint amaz és jobban corroborált s consequenter többet használt énnekem”. A borszéki vízzel ellentétben a pisztrángosi is hozta a hozzá fűzött reményeket, azonban mellékhatások nélkül. Halmágyinak a víz összetételére vonatkozó adatai mégiscsak azt sejtetik, hogy a szerző, aki az egészségügyi felvilágosodás lelkes híve, minden bizonnyal érdeklődhetett a víz kémiai összetétele felől.³¹ A borszéki csodakúrának, úgy tűnik, az eredményei sem voltak hosszú távúak, ugyanis a Veress lába újból kifakadt, míg a pisztrángosi víz, minden valószínűség szerint, eredményesebbnek bizonyult: „ezen pedig lába minden seb nélkül egy szálla csontot kivetett, és azután nyugodott vélle”.

A pisztrángosi víz magasztalása s a Borszékivel való szembehelyezése anyagi megfontolásokat is magában rejt. Borszék ekkorra a gazdag nemeség fellekvára volt, a szállást pedig kevesen engedhették meg maguknak, ugyanis: „a substantia igen bajos és drága, havas tetején és a szélő falutól 6 órányira lévén, egy loért, ha valamit hozattunk, három márjást [17–20

29 Magyary-Kossa: *Magyar orvosi emlékek*, 147–148.; H. Balázs – Krász – Kurucz: *Hétköznapi élet*, 54.

30 *Halmágyi István naplói*, 410.

31 Itt szeretnénk megjegyezni azt, hogy Halmágyi naplójában többször fakad ki az amatőr gyógyítókra, s szenvedélyesen gyűjti a modern medicinára vonatkozó adatokat.

krajcár] kellett fizetni. A pisztrángosi szekérrel mehető helyen és falutól másfél órányira vagyon”.

A FÜRDŐ MINT A TÁRSAS ÉLET SZÍNTERE

A fürdőéletre vonatkozó legújabb szakirodalom főként a fürdőzés társadalmi oldalát hangsúlyozza. A nemesi, de módosabb polgári családokra jellemző évi felüdülést szolgáló fürdőzés a társas élet szerves része volt, a páciensek elsősorban nem a betegségeiket kezelték, hanem kapcsolathálóiakat bővítették a fürdőkön.³² Az angol és francia fürdőéletet vizsgáló munkák azt sugallják, hogy a 18. században a fürdőhelyiségek a későbbi szalonok szerepét töltötték be, és hogy a terápia korántsem volt annyira lényeges, mint azt eddig hitték. Angliában, Franciaországban és Németországban modern és kényelmesen berendezett fürdők biztosították az élénk társas élet színterét.³³ Szotyori József marosvásárhelyi orvos századvégen megfogalmazott kritikája arra enged következtetni, hogy Erdélyben is, akárcsak Nyugat-Európában a nemesség szórakozás végett kereste fel a fürdőket: „Emberi kötelességük a savanyú vizen levő tehetősebbeknek, nagyoknak, egészségeseknek, hogy a szegények, betegek, elalélta nyugalmát, csendjét, kiabálás, lövöldözés, szakadatlan muzsikálás által ne háborgassák”.³⁴

A mi forrásaink, amint az vélhetően már kiderült, a társas élet és fürdőzés közötti kapcsolatot csupán részben támasztják alá, az elsődleges cél ugyanis továbbra is a betegségek kezelése volt. Halmágyi István naplóbejegyzéseit olvasva pedig nehéz az örökös purgálással elfoglalt páciensek élénk társas életére következtetni. Ettől eltekintve a forrásoknál jelen lévő nemesség felsorolásszerű felemlítése mind Bod Péter és Halmágyi István, mind Székely László írásaiban arra engednek következtetni, hogy létezett a fürdőzésnek itt is egy társadalmi vetülete. Péter Katalin többször is kitér a fürdőknek a magyarországi arisztokrácia magánéletében betöltött lényeges szerepére,³⁵ s amint azt a továbbiakban látni fogjuk, ez a jelenség ugyanennyire hangsúlyosan van jelen az erdélyi társadalomban is.³⁶ Székely László sógora például itt szeretett volna magának feleséget keresni: „már a

32 Hembry: *The English Spa*, 21.

33 Blackbourn: *Fashionable Spa Towns*, 12.

34 Spielmann: *Szotyori József*, 32–33.

35 Péter: *Házasság a régi Magyarországon*, 92.

36 Mi több, Kósa László szerint a fürdőkkel kapcsolatba hozható társas élet legtovább Erdélyben maradt fenn. Kósa: *Fürdőélet*, 155.

sógor Toroczkai Zsigmond is annyira nevedkedvén, hogy már az házasságról gondolkozhassék, emlegetni kezdette nékem az gróf Telki László, Eszter nevű leányát. A parti jó volt a sógornak, én sem disvadeáltam lebeszélni és feleségemmel az száldobosi savanyúvízre mentünk, az hol a megírt gróf is háza népestől ott volt”.³⁷ A megrögzött aggregény Halmágyi István házassági megkísértése is egy gyógyi feredés alkalmával történt. Az 1766-as kezeléskor ugyanis a szerző akaratán kívül hírbe keveredik: „Lementünk ebédre is Kun István úrhoz, ki igen jó szívvel látott, mind az asszony, mind kisasszony, oly inclinatot láttam, mintha megnyerhettem volna a leányát, ki elég szép dali leány, de már azon én túlvoltam, 47 esztendő lévén, híre is futamodott vala véle való házasságomnak, de gondolatban sem volt”.³⁸

Nem csupán társat találni, hanem ismerkedni is alkalmasnak bizonyultak ezek a helyek. A gyógyi fürdőnek pedig kifejezetten nagy volt a században a forgalma, népes vendégserege pedig valószínű annak köszönhető, hogy Gyógy egy viszonylag jól kiépített fürdőhely volt. Bod Péter 1758–1766 közötti gyógykezelései szinte kivétel nélkül itt zajlottak. Az önéletírásban felemlgetett hét fürdőkúra közül a szerző hatszor az algyógyi fürdőre utazott, többnyire május és június között. Eleinte 4–5 napot töltött itt a család, majd 9–10 napot. Bod önéletírásában pedig mindig kitér a fürdőben lévő társaságra, de csupán ritkán értesít minket a kezelés eredményeiről.³⁹ A fürdőhöz való ragaszkodás a fürdőtársasághoz való ragaszkodással magyarázható, ugyanis a feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a szerző itt szinte minden évben ugyanazokkal a személyekkel találkozik. De a társaság felemlítése gyakorlati célt is szolgál, a híres prédikátor ugyanis nem minden alkalommal időzött itt saját költségén. 1766-ban például: „g. Kendefi Rákhel Bethlen Gergelyné önegysága tartott ott [...] Gyógyról küldött haza gróf Kun László úr a maga lovain”.⁴⁰

Volt azonban a fürdőéletnek egy másik vetülete is, melyre Rettegi György emlékiratai céloznak. A már középkorból híres és jól kiépített nagyváradi fürdőkre irodalomban (Janus Pannonius) s históriákban (Szalárdi János) egyaránt találunk utalást.⁴¹ A fürdők és hévizek környékének kiépítéséhez minden bizonnyal hozzájárult a „helyszín kultikus kisugárzása” is,

37 Székely László élete, 775.

38 Halmágyi István naplói, 273.

39 1761: a nyakamon való csomót a feredő sokképpen változtatta, de nem tollálta; 1762: a feredés használt; 1764: jártam ide feleségemmel, nékem hasznos volt. Bod Péter Önéletírása, 120–138.

40 Uő 138.

41 Magyar-Kossa: Magyar orvosi emlékek, 144–145.

hiszen Szent László sírja az egyik legjelentősebb kegyhelyek közé tartozott.⁴² Így hát az amúgy szembetegségek kezelésére kitűnő fürdőket nem csupán azok keresték fel, akik betegségeiket kúrálták, hanem zarándokok is. A hívők s a klérus által sokat látogatott fürdőről azonban kevésbé magasztos gondolatokat jegyez le Rettegi, aki 1764 májusában, sok évi szünet után látogatta meg újból Váradot „nem annyira az feredés kedvéért, mint nemes Bihar vármegyében való jussunk iránt való tudakozódásnak okáért”. Itt a sok új ismeretség mellett régiekkel is találkozott a szerző, mi több, egy olyan személlyel is, akit 24 esztendeje ugyanitt ismert meg. A fürdő leírása mégis lesújtó: „Más derekasabb emberek nem voltak, hanem afféle elegy-belegy jött s ment. A kispapok, vagyis clericusok is voltak két versben harmad-harmad napokig. Rettenetes insolentiát vittek végbe, csaknem szemlátomást fertelmeskedtek a bokrokon, úgy az udvaron éjjelenként. Marokkal hordozták a pénzt s úgy jártak egy Szántóné nevű asszony után”.⁴³ Nem kívánunk azért Rettegi alapján az erdélyi fürdőéletről elhamarkodott értékítéletet alkotni, tagadhatatlan viszont, hogy a szokásos konvencióktól eltérő környezet, még egy amúgy *kultikus kisugárzású helyen* is szokatlan magatartásformákat gerjeszthetett.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy a fürdőknél való időzés a testi megújulás és felfrissülés mellett a létező társadalmi háló kibővítését is magával hozhatta, így hát az erdélyiek sem csupán egészségügyi okoknál fogva keresték fel a fürdőket.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. S. a. r. Tóth Gyula. Magyar Helikon, Bukarest, 1978.
- Balázs Éva, H. – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815*. Budapest, Corvina, 2007.
- Bencze József: *A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és a gőzölésről*. Budapest, 1959. (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 12.)
- Bethlen Kata: Önéletírása. In: Bitskey István (szerk.): *Magyar emlékirók. 16–18. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

42 Csukovits: *Középkori magyar zarándokok*, 45., 66. A zarándokhelyek, reformáció és fürdők közötti kapcsolatról ld.: Hembry: *The English Spa*, 4–20.

43 Rettegi: *Emlékezetre méltó dolgok*, 166.

- Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. S. a. r. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Birtalan Győző: *Európai orvoslás az újkorban*. Budapest, 1988. (Orvostörténeti közlemények, Supplementum, 15–16.)
- Blackbourn, David: Fashionable Spa Towns in Nigteenth-century Europe. In: Anderson, Susan C. – Tabb, Bruce H. (eds.): *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*. Berg Publishers, Oxford–New York, 2002, 9–22.
- Bod Péter *Önéletírása*. S. a. r. Jancsó Elemér. Minerva, Kolozsvár, 1940.
- Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003.
- Daday András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
- Douglas, Peter: *Leisure Settings: Burgeois Culture, Medicine and the Spa in Modern France*. University of Chicago Press, Chicago, 1998.
- Halmágyi István *naplói*. S. a. r. Szádeczky Lajos. Budapest, 1906. (Magyar Történelmi Emlékek. II. osztály: Írók. 38. köt. Magyar Történelmi Évkönyvek és naplók a 16–18. századokból. 4. köt.)
- Hembry, Phyllis May: *The English Spa, 1560–1815: A Social History*. The Athlone Press, London, 1990.
- Kapronczay Katalin: A magyar medicina történeti emlékei és forrásai. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Az orvostörténelem századai*. Semmelweis Kiadó – Multimédia Stúdió, Budapest, 2010.
- Kósa László: *Fürdőélet a monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999.
- Magyarország fürdőhelyeinek és ásványvizeinek áttekintő ismertetése*. Komárom, 1890. (A pannonhalmi Szent Benedek Rend komáromi négy osztályu katolikus Gimnásiumának értesítője)
- Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. Budapest, 1929. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 121.)
- Ozment, Steven: *Magdalena and Balthasar. An Intimate Portrait of Life in 16th Century Europe Revealed in the Letters of a Nuremberg Husband and Wife*. Simon&Schuster, New York, 1986.
- Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*. L'Harmattan, Budapest, 2008.
- Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. MTA, Budapest, 1896 (Reprint 1986).
- Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. S. a. r. Jakó Zsigmond. Kriterion, Bukarest, 1970.

- Spielmann József: *Szotyori József*. Budapest, 1964. (Orvostörténeti Közlemények, 31.)
- Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest–Kolozsvár, 1975.
- Székely László *élete azaz eredetének, eleinek, születetésének, neveltetésének, ifjúságának, megélemedett idejének s ez idők alatt lött világi viszontagságainak leírása*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Quart. Hung. 4312.
- Takáts Sándor: Régi magyar fürdősök. In: Benda Kálmán (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Gondolat, Budapest, 1961, 81–86.
- Tóth István György: Magyar művelődés a kora újkorban. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Budapest, 2000, 164–249.
- Vajkai Aurél: *Parasztfürdőhelyek*. Budapest, 1955. (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 1.)
- Várkonyi Gábor: Hévizek és fürdők a 17. században. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz Könyvkiadó, Budapest, 1993, 105–121.
- Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. S. a. r. Magyarai András. Kriterion, Bukarest, 1983.

Ferencz-Mátéfi Kriszta

FÜRDŐÉLET ÉS ÉPÍTÉSZETI TÖREKVÉSEK A 19. SZÁZAD VÉGÉN, A 20. SZÁZAD ELEJÉN TUSNÁDFÜRDŐN

Bath Life and Building Endeavors at the Turn of the 19th–20th Centuries in Tusnad Bath

Tușnad/Tusnád Bath is the smallest town in Romania. This was founded in the middle of the 1800's. The town got the name of Pearl of Transylvania in the 1860's, because this was the second most visited bath place in the country. The town lived its Gold Era at the beginning of twentieth century. After the 1950's the spa-resorts went under state-management, and it fell into decline. We can ask why Tusnad Bath was the second most visited bath place in Romania? How can we observe the characteristics of Dualism on its architectural achievements? This dissertation searches answers for these questions, putting accent on the geographical situation, on the climate, on its visitors, on its owners – after the fall of the communist regime almost everything was privatized – on its social life, on its medicinal water and on its architectural achievements. Buildings which were built between 1860 and 1918 wear notable features of Austro- Hungarian architecture style. Nowadays, most of them have been destroyed, only a few buildings remained which show that period's architectural style. This dissertation studies these few buildings which were left for today's visitors, for example: the Pax villa which is known as Elza villa, the Tulip Restaurant and the Anna villa. These villas are mentioned as positive examples, because these were restored in original style. We do not have a written documentation about this period, and this is why we should make some survey in the near future.

Keywords: Tușnad/Tusnád Bath, architecture, villas

Tusnádfürdő az 1800-as évek közepén alakult ki, és csupán százhatvan éves múltat tekint vissza. Az Erdély Gyöngye nevet virágzásának kezdetén, az 1860-as években kapta, mivel Erdély második leglátogatottabb fürdője

volt. De vajon mivel nyerte el ezt a kitüntetett figyelmet a fürdő? Hogyan fejlődött a dualizmus idején, és hogyan tükrözi ezt az építésze? Ezekre az alapkérdésekre kerestem a választ és próbáltam rávilágítani magiszteri szakdolgozatomban, melyet 2012-ben védtem meg a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia karán. Jelen dolgozat erre a 2012-ben megvédett szakdolgozatra támaszkodik, és röviden számba veszi a fürdő egyedien kedvező földrajzi fekvését, a tulajdonosait, a fürdővendégeket, a fürdő társaséleti szerepét, gyógyvizeit és végül az építészetét.

A FÜRDŐ FÖLDRAJZI FEKVÉSE ÉS JELENTŐSÉGE

Tusnádfürdő az Olt folyása mentén, 656 m-es tengerszint feletti magasságban található város. Az Erdélyi-medence keleti peremén futó Hargita hegyláncától délre található Csomád–Büdös hegycsoportban, a Csomád nyugati lejtőjén alapították. A település 67 km-re fekszik Brassótól, 37 km-re Sepsiszentgyörgytől és 32 km-re Csíkszeredától.

A Csíki-medencét Háromszékkal összekötő útvonal forgalmas volta, valamint az Olt völgyében feltörő gázok és ásványvízforrások kedvező feltételeket teremtettek a fürdőfejlesztéshez. Az egykori vulkáni aktivitásnak köszönhetően a terület igen gazdag altalajkincsekben, és ritkának számító geológiai jelenségek is megfigyelhetők. Több ezer ásványvízforrás, mofetta, viszonylag ép vulkáni forma (vulkáni kúpok, lávadómok, kráterek) találhatóak a térségben.¹

A város fennmaradását és létét a hegycsoport vonzó természeti és tájképi adottságainak, páratlan szépségének is köszönheti. Legismertebb látványosságai a természetvédelmi területté nyilvánított Mohos tőzegláp és Közép-Európa egyetlen krátertava, a Szent Anna-tó. Mindkettő a Csomád-hegy tetején működő két vulkáni kúpon alakult ki. Európában itt, a Büdös-hegyen található a leggazdagabb széndioxidos-kénhidrogénes gázömlés, a Torjai büdösbarlang is.

Az Olt szabályozásáig a dualizmus kori fürdőzők másik látványossági célpontját a Likas-kő jelentette. Ez a természeti ritkaság Tusnádtól három kilométerre volt látható, és érdekessége, hogy a víz több száz éven át tudott csak utat törni magának a sziklán keresztül. Ettől nem messze volt Antalkáké feredője is, ami szintén nagy vonzerővel bírt a turisták körében. Mindkettő az Olt szabályozása után víz alá került, és ma már nem

1 Herczeg – Jánosi: Tündérek és óriások, 6–17.

látható. A Sólomkő² viszont látványával és túraösvényeivel fölülmúlta mindannyit.

TUSNÁDFÜRDŐ GYÓGYFORRÁSAI

A századfordulón Tusnádfürdő volt Székelyföld egyetlen klimatikus gyógyhelyként számon tartott fürdője.³ A fürdő orvosi besorolását tekintve az alhavasi (szubalpin) klímájú gyógyhelyek közé tartozik.⁴ Vizei alkális, sós és egyszerű vasas források.⁵ Az egymáshoz való közelségük ellenére, forrásainak vize összetétel szempontjából teljesen eltér egymástól, akárcsak a hőfokuk.

A településen nyolc forrás fakad, amelyből négyet fürdésre és négyet ivásra használnak. A kilencedik forrás, a Siloé, más néven Ősforrás vagy Főforrás, a többtől kissé délnyugatra, a Komlósárok jobb partjától nem messze fakadt. Abban az időben az egyik legnagyobb hozamú forrásnak számított.⁶ Ebből a forrásból palackozták a tusnádi ásványvizet majdnem a 20. század fordulójáig, amelyet főként Romániában értékesítettek.⁷ 1875-ben, „közép számítás szerint” 50 000 üveg ásványvíz került forgalomba,⁸ míg az 1890-es évek elején már 150 000 üveg értékesítődött.⁹ A századfordulón még ásványvízraktárral is rendelkezett Tusnádfürdő, ami utal az aktív kereskedelem meglétére.¹⁰ A 20. század elejétől, a rossz forrásfoglalás miatt, napjainkra elapadt.

A Csomád lábánál kialakult teraszon, a sétány mellett öt forrás van használatban:

- 2 Hankó Vilmos *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása* című munkájában említi meg, hogy a fejedelemség idején az itt élő székelyek a Sólomkő szikláin tanyázó sólymokkal adóztak a Portának.
- 3 Kósa László: *Fürdőkultúra és természetszemlélet*, 211.
- 4 Vámosy – Lenkei – Schulhoff: *Fürdők és források*, V.
- 5 Uo. VII.
- 6 Rigler: *Erdély nevezetesebb*, 34.
- 7 MNL OL, Belügyminisztérium, K 150 Általános iratok, 1875, 4. kútfü, 10 tétel, 595 an, 1. rész, 433 csomó, 29732 alapszám.
- 8 Uo.
- 9 Hankó: *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek*.
- 10 *A Csík Tusnádi gyógyfürdő Szövetkezetének alapító okirata*, RNLHMH – F7 Csík-vármegye levéltára, F7 – 3-as leltári szám, 1920–1948. 99.

- Északon a Rezső- vagy Ilona-forrás, vize vasas-sós savanyúvíz. Innen kapja vizét a források alatt levő Rezsőfürdő (I. számú fürdő) vagy mai nevén Mezotermál strand.
- Az Apor- és Mikes-források a sétány végénél, a Rezső-forrástól északkeletre erednek. A Mikes-forrás (II. számú ivóforrás) a vasas savanyúvizek közé tartozik, vastartalma azonban felülmúlja a spaai, schwalbachi, pyrmonti vizeket.
- A Stefánia gyógyintézet mögött találhatóak az Anna-források.¹¹ Az Anna I és Anna II forrásokból nyerik ma a Tusnád Szálló kezelőközpontjának vizét.¹²

A különböző ismertető szövegek leginkább a légúti panaszokra, kerin-gési panaszokra, csúzos bántalmakra, köszvényre, vérszegénységre és női bajok kezelésére ajánlották a tusnádi fürdőt. A betegek az ivókúra mellett három (a Stefánia-fürdő, Rezső-fürdő és a Gyógycsarnok vagy Kezelőköz-pont) fürdő vizében nyerhettek gyógyulást. Egy, a Belügyminisztériumnak küldött kimutatás szerint 1875-ben a fürdőtelep 9 melegített kád-, 5 tükör- és 2 zuhanyfürdővel rendelkezett.¹³ A fürdő felszerelését kiegészítette az orvosi vezetés alatt álló, korszerűen berendezett női és férfi hidroterápia és belégző (inhalációs) készülék, melynek használatát Lengyel Gyula für-dőorvos az 1879-es fürdőidénytől alkalmazta.¹⁴ De ezenkívül ivókúrák, mofették gázfürdői, strandfürdők, különféle gyógyiszapok, zuhanyfürdők, Bulling-féle belégzőkészülékek álltak rendelkezésre.¹⁵ A reumatikus és női bajok kezelésére a külön e célra berendezett kabinokat 1893-ban hozták lét-re, melyben fenyőkivonat- és vaslápfürdőket¹⁶ vehettek a vendégek, míg a fenyőszobában az asztmások, mell- és gégebajosok nyerhettek gyógyulást.¹⁷

11 Jánosi – Péter: *Székelőföld borvizei*, 79.

12 Uo.

13 MNL OL, Belügyminisztérium, K 150 Általános iratok, 1875, 4. kútfő, 10 tétel, 595 an, 1. rész, 433 csomó, 29732 alapszám.

14 *Nemere*, 8 (1878) 47. sz.

15 Vámosy – Lenkei – Schulhoff: *Fürdők és források*, 173.

16 Fenyőkivonat- és vaslápfürdőket 1875-ben még nem alkalmaztak egy, a Belügy-minisztériumnak felküldött kimutatás szerint. Lásd: MNL OL, Belügyminiszté-rium, K 150 Általános iratok, 1875, IV. kútfő, 10 tétel, 595 an, 1. rész, 433 csomó, 29732 alapszám.

17 *Tusnádfürdő*, 10.

A FÜRDŐ KIALAKULÁSA

A mai város területe, a Szurdokvölgye eredetileg négy falu, Tusnád, Verebes, Kozmás és Lázárfalva közbirtokosságának a tulajdonát képezte.

A felbugyogó vizek jótékony hatását a hagyomány szerint egy pásztorfiú ismerte fel. A lápos területre elkóborolt marháit kereső pásztorfiú, átgázolva a területen, azt tapasztalta, hogy a kénes iszap hatására a fekélyes lábai csodás módon meggyógyultak. Gyógyulásának híre hamar elterjedt a környékbeli településeken, így az Olt szorosában, a Sólyomkő alatti lápos területet Beszédmezőnek¹⁸ nevezték el az itt lakó székelyek.¹⁹ Hírneve tovább terjedt a közvetlen környezete határain, azonban a nehézkes közlekedés és a lakhatás hiánya megakadályozta forgalmának kialakulását.²⁰

A 19. század derekán a helyiek felfigyeltek Tusnád vizeinek jótékony hatására, és néhány vállalkozó szellemű környékbeli bérbe veszi azokat. Figyelembe véve, hogy a terület természeti adottságainál fogva földművelésre alkalmatlan, „sőt, marhabéli károkat vallott”,²¹ a vállalkozók úgy döntenek, hogy szolgálja inkább a köz javát. Így 1845. február 20-án 99 évre bérbe veszik a Tusnád falu határában, Alvégen levő Beszédmező nevű területet fürdőhely kialakításának céljából.²² Az összesen 200 hold nagyságú területet nyílnak nevezett egységekre osztották.²³

A vállalkozás további befektetőket vonzott, míg végül 42 résztulajdonosa lett a társulatnak, akik fejenként 10 rénes forint befizetése után 134

18 Egyes szerzők a Beszédmező, Beszédesmező nevet a fürdőzők hosszan tartó beszélgetéseivel magyarázzák. Mások valószínűbbnek tartják, hogy a forrásokban feltörő gázok hangja, „beszéde” nyomán nevezte el a helyi lakosság a borvizekben gazdag határmezőt, az Alvéget Beszédmezőnek. Lásd: *Székelyföldi fürdők*, 126. Más vélemény szerint egy olyan terület lehetett, ahol a kiáltó hangját a környező hegyoldalak visszaverték. Lásd: Bicsok: „*Írattak Beszédmezőn...*”, 89.

19 *A Csík Tusnádi Beszédmezőnni gyógyfürdő Társulatnak Jegyző könyvéből kivonat.* RNLHMH, F 227 Szerzemények és adományok, 34. számú dokumentum. 1.

20 Bicsok: „*Írattak Beszédmezőn...*”, 88.

21 *A Csík Tusnádi Beszédmezőnni gyógyfürdő Társulatnak Jegyző könyvéből kivonat.* RNLHMH, F 227 Szerzemények és adományok, 34. számú dokumentum. 1.

22 Uo. 2.

23 *Csík megye bizottmányi gyűlési jegyzőkönyvei 1877-ik évben.* RNLHMH, F 7 Csíkvármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 148. leltári szám, 13. helyrajzi szám. 131.

négyszögtől²⁴ terület bérlové váltak.²⁵ Ezt követően tevékenységüket már csak közös céljuk elérése határozta meg: „a borvizes hely...jó karba hozása és illő épületekkel ellátása s idomítása”.

LÁTOGATÓK ÉS FÜRDŐTULAJDONOSOK

A lakástulajdonosok kezdetben a fürdőtársulat tagjai voltak, akik többnyire a környék falvainak nemesei, előljárói vagy lelkészei közül kerültek ki. Egy távolabbról érkező személy Macskási Pál volt, Kolozsvárról. Legtávolabbi részről pedig br. Apor Lázár említhető meg, akit hivatali teendői Bécsbe szólították ugyan, de helyi birtokosnak számított, Háromszéken (Altorja) és Alcsíkon (Lázárfalva) is kiterjedt birtokai voltak.

Az 1845-ös alapításkor mindazon személyek résztulajdonossá válhattak, akiknek „a négy communitás keblében vagy annak határain valami birtokuk volt, de a földesúri és jobbágyi viszonyok elenyészésén, azonnal megszűntek birtokosok lenni. Ebből kifolyólag (...) csak azok, és nem mások lehetnek jogszerűen ezután a társulat tagjai, akiknek valóságos birtokuk vagyon a négy communitás keblében s ezután járandó terheket viselnek, fennmaradván a társulatnak ama joga, mely szerint szabad abba valakit egyetértőleg részvényes tagtársnak megkérni, vagy fel- és bevenni”.²⁶ Annak ellenére, hogy ilyen feltételeket szabtak a társulati tagoknak, az 1852-es alapítási okiratból kitűnik, hogy két földműves is tulajdonjoggal bírt. Továbbá kikötötték, hogy csak abban az esetben veheti meg bárki is a résztulajdonos területét, ha a társulat tagjai közül senki nem tart igényt a területre.

Idővel a közbirtokosság dominanciáját fokozatosan fölváltották a polgári tulajdonosok. A résztulajdonosok nem voltak képesek fenntartani még a saját részüket sem, nemhogy a másét megvették volna. Így brassói és bukaresti kereskedők kezére kerültek a villák és a telkek. A század második felére a 70-es években már olvashatunk a *Nemerében* villák eladásáról. Az

24 Olyan négyszet alakú földterület, amelynek minden oldala 1 öl (1,89 m) hosszúságú. 1100 vagy 1200 négyszögöl tesz ki egy magyar holdat. Lásd: *Magyar Néprajzi Lexikon* <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-2067.html> 1 négyszögtől/négyszögöl = 3,59 m²/ 134 négyszögtől = 481,06 m²

25 A Csík Tusnádi Beszédmezőnni gyógyfürdő Társulatnak Jegyző könyvéből kivonat. RNLHMH, F 227 Szerzemények és adományok, 34. számú dokumentum. 3.

26 Bicsok: „Írattak Beszédmezőnn...”, 90.

1918 utáni főhatalomváltás következtében, a két világháború között, ez a tulajdonjogi arány még jobban kiegyenlített.

„...a közönség sok és előkelő...” – írta egy fürdővendég egy képeslapon 1904-ben.

A 19. század végére az üdülés szokása a középosztály életmódjának szerves részévé vált. Leginkább a Romániából érkező gazdag földbirtokosok körében volt nagyon felkapott Tusnádfürdő. De módos kereskedők, polgárok és a középosztálybeliek is szép számban jártak a fürdőre, ugyanakkor főispánok, miniszterek, tudósok és doktorok, festők, ügyvédek, egyházi méltóságok tagjai sem hagyhatták ki felkeresését egy-egy erdélyi körútjuk alkalmával.

A korabeli cikkekből kitűnik, hogy a Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy között átutazók szinte mindig megszálltak Tusnádfürdőn, de a környék természeti kincsei iránt érdeklődő turistáknak is kedvelt célpontja volt. Ez annak a ténynek is köszönhető, hogy a fürdő a Csíki-medencét Háromszékkal összekötő forgalmas útvonal mentén helyezkedik el. Szépsége megállásra készített szinte minden átutazót.

Olyan személyek tisztelték meg Tusnádfürdőt jelenlétükkel, mint Ferenc József osztrák császár 1852-ben, akinek annyira megtetszett a fürdő fekvése és környezete, hogy elrendelte az 1848–49-es szabadságharc idején leégett fürdőtelep újjáépítését.²⁷ Az egy évvel később ide látogató Jókai Mórt is annyira magával ragadta a fürdő, hogy még verset is írt a tusnádi gyógyvizéről.²⁸ Ugyanakkor miniszterek, főispánok, tudósok és doktorok, festők és kereskedők, ügyvédek kedvelt üdülőhelye volt Tusnád. Erdély második leglátogatottabb és az egyik legdrágább fürdőtelepének számított Borszék után. Közvetlen közelében két fontos fürdő játszott még szerepet: Málnásfürdő és Előpatak. Ez utóbbit a tusnádi fürdővendégek gyakran keresték fel, keresve a változatosságot, a jó társaságot és a kellemes fürdői életet. Gyakran megesett, hogy a Romániából érkező vendégek négyhetes előpataki ivókúra után keresték fel Tusnádfürdőt, Borszéket vagy Kovásznát egy erősítőkéúra elvégzésére.²⁹

27 Dávid: *Székelyszék írásban*, 121.

28 „De fölséges ital! Áldassék a neve,/Akinek szavára megered a leve!/Ettől derül fel az ember jobbik kedve:/Az ért oly bús, mivel nem issza a medve.” Lásd: Vita: *Jókai Erdélyben*, 66.

29 Otrobán – Nagy: *Előpatak és vidéke*, 15.

A FÜRDŐÉLET ÉS A TÁRSADALMI ÉRINTKEZÉSEK SZÍNHELYEI

A fürdőélet központi színterének mindig is az ivócsarnokok és a fürdők számítottak. Az ide látogató betegek gyógykezeléséhez hozzájárult a séta is, így a szabad és fedett sétányok egyaránt nagy szerepet kaptak. Idővel a látogatók szórakoztatására további közösségi terek létesültek, mint a társalgótermek, játéktértermek, olvasótermek, táncra és mulatozásra alkalmas terek.

A természetben való időtöltéshez a természeti látványosságok mellett sportpályák és csónakázótavak biztosítottak kikapcsolódási lehetőséget a látogatóknak. A nagy népszerűségnek örvendő túraútvonalakon pedig kilátóhelyek kialakításával próbálták még vonzóbbá, harmonikusabbá és egyedibbé varázsolni a fürdő arculatát.

A tusnádi fürdőélet korai szakaszáról keveset tudunk. Kezdetekben csak a környék lakosságának igényeit szolgálta parasztfürdőként, illetve a mindennapi vízfogyasztást biztosította. Az első fürdésre alkalmas meder még nagyon kezdetleges lehetett. 1861-ben így írja le egy évkönyv a meder keletkezésének körülményeit: „a forrást fölkeresve, vizének lefolyási árkot csináltak, egy alább ásott nagy mederbe vezették, s ebben fürdöttek”.³⁰

1845-től a fürdőtársaság megalakulása után kezdetét veszi a fürdőtelep tervezett kiépítése.

Az első fürdőidényre már megállapítottak egy fürdési, higiénés és viselkedési szabályzatot, amely tartalmazta a „fürödési napirendet”.³¹ Ekkor már két mederrel rendelkezett a fürdő: egy „tisza” és egy „sárga” mederrel. A szabályzatot hét pontban foglalták össze, és a fürdő használatára vonatkozó órarendet és illemszabályokat foglalta magába.

1852-től az újjáalakult fürdőtársulat már nagyobb figyelemmel, és a korábbi tapasztalatokra alapozva építteti ki az új fürdőmedencéket, azon megfontolásból, hogy mind a nők, mind a férfiak egyszerre használhassák.

1875-ben a fürdő használatáról részletesen beszámol Lengyel Gyula fürdőorvos. Leírásából tudhatjuk, hogy „azok, kik nemcsak üdülést keresni, hanem valamely betegségtől szabadulandók, keresik fel a tusnádi gyógyvizeket, rendesen tanácsot szoktak kérni az orvosoktól. (...) Házi és családi gondjait hagyja odahaza, ragaszkodjék szorosan mindenhez, mit részére rendelő orvosa utasításul adni jónak lát”.³² Az orvosok általában

30 Khern: *Háromszék*, 63.

31 Bicsok: „*Írtattak Beszédmezőn...*”, 91.

32 Lengyel: *Tusnád és Gyógyforrásai*, 25.

ivókúrára, sok sétára, esetleg diétás táplálkozásra ösztönözték a vendégeket a fürdő célszerű használata mellett.

„Tusnádon a kora reggeli órákban (5 órakor) már fürdenek, minthogy itt azonban a betegek érdekéről van első sorban szó, ezeknek ajánlatos a reggelizés után 1 vagy 2 órával” történnie.³³ A napi egy-két alkalmat tartották a legcélszerűbbnek a fürdők használatánál, azonban voltak, akik naponta csak egyszer, esetleg két-három napban egyszer fürödtek. A tüdőbetegeknek nem ajánlották a fürdést, mert úgy gondolták, hogy „a következmények káros hatásúak az illető szervezetére”.³⁴ Ezeknek a betegeknek inkább az ivókúrát ajánlották.

Az ivókúrát főként a reggeli órákban volt ajánlatos végezni, mert „ezen időben nem lévén nagy meleg, könnyebben eszközölthetnek azon testmozgások, melyek az ivógyógymódnál szükségesek, s ilyenkor a víz felszívódása is gyorsan megy végbe. (...) Az ivás legtöbbszörre félmeszelyes³⁵ pohárral kezdve több pohárra vitetik fel, és pedig vagy tisztán, vagy kecsketejjel vegyítve, a szükséghez képest”.³⁶ Kecsketejet a főkútnál lehetett beszerezni reggelente. A súlyos betegeknek orvosi engedéllyel a kecskét házhoz lehetett vinni.³⁷ Egy századfordulós ismertető úgy reklámozta a főkútnál történő ivókúrát, hogy szép fiatal lányok szolgálják ki az oda látogató betegeket. Az ivókúra elvégzése után következett a 15–20 percig tartó lassú séta, melyet a reggeli követett.

„Tusnád elsősorban lábadozók, vérszegények és mellbetegek gyógyhelye, mert magas fekvésének dacára a légmérsékleti viszonyok e balzsamos légkörrel bíró gyógyhelyen olyannyira kedvezők és kellemesek, hogy a betegek jó étvágyat kapnak, nyugodtan alszanak...”³⁸

Az étkezést ebben az időben öt nagyobb és négy kisebb vendéglő biztosította.³⁹ Ha valaki saját konyhán kívánta megoldani az étkezést, azt is megtehetette, mert naponta lehetett friss húst, zöldséget és gyümölcsöt vásárolni. A villák kialakításánál szintén törekedtek arra, hogy konyha is álljon a látogatók rendelkezésére. A fürdőn igyekeztek minden igényt kielégíteni az étkeztetés terén. A századforduló környékén az étkezésre vonatkozó információkat a hirdetések alapján rekonstruálhatjuk. Megtalálható volt itt a

33 Uo. 26.

34 Uo. 27.

35 1 meszely = 0,42 liter. – *Magyar Néprajzi Lexikon.* – <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1780.html>. Félmeszely = 0,21 liter.

36 Lengyel: *Tusnád és Gyógyforrásai*, 26.

37 *Tusnádfürdő*, 12.

38 Lengyel: *Tusnád és Gyógyforrásai*, 25.

39 Uo. 28.

magyar, francia és a zsidó konyha is. Külön zsidóknak való menüt a Koser vendéglőben biztosítottak.⁴⁰ A hirdetés szerint csakis itt, Fleischer Vilmos nyújtott ilyen szolgáltatást a fürdővendégek számára. A más konyhához szokott vendégek étkezése a *Gyógycsarnok*, a *Három huszár*, a *Svájcz* és a *Zöldfa* vendéglőkben történhetett, ahol a vendégek jól és olcsón étkezhettek.⁴¹ Nem mindenki értett ezzel azonban egyet. Takács László 1888-ban azt írta a tusnádi éttermekről, hogy „konyhája jó, de kissé drága”.⁴²

Nemcsak az étkezés bizonyult drágának, de a szállás is. „Panaszt tettünk arról, hogy Tusnádfürdőn a szobákat 120–150 frt hallatlan árért tartják a tulajdonosok és hogy sem napos, sem hetes szobákat adni nem akarnak. Ha e hír igaz, úgy jó lesz a szövetkezet intézőinek olyképpen rendelkezni, hogy ezen állapot éppen a fürdő érdekében szűnjék meg” – írta a *Csíki Lapok* újságírója 1899-ben.⁴³

Míg a fürdő kiépítése a társulatnak kisebb anyagi bevételt jelentett, a környék lakossága számára hátrányokkal szolgált, mert megfosztotta őket az ingyen fürdés lehetőségétől. A fürdői díjakat a fürdőbiztosok határozták meg. A fürdők használatát külön-külön kellett megfizetni, ugyanakkor a zenedíjat is kötelező módon fizetniük kellett a látogatóknak. A vendégeknek a fürdőre érkezés után, bejelentkezésükre kellett lefizetniük tetszés szerint napi-, családi vagy havidíjként bizonyos összeget. Így biztosítva volt egész fürdőidényre a jó hangulat a sétányokon. A zenészek reggelente 8 és 10 óra között a fő sétányon, délután pedig 5 és 7 óra között a parkban szórakoztatták a vendégeket.

A fürdőidény többnyire június elejétől szeptemberig tartott. Az év többi hónapjában nem laktak Tusnádfürdőt. A település teljesen elnéptelenedett. A zenészeknek nem kellett már biztosítaniuk a hangulatot, mert a vendégek visszamentek a városi életükhöz.

A látogatók a vasút kiépítése előtt szekereken közelíthették meg Tusnádfürdőt. A telepen áthaladó országút biztosította a Csík- és Háromszék között a közlekedési lehetőséget, így forgalmas volta a fürdő fellendítését is elősegítette. A vasút kiépítésének általános igénye hamar megmutatkozik ez esetben is, már az 1890-es évek elején olvashatunk az újságokban hasonló elvárásokról. Az átadást követően azonban nem valósultak meg a várva várt elképzelések. A vonatjegyek drágasága miatt csak bizonyos társadalmi rétegek engedhették meg maguknak ezt az utazási lehetőséget.

40 *Fürdői Lapok*, 1 (1904) 3. sz.

41 *Tusnádfürdő*, 5.

42 Takács: *Magyar fürdők*, 208.

43 *Csíki Lapok*, 11 (1899) 26. sz.

A *Csíki Lapok*ban megjelent cikk szerint: „Egy igen nagy hátránya e szép fürdőnek a hozzá vezető vasutak magas árszabályzata. Az államvasutak más fürdőknél nagyon jól felfogták úgy a fürdő, mint a saját érdeküket, midőn a fürdőkre szóló tour-retour jegyeket a rendes tarifánál lejjebb szállították, csak éppen Tusnádnál nincs még ez behozva”.⁴⁴

A szórakozás egyik leggyakoribb formája a hetenként megrendezésre kerülő bál vagy hangverseny volt. Természetesen, mint oly sok más eseményről, a helyi újságok ezekről is beszámoltak. Tusnádfürdő esetében egyik héten a román, a másik héten a magyar vendégek szerveztek bálakat. A fürdőéletben akkoriban nem okoztak különösebb problémát a nemzeti ségi kérdések. A fürdőn a feliratozások is kétnyelvűek voltak.

A Szent Anna-tó, a Sóllyomkő, Bálványosvár, a torjai bűdösbarlang, a Mohos tőzegláp és a vadregényes táj mind-mind meghatározó tényezők voltak a fürdő turizmusának fellendülésében, számtalan kirándulási lehetőséget biztosítva az odalátogatóknak. Mikes Benedek sepsibűkszádi üveg-hutája is nagy vonzerővel bírt, ahova vagy szekérrel, vagy lóháton lehetett eljutni.

A turisták szórakoztatására egy érdekes halászási módszerről számol be Lengyel Gyula fürdőorvos: „Megindul néhány halász az Olt partján, hol a folyó medre mély, úgy hogy a halászok egy része a folyam mentén le, s a más része pedig fölfelé halad egymástól kb 300 m távban. Eközben apró köveket dobálva közelednek egymáshoz, egyszerre a halászok egyike beugrik a vízbe, alá merül és pusztá kézzel egymásután fogja ki a legnagyobb csukákat a nézők vidám éljenzéseitől kísérvé”.⁴⁵ A halfogás e formája az Olt halászaiknak bevett módszere volt, de annyira elnyerte az odalátogatók tetszését, hogy egyenesen turistalátványossággá vált.

TUSNÁDFÜRDŐ ÉPÍTÉSZE

A fürdőtan folyamatos fejlődése újabb és újabb igényeket támasztott a fürdőkkel szemben. Tusnádfürdő fejlődési fázisaiban az újságok folyamatosan ismertették ezeket az elvárásokat.

A tulajdonosok törekedtek a fürdőtelepen kialakítani mindazon épületeket és helyiségeket, amelyek a nyugati, német vagy svájci fürdőket is

44 *Csíki Lapok*, 11 (1899) 26. sz.

45 Lengyel: *Tusnád és Gyógyforrásai*, 31.

meghatározták. Ezek az épületekkel kapcsolatos elvárások igen korán kialakultak, és csak kisebb kiegészítésekkel módosultak az idők folyamán.

Egy 1859-es cikk csak a legszükségesebb helyiségeket említi, mint a lakházak és fürdőszobák, a fürdőépület, a társalgási termek, valamint a sétahelyek kialakítását. A tekeasztal, hinták, csónakázótavak csak fényűzési cikkeként említődnek meg, amelyek növelik a fürdőintézet „becsét”, azonban nem kötelezhető kivitelezésük. Az épületek és berendezések listája 1869-re kibővült az ásványvízkút reprezentatív kialakításának igényével, fedett ivócsarnokkal, olvasóteremmel, valamint a fürdőn kívül eső kertekkel és sétányokkal. Ez a felsorolás nem sokban tér el a századforduló környékén megjelent elvárásoktól, csupán annyiban, hogy a közlekedési eszközök fejlődésének következtében 1897-re az állomások és várótermekkel kapcsolatos elvárások, a közlekedési feltételek, szállítóeszközök egyik kulcsmotívumai lesznek az összeírásoknak. Kitérnek az istálló, a kávéház, a kocsmá és a hotelek fürdőtelepen való helyes elrendezésére, valamint a berendezési tárgyakra és az épületek beosztására is, figyelembe véve a higiéniai szempontokat. Sokkal aprólékosabban térnek ki az épületek és mellékterek kialakítására, figyelembe véve a tűzvédelmi szempontokat is.

1878-ra a svájci szállodák esetében már láthatjuk, mekkora hangsúlyt fektettek a vendégek kényelmére. Ez nemcsak a szállodaszobák kialakításában nyilvánult meg, hanem a cselédség külön lépcsőházán és a konyha meg a gazdaság elszigetelésén is, hogy az ételszag és a kiszolgáló személyzet ne zavarja a vendégek nyugalma.⁴⁶

Az építkezések nyugati mintára történő kialakítása a fürdővárosokban leginkább a svájci villaépítészeti elemeit tükrözték. Általánossá vált az a szokás, hogy kívülről befelé tervezték meg épületeiket, így a kényelmes belső terek kialakítása háttérbe szorult, és a hangsúlyt a külső, esztétikai elemek megvalósítására fektették.⁴⁷ Fontos volt az épületek reprezentatív kivitelezése, mivel elsősorban a polgári származású, tehetősebb építtetőik számára készültek, és ez egyfajta presztízskérdésnek is számított. Mégsem rendelkezett akkora jelentőséggel, mint a kúriák vagy kastélyok építése, mivel általában csak ideiglenes lakként szolgáltak. A fürdő- és ivókúrára érkezett vendégeket viszont a gyógyítás mellett kellemesen kialakított környezetben igyekeztek maradásra bírni.

Hankó Vilmos a századfordulón arról számol be, hogy a szállodák nem a legjobb lakhelyek fürdőhelyen, mivel nem biztosítják a kellő nyugalmat a

46 A Svájci szállodák, 260.

47 Rados: *Magyar építészettörténet*, 288.

vendégeknek, és a lépcsőházban a zaj elnyelése érdekében föltétlenül szükséges szőnyeg használata. Fodor József az ideális lakásnak a családi házat tartja.

Annak ellenére, hogy az erdélyi fürdők kialakításában igyekeztek a nyugati mintát követni, és a szállodákat a legkorszerűbb elvárásoknak megfelelően kialakítani, a látogatók mégis inkább a villákat részesítették előnyben, amelyek biztosították mindazt a kényelmet és intimitást a vendégek számára, amelyet az otthonukban is élvezhettek.

TUSNÁDFÜRDŐ FONTOSABB KORSZAKAI:

A település fejlődését hat fontosabb korszakra tagolhatjuk. Az első időszaka 1845-ben kezdődött a fürdőtársulat megalakulásával, és a fürdő szabadságharc idején elszenvedett leégésével zárult 1849-ben.

Ezt követően 1852-ben Ferenc József újjáépítteti a fürdőt, és 1860-ig a fürdőtulajdonosok is törekedtek – nem kis áldozatok közepette – villáikat újjáépíteni, igényes és korszerű telepet kialakítani.

Az ezt követő fejlődés 1860–1899 között egy olyan fürdőváros kialakulását eredményezte, amely Erdély egyik legszebb és leglátogatottabb fürdőtelepe lett. Ekkor kapta az *Erdély Gyöngye* nevet.

Fénykorát már csak hanyatlási periódusok követték. A két világháború között, a gazdasági válság miatt a csőd szélére került a fürdő. A háborút követő helyreállítások alkalmával a villákat ugyan tatarozták, de a fürdő épületeire és korszerűsítésükre nem fektettek hangsúlyt, így a látogatottság is elmaradt. Az egyetlen nagyobb léptékű befektetést 1928-ban a Csukás-tó kitisztítása jelentette, melynek a partján azt követően Arohnson Rudolf létesített strandot és szórakoztatóközpontot.

A szocializmus idején már nem tudott olyan szintű turistaforgalmat bonyolítani a fürdő, mint a századforduló előtt. Ekkor veszi kezdetét a város régi arculatának valódi pusztulása is. A villákat a kommunista hatalom államosította, így utalhatta ki aztán azokat különböző minisztériumok számára, de a karbantartás hiánya miatt az enyészet és a bontások áldozataivá váltak az épületek. 1950–1985 között nagyméretű építkezések kezdődtek, melynek végeredményeként a régi város épületeinek töredéke maradt csak fenn napjainkra.

A magántulajdonok visszaadása után a villák rohamos iramban pusztulásnak indultak, mivel a tulajdonosok anyagi keret hiányában nem voltak képesek felújításukra áldozni. Eladás esetén pedig olyan drága árakat kértek, ami nem érte meg a befektetőknek az áldozatokat.

A régi fürdőtelep építészetéről ez idáig nem születtek írásos ismertetések, illetve az általam felkutatott anyag csak néhány mondatban tér ki a fürdő építészetére. Vannak olyan vetületei is a témának, amelyekről szinte semmit sem tudunk. Tovább nehezíti a kutatást, dokumentálást és állapotfelmérést az is, hogy a még meglévő épületek is évről évre egyre rohamosabb iramban pusztulnak el. Mihamarabbi felmérésük egyre sürgetőbbé válik, mert építőanyaguk miatt élettartamuk véges. A fa élettartama csak akkor bírja huzamosabb ideig az idők próbáját, ha azt ápolják és gondozzák, néha pedig javítják. Csak egy-két kivételt említhetünk, amelynek megóvása és felújítása érdekében tettek lépéseket és pozitív példaként emlegethetjük, de azok is nagyon rossz állapotban vagy átalakított formában maradtak ránk.

Az egyik ilyen korabeli épület, amelynek egy része a mai napig látható, a *Három huszárhoz szálloda*, Tusnádfürdő legnagyobb szállodája volt. 1875-ben már említi létét Lengyel Gyula fürdőorvos, mint „minden kényelemmel berendezett lakház”-at.⁴⁸ Az épületegyüttes négy részből állt. Kettőben – ezek egymással szemben, az úttestre merőlegesen helyezkedtek el – a kiadó szobák kaptak helyet, míg a közöttük, az úttessel párhuzamosan álló épület a nagyterem volt. Mellettük állt a negyedik épület, a szálloda. Ez utóbbi az egyetlen megmaradt része, ami ma is még áll. Egy ideig a könyvtár és kultúrház kapott helyet benne, de napjainkra a helyi tanács részére irodákká alakították át.

Egy másik épület ma már csak nagyon átalakított formájában látható. A régi Eldorádó vendéglőt még Erdei cukrászdként is emlegették a források, mai nevén Tulipán étteremként ismerhetjük. 1908–1910 között építtette a Fürdőszövetkezet⁴⁹ a mai fő- és felsősétány közötti területen. Akkor még kevés villa vette körül. Az épület félreeső elhelyezkedése lehetőséget biztosított a fürdővendégek éjjeli mulatozásaira, így nem zavarta a pihenni vágyókat. 1941-ben átépítik az épületet, és 1948-tól az Egészségügyi Minisztériumnak utalja ki az állam.⁵⁰ 1980-ban teljesen felújították a romos épületet és Tulipán néven vendéglőként nyitották meg.⁵¹ A forgalom hiánya miatt mára bezárta kapuit ez az étterem is.

Az Anna-villa talán mind közül a legpozitívabb példa a felújított épületek közül, mert az átalakítások során nem voltak olyan átépítések, amelyek az épület arculatát teljesen megváltoztatták volna. Az épület 1904-ben

48 Lengyel: *Tusnád és Gyógyforrásai*, 32.

49 *A volt villatulajdonosok jegyzéke Tusnádfürdőn*. RNLHMH, F 40, Csíkvármegye levéltára, 40. Leltárszám, I/1948 kötet, 20. fol.

50 Uo.

51 Cserey – József: *Tusnádfürdő*, 26.

Dr. Donogán Jakabné tulajdonát képezte.⁵² A későbbiekben, a század első évtizedeiben Gajzágó György lett a tulajdonosa.⁵³ A két világháború között az épületet kissé átépítették, és a kupolarészeket tetőszobákká alakították át.⁵⁴ Napjainkban Böjte Csaba ferences rendi szerzetes vásárolta meg, javíttatta fel és szegényebb sorsú gyermekek számára tartja fenn.

Akadnak sajnos menthetetlen állapotú épületek is. A Práger-villa az utóbbi években olyan méretű pusztulásnak indult, hogy életveszélyes bemenni. Emeleti szintjei átszakadtak, az omlás veszége fenyegeti. Az Ida-villa szintén siralmas állapotban van. A Katz család 1903-ban építtette az állomás fölötti oldalon. Napjainkban egy szociálisan hátrányos helyzetű család lakja, és lassan sajnos az enyészet martalékává válik.

Összegzésként elmondható az 1860–1918 között épült épületekről, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia számos üdülőhelye hasonló épületek százaival várta látogatóit. Ha a formavilágát tekintjük, csak nagyon kevés elütő jellegzetességet figyelhetünk meg ezeken az épületeken. Ugyanaz a stílus figyelhető meg szinte mindegyik fürdővárosban, esetleg a díszítőelemek mintavilágában vélhető fel egy-két helyi motívum, a népi építészetből átvett építési forma, de ezeknek a száma nagyon elenyésző. A századforduló környékén újonnan felnevelkedő építészgeneráció talán azt sérelmezte a leginkább, hogy nincs a birodalomban a nemzeteknek saját építészeti stílusuk, formanyelvük. Lechner Ödön fogalmazta meg nagyon találóan és pontosan a kialakult állapotot: „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz”.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

Antal Imre: A közbirtokosságok nagy hírű fürdői. In: *Korunk*, 43 (1984) 11. sz.

Özv. Bálint Lajosné Gál Brigitta: Emlékképek a régi Tusnádfürdőről (Lejegyezte Tanczos Vilmos). *Korunk*, 20 (2009) 8. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00152/index.htm>

Bicsok Zoltán: „Írtak Beszédmezőn...”. *Adalékok a tusnádi fürdőélet kezdeteinek történetéhez (1845–1852)*. Aeropolisz. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Areopolisz Egyesület, Székelyudvarhely, 2011. (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, XI.)

52 *Fürdői Lapok*, 1 (1904) 4. sz.

53 Cserey – József: *Tusnádfürdő*, 122.

54 Uo.

- Cserey Zoltán – József Álmos: *Tusnádfürdő. Szent Anna-tó*. [Heba kft.], Sepsiszentgyörgy, 1997. (Székely Nemzeti Múzeum Füzetek, II. sorozat 3. szám).
- Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képben*. k. n., Budapest, 1941.
- Hankó Vilmos: *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*. k. n., Kolozsvár, 1891.
- Hankó Vilmos: *A fürdők helyes berendezése és az ásványvizek okszerű kezelése*. Kiadja az Erdélyi Kárpát Egyesület, Kolozsvár, 1900. (Az E.K.E. fürdőkönyvtára, II. évf., 2. szám).
- Hankó Vilmos: *Székelyföld*. Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület kiadása, Budapest, é.n.
- Herczeg Ágnes – Jánosi Csaba: Tündérek és óriások földjén. *A Földgömb*, 22 (2004) 5. sz. 6–17. <http://www.arstopia.hu/uj/kalaka1-1.htm>
- Jánosi Csaba – Péter Éva (szerk.): *Székelyföld borvizei*. Polgártárs Alapítvány, Csíki Természetvédő Egyesület, Csíkszereda, 2009.
- Khern Ede (szerk.): *Háromszék : Erdélyi szépirodalmi évkönyv és naptár 1862 közönséges évre*. Römer-Kamner, Brassó, [1861?].
- Kósa László: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz Könyvkiadó, Budapest, 1993, 217–219.
- Kósa László: *Fürdőélet a monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999.
- Lengyel Gyula: *Tusnád és Gyógyforrásai*. Nyomatott K. Papp Miklósnál, Kolozsvár, 1875.
- Magyar művészet 1800–1945*. Szerk. Zádor Anna. Képzőművészeti Alap Kiadó vállalata, Budapest, 1958.
- Magyar Néprajzi Lexikon* <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-2067.html>
- Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Otrobán Nándor – Nagy Gusztáv: *Előpatak és vidéke*. Römer & Kamner, Brassó, 1875.
- Pawelka Ernő: *Csík-Tusnád és gyógyforrásai*. Gött Ny., Brassó, 1885.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Rigler Gusztáv et alii: *Erdély nevezetesebb fürdői 1902-ben*. S. a. r. Rigler Gusztáv. Hornyánszky V., Budapest, 1903.
- A Svájci szállodák*. Magyar mérnök és építészegylet közlönye, 1878, XII. kötet, 1–12 füzet.

Székelyföldi fürdők. Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek. Ars Topia Alapítvány, Budapest; Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda; B.K.L. Kiadó, Szombathely, 2005.

Takács László: *Magyar fürdők: a magyar fürdőhelyek útirányai, vidékeik, forrásaik s gyógyhatásaik általános ismertető leírása*. Rosenbaum, Nagyvárád, 1888.

Tusnádfürdő. Fürdőigazgatóság, [post 1899].

Tusnádfürdő Csík vármegyében. Budapest, Pátria, [post 1900].

Vámosy Zoltán – Dr. Lenkei V. Dani – Dr. Schulhoff Vilmos (szerk.): *Fürdők és források képes ismertetése. Magyarország fürdőtérképével*, V. Országos Balneológiai Egyesület, Budapest, 1914.

Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

Vitos Mózes: *Csík megyei füzetek. Adatok csík megye leírásához és történetéhez*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2003.

Újságok, napilapok:

Csíki Lapok. Társadalmi, közigazgatási és szépirodalmi hetilap. Szerk. Dr. Bocskor Béla. Kiadja Györgyjakab Márton, Csíkszereda, 1892–1903.

Erdély. Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat. Szerk. Radnóti Dezső. k. n. Kolozsvár, 1892–1914. www.erdelyigyopar.ro

Fürdői Lapok. Közgazdasági és szépirodalmi fürdőlap. Szerk. Bodor Lajos – Végh Zsigmond. k. n., Tusnádfürdő, 1904.

A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. Szerk. Ambrozovics Béla – Ney Béla. Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, Budapest, 1872–1890.

Nemere. Politikai, társadalmi és közigazgatási lap, a háromszéki „Háziipar Egylet” és a sepsiszentgyörgyi „Önkéntes Tűzoltó-Egylet” hivatalos közlönye. 1877–1879.

Vasárnapi Ujság. Képes ismeretterjesztő hetilap. Szerk. Pákh Albert. Kiadja Heckenast Gusztáv, Budapest. 1854–1921.

Szentesi Lapok. Vegyes tartalmú közlöny. Szerk. Sima Ferenc. Nyomatott Sima Ferenc gyorssajtóján, Szentes, 1888.

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL):

K 150 Belügyminiszteri iratok, 1875, 4. kútfő, 10. tétel, 595 an, 1 rész, 433 csomó, 29732. a.sz.

K 150 Belügyminiszteri iratok, 1881, 4. kútfő, 10. tétel, 905. csomó, 16558. a.sz.

K 150 Belügyminiszteri iratok, 1869, 4. kútfő, 10. tétel, 5225 a.sz.

K 184 Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok, 1626 csomó, 1916/108 tétel, 76470 a.sz.

Román Nemzeti Levéltár, Hargita Megyei Hivatal, Csíkszereda (RNLHMF):

F 40 Csík Vármegye Főispáni Hivatala (Prefectura Județului Ciuc). *A volt villatulajdonosok jegyzéke Tusnádfürdön*. 40. Leltárszám, I/1948 kötet, 20. fol.

F 227 – Szerzemények és adományok. *A Csík Tusnádi Beszédmezőnni gyógyfürdő Társulatnak Jegyzőkönyvéből kivonat*. 34. számú dokumentum. 1.

F 7 – Csík Megye Közgyűlése (Consiliul Județean). *Csíkmegye bizottmányi gyűlési jegyzőkönyvei 1877-ik évben*. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 148. leltári szám, 13. helyrajzi szám.

F 7 Csíkvármegye levéltára. *A Csík Tusnádi gyógyfürdő Szövetkezetének alapító okirata*, 3-as leltári szám, 1920–1948.

F 68 Csíkszeredai császári-királyi kerületi biztosság iratai. – CLXVI/7.

KÉPJEGYZÉK

1. A főkút vagy más néven Siloe (Őskút) forrás (www.profila.hu).
2. A tusnádfürdői Gyógyterem (www.profila.hu).
3. Strand és szórakozóközpont a Csukás-tónál (www.regikepeslapok.hu).
4. A Három Huszárhoz – szálloda (www.profila.hu).
5. Az Anna-villa 2012-ben (a szerző felvétele).

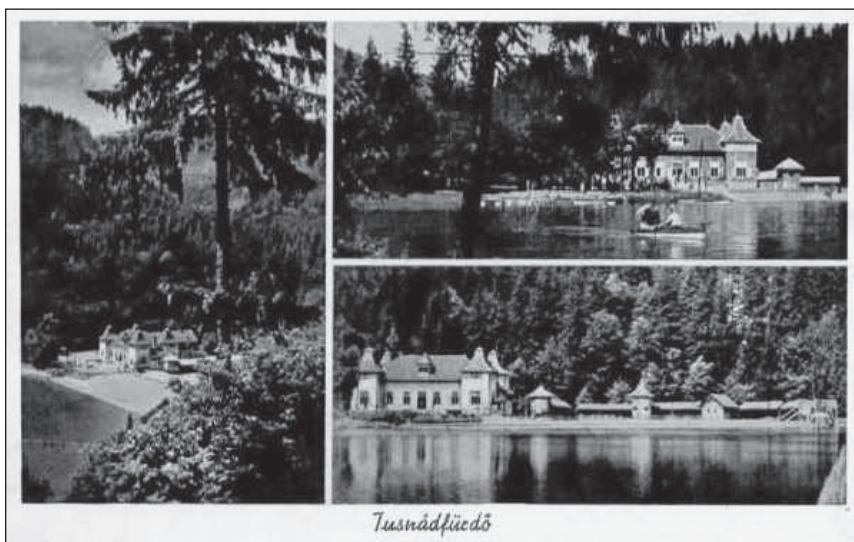
Fürdőélet és építészeti törekvések...

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

Imecs–Magdó Eszter

EGY ÁLLAMI BERUHÁZÁS TÖRTÉNETE VIDÉKEN – A VIZAKNAI GYÓGYFÜRDŐ KIÉPÍTÉSE

The History of a State Investment – The Edification of Vizakna-bay

Vizakna-bay (Băile Ocna Sibiului) is situated 15 kilometers North from Szeben (Sibiu). The bay is right near the Eastern border of the settlement – also called Vizakna – and has five salted lakes. Its popularity kept on growing ever since the second half of the 19th century. Its attendance had grown so remarkably at the turn of the century that the bay proved to be too small. In 1904 an application regarding the bay's architectural characteristics was announced, containing the following: 3 buildings, a Kursalon, a bayhouse, a hotel, and an arcade in order to link them together. The application was won by two architects from Budapest, Zoltán Bálint and Lajos Jámor, with the condition to change a few parameters in their project. Although the reading committee suggested only a couple of changes, the bay complex which finally opened in 1910 was totally different from the one mentioned in the original planworks, and it had the characteristics of the modern national architecture represented mainly by Ödön Lechner.

Keywords: Ocna Sibiului/Vizakna, the beginning of 20th century, salt lake, medical tourism, bourgeois bath culture, modern national architecture, architectural competition, Zoltán Bálint, Lajos Jámor, Ödön Lechner.

A tanulmány tárgyát egy kevés figyelemre méltatott, de Erdély-szerte ritkaságszámba menő szecessziós fürdőegyüttes, a vizaknai fürdő képezi. Az 1907–1910 között épült fürdő impozáns méreteivel, sajátos architektúrájával uralja környezetét, és kiemelkedő értékű eleme a környék épített örökségének. A fürdő láttán jogosan merül fel a kérdés, hogy e Nagyszeben melletti kis lélekszámú település miért lett helyszíne a kor egyik legjelentősebb erdélyi fürdőkomplexumának? Elöljáróban annyit jeleznénk, hogy a fürdő kialakulása nem természetes fejlődési folyamat, hanem egy külső

beavatkozás eredménye. Mivel a 19. század közepétől működő fürdő állami tulajdonban volt, sorsáról a kormány rendelkezhetett: a századforduló után született döntés arról, hogy a meglévő telepet színvonalas fürdőkomplexummá bővíti. A fürdő történetét hitelesen csak a 19–20. századforduló monarchiabeli fürdőkultúrájának ismeretében lehet bemutatni.

A 19. század második felében kiteljesedő polgári fürdőkultúra gyökereit a 17. és 18. század fürdőzési hagyományaiban kell keresnünk. A középkor végi és a kora újkori Magyarország izgalmas találkozáspontja volt az európai és a keleti régiókra jellemző fürdőzési szokásoknak. Egyaránt fellelhető volt itt a hideg égövi kultúrákban (orosz, finn) elterjedt fürdőzési forma, a gőzkamra, illetve az újkorban közkedvelté vált száraz légkamra. Középkori hagyományként tovább élt a kádfürdő, a közös medencében való fürdőzés és a zuhanyozás. A 17. században a prűderia felerősödésével Európa-szerte népszerűtlenné váltak a közfürdők, a vendégek ettől fogva kizárólag az ivókúra kedvéért látogattak gyógyerejű forrásokat. Ezzel szemben a Török Hódoltságban és török befolyás alatt álló területeken – így Magyarország egyes részein is – elterjedtté vált a törökfürdő.¹ Tehát a történelmi és földrajzi sajátosságok véletlenszerű egybeesése révén, ebben az időszakban Magyarországon számos fürdőzési forma jelen volt, mely ilyen összetételben – Kósa László szavaival élve – „egyidejűleg és egymás mellett a földrészünkön sehol máshol nem fordult elő”.²

A polgári fürdőkultúra kialakulásában fontos szerepet játszott a felvilágosodás korának tudományos szemlélete, mely éles határt vont a megfigyelésen alapuló természettudományok és az alkímia között. Tudományos vizsgálatok által sikerült biztos alapokra helyezni az említett tudományágakat, és a társadalom hasznára fordítani őket. A Habsburg-uralkodók közül elsőként Mária Terézia karolta fel a gyógyvizek ügyét. Elrendelte, hogy vegytani elemzésekkel mérjék fel a birodalom gyógyvízkészletét és kereskedelmi forgalmazásának lehetőségeit. Törekvéseit fia, II. József is fenntartotta, akiről köztudott volt, hogy érdeklődött minden iránt, ami birodalma hasznára vált, és ami alattvalói jólétét és egészségét szolgálta. A gyógyvizek tudományos elemzése révén a valódi gyógyhatással rendelkezőket palackoztatta és bevonatta a kereskedelembe.³ A gyógyvizek forgalmazása ezáltal iparaggá növekedett, mely számos embernek biztosított megélhetést, nem beszélve a gyógyhelyek felvirágoztatásáról. A császári pártfogás révén

1 Kósa: *Fürdőélet*, 8. és 51.

2 Uo. 8.

3 Petneki: *A magyarországi*, 146.

megnövekedett az érdeklődés a fürdőhelyek iránt, melyeket a birodalom lakosai egyre gyakrabban kerestek fel.⁴

Bár a felvilágosult uralkodók kétségkívül nagy szerepet játszottak a birodalom fürdőkultúrájának kialakulásában, kezdeményezésük hiú próbálkozás lett volna, ha a felvilágosodás eszméi, majd az ipari forradalom tapasztalatai és a romantika gondolatvilága nem idéznek elő döntő változásokat a gondolkodásban. E változások egyik sarkalatos pontja éppen az iparosodással szemben felértékelődött természeti környezet lett, mely a város nyüzsgő zajával szemben nyugalmat, feltöltődést nyújtó közeggé vált.⁵ A természet egyfajta ősi erőforrásként tűnt fel, mely a fizikai egészség mellett a lelki problémákra is jótékonyan hatott. Ezek a gondolatok már a romantika eszmeiségét tükrözték, és tovább fokozódtak a 19. század folyamán. A természetben való tartózkodás nyugtató, pihentető hatása a 19–20. századi urbanizáció és iparosodás következtében vált hangsúlyossá: a zsúfolt városokból felüdülést jelentett a természetbe menekülni. Ezek az eszmék hatottak a 20. század elején felbukkanó életreform-mozgalmakra, amelyek vallási buzgalommal hirdették, hogy a modern társadalom minden betegsége – köztük a gyakorta emlegetett elidegenedés – a természettől való eltávolodás eredménye. Ennek fényében a természethez való radikális visszatérést hangoztatták, ám nem feltétlenül rousseau-i értelemben; a természet fogalmának jóval misztikusabb jelentést tulajdonítottak, és egy új embertípust hirdettek, mely a modern civilizációval szakítva, új életformát kezdhet a természetben.⁶ A mozgalom gondolatisága megjelent a korszak általános, tudománynépszerűsítő műveiben. Hankó Vilmos 1900-ban megjelentett *A fürdők helyes berendezése és az ásványvizek okszerű kezelése* című kiadványában a következőket olvashatjuk: „A városi zajban, izgalomban kimerült idegrendszer, a hosszú munkában, a létért való nehéz küzdelemben kifáradt lélek, elernyedtest, a gondos körültekintéssel kiválasztott magyar fürdőn igazán felfrissül, megerősödik. A levegő és napfény nélkül szűkölködő szobákból kikerült csenevész ifjú szervezet erőteljes fejlődésnek indul. A jó levegőtől piros vér, eleven pezsgés száll a sápadt városi gyermek vézna tagjaiba. Az idősebb családtagok teljesen felfrissülve, a gyermekek kiépülve, arcukon a csattanó egészség rózsáival térnek vissza tűzhelyükre”.⁷

A természet ilyen arányú megbecsülése magával hozta a természeti erőforrások – köztük a levegő, a napfény és a víz – felértékelődését, melyek

4 Kósa: *Fürdőélet*, 11.

5 Uo. 11.

6 Pukánszky: Kodály, 26.

7 Hankó: *A fürdők*, 2–3.

fontos szerepet játszottak a 19. századi orvostudományban. A víz gyógyhatását meglehetősen korán felismerték, és kétféleképpen alkalmazták: fürdőzés útján, vagy pedig ivókúra gyanánt, orvosságként. A 19. században népszerűvé váló ivó- és fürdőkúra megnevezések szemléletesen tükrözik a módszereknek az orvostudományba való betagozódását, illetve hatékonyságukat is, hiszen önálló gyógymódként működtek. A napfénnyel és a tiszta levegővel operáló *levegőkúrának* nem volt évszázados előzménye. Megjelenése a 19. századi orvostudomány vívmányának tekinthető, melyre hatással volt a reformmozgalmak szellemisége. A levegőkúra elterjedésének másik oka sokkal gyakorlatiasabb megfontolásból következett. A korabeli orvostudomány nem talált gyógymódot a korszak és a térség egyik legveszélyesebb betegségére, a tüdővészre. Ezért az orvosok a megelőzésével próbálkoztak, és pácienseiket tiszta levegőjű üdülőhelyekre küldték.⁸

A 19. században a fürdőzés nem vált volna tömegdivattá, ha a polgári életmódhoz nem társult volna a szabadidő fogalma és a szabadidőt is kitöltő utazás. Az utazás programszerű eltöltése a 18. századi Angliában vált szokássá. Az arisztokrata életmód részeként a fiatalok több hónapos európai körútra vállalkoztak, hogy műveltségüket tapasztalati úton pallérozzák. Idővel az utazás egyre nagyobb tömegeket érintett, és a kevésbé tehetős rétegek számára is lehetségessé vált.⁹

A pihenés és a gyógyulás egyik helyszíne, a gyógyfürdő, a polgári kultúra megerősödésével jelentős átalakuláson ment keresztül. A szabadidő fogalmának jelentése kiteljesedett: a gyógyulás és a pihenés mellé felzárkózott a szórakozás is. Ezért a folyamatosan bővülő igények hatására a fürdők üdülőhelyekké váltak, ahol a gyógykezelés már nem élvezett abszolút elsőbbséget. E jelenség a fürdők berendezésén, ezek fejlődésén, a telep új tartozékain is jól nyomon követhető. A 19. század első felében a fürdők pusztán a kúrához szükséges építményekre korlátozódtak: fürdőház, kútház, promenád¹⁰ szálláshelyként szolgáló kocsmá, valamint étterem.¹¹ Az

8 Megállapították, hogy a pásztorok körében a legkisebb a fertőzöttség, ezért életmódjuk megvizsgálásával az a tévhit terjedt el, miszerint az istállószag gyógyítólag hat a tüdőbajra. Miután bebizonyosodott a kezelés haszontalansága, a tejkúrát javasolták. Azonban csakhamar erről is kiderült, hogy hatástalan. Végül felfedezték a sós levegő és a tiszta erdei levegő gyógyhatását, melynek következtében megnövekedett a sósfürdők és a magaslati üdülőhelyek látogatottsága. Kósa: *Fürdőélet*, 126–127.

9 Uo. 11–12.

10 A gyógyforrás közelében kialakított sétány. A betegek itt fogyasztották el a napi gyógyvízadagjukat.

11 Petneki: *A magyarországi*, 152–153.

erdélyi fürdők a monarchia többi fürdőtelepéhez képest viszonylag elmaradtak voltak, de a század derekán itt is megjelent a szórakozásra és a társasági együttlétre való igény. Ezért Carl Ludwig Sigmund 1860-ban kiadott erdélyi fürdőkalauzában azokra a fürdőkre hívta fel a figyelmet, melyek a gyógyulást szolgáló berendezések mellett a vendégek kényelmi és társasági igényeit is kielégítették: Borszék, Óradna, Felsőbajom, Előpatak, Zajzon, Vizakna és Algyógy.¹² Ezek nagy része rendezett sétányokkal, a társasági együttlét szempontjából fontos teraszokkal, fedett csarnokokkal, gloriettekkel is rendelkezett.

A 20. századhoz közeledve a fürdőtelepek berendezésében újabb változás következett be, egyre több szórakozási és sportolási célokra szolgáló térrel bővült. Ez jól lemérhető a tanulmányunk tárgyát képező vizaknai fürdőn. A fürdőtelepet 1860-ban Carl Ludwig Sigmund jól felszerelt fürdőként említette. Fürdőházzal, olvasóhelyiséggel, kávézóhelyiséggel, fedett sétánnyal és a tavak mentén elhelyezett öltözőhelyiségekkel rendelkezett. 1913-ban az *Erdély* című honismereti folyóiratban már azt olvassuk, hogy a telepen sportolni, teniszezni, tekézni lehetett. Gyermekeknek játszóteret rendeztek be, a felnőttek szórakozását, társas együttlétét a gyógyterem szolgálta, melyhez kávézóhelyiség, teraszok, bálterem, olvasó-, játék- és zeneszoba is csatlakozott. Estefelé, a fürdőzést követően csónakázni lehetett a tavakon, emellett színházi előadásokat, ünnepségeket és hangversenyeket tartottak.¹³

A 20. századra a fürdőhelyek szerepkörét nehezen lehetett körülhatárolni. A gyógyításhoz mérhető hangsúlyt kapott a szórakozás, emiatt gyakoriak voltak a nézeteltérések a gyógyulni vágyók és a mulató vendégek között. A városi fiatalok előszeretettel utaztak a környező fürdőtelepekre, részt vettek a mulatságokon, vonzotta őket a színes társaság. Ezért a nagyobb városok közelében fekvő fürdők gyakran váltak a városi közönség hétvégi mulatóhelyeivé. Ilyen volt Nagyváradnak Félixfürdő, Székelyudvarhelynek Szejkefürdő, Brassónak a zajzoni fürdő, Medgyesnek Felsőbajom, illetve hasonló volt Szeben számára Vizakna, bár viszonyuk sokkal árnyaltabb volt.¹⁴ A Vizakna és Szeben közti kapcsolat történelmi előzményeinek bemutatása meghaladná e tanulmány kereteit, ezért mindössze a fürdő és a szebeni közönség viszonyára térnénk ki. Előtte azonban nem árt megvizsgálni a szebeni polgárok másik jellegzetes szórakozó- és kirándulóhelyét, a város délnyugati határában fekvő Jungewald történetét, mely

12 Sigmund: *Uebersicht*, 9.

13 Vizakna fürdő hajdan és most, 123–125.

14 Kósa: Erdélyi.

ugyancsak a városi környezettől való elszakadás, a természeti környezetben való kikapcsolódás lehetőségét nyújtotta.

A „fiatal erdőnek” nevezett tölgyfaerdő több évszázados múltra tekint vissza. A nevét legelőször a Georg Kraus-féle erdélyi krónika¹⁵ említi 1611-ben, létezését azonban már korábbi adatok is tanúsítják. Az erdő privilegizált pozíciója a város életében meglehetősen korán megmutatkozott. 1597-ben az erdő megóvására hívták fel a lakosság figyelmét, 1676-ban ezt megerősítették, hangsúlyozva, hogy az erdő a város ékessége.¹⁶ A 18. században a szebeni polgárság szórakozóhelyévé vált, itt rendezték az évente nagy tömegeket vonzó pünkösdi sokadalmat egészen a 19. század második feléig.¹⁷ A 18. század közepétől az erdőben gyakorlatozó katonaság számára kocsmá, majd táncpavilon épült, a 19. század közepétől pedig egyre több városi és egyesületi rendezvény helyszínéül szolgált.¹⁸ A természet felértékelődésével és a természetjárás megjelenésével a Jungewald szerepköre tovább bővült. A városi közönség hétvégi kirándulóhelyévé vált, számos túravonalat terveztek az erdő belsejébe és a környező hegyekbe, mint például a Michelsbergre, Gössenbergre vagy Resináron keresztül egészen a szebenjuharosi menedékházig.¹⁹ Hétvégenként tehát számos városi polgár utazott a Jungewaldba, hogy kipihenje magát, a táj szépségében gyönyörködjen és felfrissüljön. A könnyebb megközelíthetőség érdekében 1912-ben felvetették a városi villamosvonal meghosszabbítását egészen az erdőig, hogy a kirándulók ne a drága fiákereket vegyék igénybe.²⁰ Az intézkedésből kiviláglik, hogy a szebeni lakosság kirándulási vágya, a természetben való tartózkodás és kikapcsolódás igénye egyre nagyobb méreteket öltött. Már nemcsak a vagyonosabb polgárságot érintette, hanem a szegényebb városlakókat is – mondhatni az összlakosságot –, akik számára a legolcsóbb tömegközlekedési eszköz, amivel a kívánt helyre eljuthattak, az a villamos volt. A Jungewald szerepköre érezhetően ebben az időszakban nemcsak kitágult, hanem bizonyos mértékben ártértékelődött. A 19. század eleji, évente egyszer megszervezett lármás sokadalmakhoz képest, a század végén a rendszeres kirándulások, a természetben való közös időtöltés és kikapcsolódás kedvelt helyszínévé avanzsált.

15 Kraus: *Siebenbürgische*.

16 Sigerus: *Von alten*, 236.

17 Uo. 240.

18 Uo. 246.

19 *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 26 (1909) 10859. sz. 5.

20 Uo. 5.

A pihenni vágyó ember tehát egyre távolabb akart kerülni a munka helyszínét jelképező zsúfolt várostól, ezért gyakran utazott vidékre. A nyár beköszöntével például Budapest lakosságának nagy része a közeli településeken, például Pécelen töltötte a hétvégéket. Akinek viszont a munkahelye megkövetelte az ott-tartózkodást, a város szélén (a Svábhegyen) bérelt villában töltötte a délutánokat.²¹ Hasonló jelenséggel találkozunk a vidéki városok lakosságánál is, annak ellenére, hogy a főváros összehasonlíthatatlanul zsúfoltabb volt. Szebenben a kikapcsolódni vágyó polgárok a Jungewald mellett a vizaknai fürdő kínálta lehetőségek közül választhattak.

A VIZAKNAI FÜRDŐ

Vizakna a mai Szeben megyéhez tartozik, mintegy 15 km-re északra helyezkedik el a megyeközponttól. A fürdőt képező sóstavak a település közvetlen közelében, annak keleti határában találhatók. Vizakna jelentős földrajzi adottsága talajának koncentrált sótartalma, melyet már a rómaiak is felismertek, s sókitermelést is folytattak.

Az ásványt a középkorban kút formában lemélyített üregekből kiindulva folyamatosan mélyített és az oldalak irányában bővített aknákból nyerték. A fedetlen aknába beesett esővíz, hólé és helyenként a talajvíz idővel feltöltötte az aknákat, ezekből lettek a sóstavak.

A vizaknai fürdőélet a 19. század elején a település keleti határában levő tizenöt sóstó közül csupán hat esetében alakult ki: a Külső- és Belső-Vörös-tónál, a Külső- és Belső-Zöld-tónál, a tőlük délre található Thökölytónál, illetve az ennek szomszédságában északnyugatra fekvő Kettős-tónál.²²

21 *Vasárnapi Újság*, 27 (1879). 24. sz. 386–387.

22 A fürdőélet kialakulását és történetét Szentkatolnai Bakk Endre (*Szabad és kiváltságolt Vizakna mezővárosának monográfiája*) kézírata segítségével állítottuk össze. A plébános körütekintően kijegyzetelte a fürdő történetét dokumentáló levéltári forrásokat, melyeket a monográfiájában kronologikus sorrendben közölt. A sok belejavítás, áthúzás, korrektúrázás jelzi, hogy a fürdő történetéről szóló fejezet nem végleges, és még kiegészítésre várt. A kézirat formájában megmaradt monográfiát 1888-ban akarták kiadni a budapesti Hunyadi Mátyás Intézetben – erről tanúskodik a monográfia első oldala –, azonban mindez ismeretlen okokból meghíúsult. 1905-ben újból felvetődött a monográfia kiadásának az ötlete – erről tanúskodik a *Nagyszebeni Újság* 1905. július 25-i száma – ezúttal egy bővített változatban, azonban a plébános 1906-ban váratlanul bekövetkezett halála miatt ez a terv is meghíúsult, és a hozzávetőlegesen 400 oldalnyi monográfia csak kézirat formájában maradt meg. Jelenleg a Brukenthal Múzeum könyvtári gyűjteményében található. A monográfiában leírt adatok hitelességét nem csak Bakk Endre

A tavakban főképp a helyi és a nagyszebeni lakosság fürdött, mindenekelőtt vásár- vagy ünnepnapokon. Ebben az időben a sósfürdőzés újdonságnak számított, így a fürdőzők többsége úszni sem tudott. A fürdőzni vágyók a sókamarától kölcsönzött kötelek segítségével fürödtek. Ezeket a tavak fölött átlósan kifeszítették, és beléjük kapaszkodva úsztak be a tó közepére.²³ Ezeknek a köteleknek a használata is bizonyítja, hogy a fürdő-infrastruktúra megjelenése előtt már zajlott fürdőélet Vizaknán. Kezdetben a nők, a férfiak és a gyerekek közösen fürödtek. A század közepétől viszont, minden bizonnyal az első rendszabályzat kiadása után, órarend szerint váltakozva használták a tavakat a férfiak és a nők. Az első kezdetleges építmény, mely egyben a tavak gyógyhatásának elismeréséről tanúskodott, a Kettős-tó partján épült kettős öltözőkabinnal ellátott fürdőház volt. Ezt a kincstári tisztviselők saját használatra állították. A fürdőkabinok biztonsági okokból úgy voltak kialakítva, hogy a fürdőzők a kabinból egy vízbe épített medencébe, az úgynevezett kosárfürdőbe jutottak, melynek volt padlózata, oldalait farácsok képezték, ezeken keresztül a víz szabadon be és kiáramolhatott, így gyakorlatilag kizárható volt a balesetveszély.²⁴

A gyógyfürdők hivatalos elismerésében nagy szerepet játszottak a vegyelemzések, melyek tudományosan igazolták a vizaknai sósvizek gyógyhatását. Az első ilyen elemzés Vizaknán 1820-ban történt, és a híres erdélyi orvos, Pataki Sámuel (Kolozsvár, 1765 – 1824, Kolozsvár) végezte. A gyógyhatás kimutatásának köszönhetően az ezt követő években egyre többen keresték fel a tavakat. A gyarapodó látogatottság ellenére az 1830-as évek elején még mindig nem volt semmilyen fürdőépítmény a tisztviselői kabinokon kívül. A hiány pótlására 1835-ben gróf Nádasdy Ferenc saját költségen felépíttette a Vörös-tó mellett az első, közhasználatú fürdőházat. 1844-ben újabb vegytani elemzésre került sor, mely Pataki Sámuel eredményeit megerősítve a sósfürdők gyógyhatását igazolta. Ennek következtében 1846-ban megalakult a vizaknai fürdőintézet, melyet még abban az évben bérbe adtak.²⁵ A település orvosa, Kósa Mózes számos cikket és felhívást publikált a fürdő felkarolása végett. Írásait nemcsak propagandisztikus jellegük kapcsán fontos megemlíteni, hanem mert ezek voltak a vizaknai tavakról készült első fürdőbeszámolók, melyekből a fürdőzni vágyók más jellegű beszámolók híján a tavak használatáról, gyógyhatásáról értesül-

széles körű történetírói munkássága igazolja, hanem a lábjegyzeteknél használt hivatkozás az adott forrás lelőhelyére.

23 Bakk: *Szabad*, 226f–v.

24 Uo. 291 v.

25 Uo. 227f–v.

hettek.²⁶ 1847-ben Kósa Mózes megjelenteti *A vizaknai kamarai iblanyos sósforrások vegy- és gyógytani tekintetben összehasonlítva a külhon e nemű jeles sósforrásaival*²⁷ című írását. A kiadvány nemcsak vegytani és gyógytani szempontok alapján elemezte a fürdőt, hanem a jövőre tekintő szándékkal a hiányosságait is felsorolta, és a legégetőbb problémának a meleg fürdőház hiányát látta. 1850-ben kérvényezték ennek megépítését, illetve egy több osztályú kabinsor és egy fedett sétány létesítését.²⁸ Mindezeket 1856-ban jóváhagyták, ekkor kezdődött el a fürdő szervezett kiépítése.²⁹

A fásítás és a parkosítás a talaj sőtartalma, sókoncentrátsága miatt komoly nehézségekbe ütközött. Többszöri próbálkozás után mégis sikerült kialakítani a park alapját, melyet az ezt követő évtizedekben folyamatosan csinosítottak és bővítettek. 1879-ben újabb átalakítások történtek. Ekkor rendezték a Külső-Zöld-tó délkeleti partszakaszát, kialakították az Áttekintő sétányát, melyről az egész telepet be lehetett látni. A mögötte levő dombra csinos gloriette-szerű (1. kép) faépítményt állítottak.³⁰ 1886-ban nagyszabású felújítást terveztek.³¹ A terveket egy Wohlfahrt Ernő nevű mérnök készítette, a kivitelezési munkálatok pedig 1887 májusában kezdődtek Borger Victor vállalkozó vezetésével.³² Ezen munkálatok része volt a meleg fürdővel szembeni kúrszalón (3. kép) (váróterem), és ennek vagonyszerű meghosszabbításában a zeneterem (társalgó- és olvasóhelyiség) felépítése.³³ A talajrendezési munkálatok során sósforrásokra bukkantak, melyek fölé kútházakat építettek.³⁴ A tavak mögött délnyugati irányban található hegyet is fokozatosan bevonták a fürdőparkba. Kezdetben csak egy szélesebb sétány, a promenád érintette, később már számos sétaút vezetett az erdő belsejébe.³⁵

A folyamatos fejlesztéseknek köszönhetően a fürdő egyre népszerűbbé vált (2. kép). A környék lakossága már nemcsak ünnepnapokon, hanem hétközben is látogatta. 1885-ben a fürdő közelében felépítették a vasúti várótermet, és az idény beköszöntével Szebenből külön fürdővonatokat indítottak. A századforduló után azonban a vonatok is kevésnek bizonyultak,

26 Uo. 227f.

27 Kósa: *A vizaknai*.

28 Uo. 228v.

29 Uo. 229v.

30 Uo. 238v.

31 Uo. 241v.

32 Uo. 244v.

33 Uo.

34 Uo. 255f-255 v.

35 Uo. 380 f.

és újabb szállítási eszközök bevonását fontolgatták. A vasúti közlekedés zsúfoltságaról 1906-ban a következőket írják: „az utazók száma városunkból [Szeben] Vizaknára oly nagy, hogy emiatt kétség nem lehet. Úgy a közönség, mint a vasúti hivatalnokok jól tudják, hogy délutánonként a vonaton ki és bejönni életveszedelem, oly nagy a tolongás és a zsúfoltság, hogy a délutáni közönség a vasúti kocsikban önkéntelenül alapos gőzfürdőt vesz”.³⁶ Látogatottság szempontjából tehát egyértelmű növekedés tapasztalható, a fürdő további fejlődése azonban már egy nagyobb arányú beruházáson múltott.

A fejlesztést több tényező is indokolta: a század végére a meleg fürdő berendezése elavulttá vált, a lebontását fontolgatták.³⁷ A meleg fürdő mellett a telep többi tartozéka is felújításra, bővítésre szorult. Ezenkívül elengedhetetlen volt a bérelhető villák és szobák számának növelése is, mivel a szálláshelyek korlátozott mennyisége nagyban meghatározta a fürdő forgalmát. Riegler Gusztáv 1902-ben a következőket írta a fürdőről: „A vizaknai sós vizek gyógyító erejének híre az egész országban szerte szálolt. Távol vidékekről jönnek ide gyógyulást keresők nagy számban. Sajnos, hogy ottlétünk alkalmával éppen ez utóbbiak, a komoly betegek, részéről hallottunk nem egy panaszos szót; de ezt is csak a lakásviszonyok miatt”.³⁸

A helyzet orvoslására 1901-ben a fürdőfelügyelőség részletes programtervet dolgozott ki, mely egy új villaépületre, meleg fürdőházra, gyógyteremre és fedett folyosóra vonatkozott. Az elképzelés megtervezéséről Kotál Henrik és Knötgen Gusztáv budapesti építészekkel kezdtek tárgyalni, azonban együttműködésük ismeretlen okok miatt megszakadt. 1902 tavaszán a földművelésügyi minisztérium megbízásából Ladik Gusztáv Vizaknára utazott, hogy az esetleges beruházások fontosságát felmérje.³⁹ Az intézkedés hátterében valószínűleg egy általános kormányrendelet állhatott, mely a külföldi sósfürdők népszerűsége láttán a hazaiakat akarta magasabb színvonalra emelni. Vizakna mellett a sóvári⁴⁰ és a marosújvári fürdőket is megvizsgálták, azonban egyik sem rendelkezett olyan terjeszkedésre alkalmas potenciállal, mint a vizaknai.⁴¹ A jelentést követően tehát

36 *Nagyszebeni Újság*, 3 (1906). 4. sz. 12.

37 MNL OL, K184, 1918, 40, 81 f.

38 Rigler: *Erdély nevezetesebb*, 19.

39 MNL OL, K184, 1918, 40, 111f.

40 A mai Szlovákia keleti részében, Eperjestől délnyugatra található.

41 MNL OL, K184, 1918, 40, 135v.

kormányzati döntés született arról, hogy a vizaknai fürdőt *világszínvonalú fürdővé*⁴² fejlesztik.

1904 januárjában a földművelésügyi miniszter meghirdette a Vizaknára szóló *Meleg fürdőház, gyógyterem, szállóépület és három épületet összekötő fedett folyosó* című pályázatát.⁴³ A pályáztató a korszak fürdőzési igényeit figyelembe véve szabta meg az épületegyüttes funkcionális programját. A meleg fürdőháznak női és férfi részlegből kellett állnia, magába foglalva a hideg- és melegmedencét, pihenőt, masszírozóhelyiséget, száraz-nedves belélegzőt, tyúkszemvágót, borbélyműhelyt és fésülködőt, fürdő-orvosi rendelőt, iszapmedencét, kádfürdőket, valamint a fürdőszemélyzet számára szolgáló különböző helyiségeket. A gyógyteremnek többek között tánctermet, éttermet, kávéházat, zenetermet, társalgót, könyvtárat és olvasóhelyiséget, valamint kártyaszobát kellett tartalmaznia.

A pályázatra összesen tizenegy pályamű érkezett. A bírálóbizottság csak ötöt tartott érdemesnek alaposabb vizsgálatra, a többit már a borítékok felbontása után kiszavazták.⁴⁴ A bírálati jegyzőkönyvből kiderült, hogy az összes kiválasztott pályázat meghaladta a felhívásban szereplő 510 000 koronát, ezért úgy döntöttek, hogy nem osztanak első díjat, hanem az osztályozást másodiktól kezdik. A második díjban Bálint Zoltán és Jámbor Lajos budapesti építészek pályaművét részesítették, és felvetették, hogy amennyiben hajlandók az építészek a terveket átfogalmazni, megkapják az első díjat.⁴⁵ Az építészpáros elfogadta az ajánlatot.

Bálint Zoltán és Jámbor Lajos pályázati épületei a klasszikus formákat idéző historizmus szellemében fogantak (5.1.1.–5.3. kép). A homlokzati rajzokat és az alaprajzi elosztást tekintve észrevehető, hogy a tervezők a szimmetria rendszerező elvét követték. A meleg fürdő (5.1.1.–5.1.3. kép) esetében ennek érvényesülése kevésbé esztétikai, mint funkcionális értékű volt. A főbejárat tengelye által szimmetrikusan kettéosztott épület jobb és bal felében hasonló elrendezésben és hasonló rendeltetésű terekkel alakították férfi- és női részleget.

A meleg fürdő középrizalitos, téglalap alaprajzzal rendelkezett. A kis-merev, tagolatlan tömegét a különböző nagyságú kupolák játékosága oldotta. A főhomlokzat tagolása és kiképzése klasszicizáló formákkal történt. Az egyenes záródású nyílások kapcsán fontos megjegyezni, hogy ezek elrendezése, párosítása és ritmikusága – ahogy a kisebb-nagyobb kupolák

42 MNL OL, K184, 1918, 40, 80v.

43 *Tervpályázati hirdetmény*, 30–31.

44 MNL OL, K184, 1918, 40, 137r–137v.

45 *A vizaknai fürdő pályatervei*, 27.

is – egy-egy belső helyiséget tettek érzékelhetővé, így a homlokzatról leolvasható volt a belső tértagolás.

A gyógyterem (5.2.1–5.2.3. kép) építészeti megfogalmazása reprezentatívabb volt a fürdőházénál. A fő- és oldalhomlokzati rajzok összevetése révén megfigyelhető, milyen módon fokozták az építészek a látvány monumentalitását. Az impozáns szerkezetet meghatározó hangsúlyos tömegek – az oldalhomlokzati nézet alapján – csak a főhomlokzat mentén és közvetlenül mögötte sorakoztak. Míg az épület hátsó része egyszerű, földszintes kialakítású volt, mindössze a sarkok kaptak toronyszerű kiképzést. A tömegalakítás tehát a főhomlokzat irányába összpontosult, egyértelművé téve az épület fő nézetét.

Az épület főhomlokzati tagolásában megfigyelhető, hogy a földszinti részt félköríves oldalrizalitok közé fogott árkádsor alkotta, mely egyenes záródású portálét fogott közre. A bejárata fölé a táncterem emeleti szintjének homlokzata magasodott, melynek középső, félköríves ablakú nyílással tagolt felületét egy-egy toronyszerű lépcsőház fogta közre. Láthatóan a gyógyterem megtervezésénél az építészek jobban ragaszkodtak a történelmi formákhoz és a stílus diktálta kötött rendhez, mint a meleg fürdőnél, ahol kötetlenebb, historizáló szemlélet érvényesült. Ez főképp azzal magyarázható, hogy a gyógyterem közel állt az építészeti mintaként szolgáló, már létező vigadó vagy kaszinó műfajához. Ezzel szemben a meleg fürdőház, funkciójából és a megnövekedett igények sokrétűségéből kifolyólag, a 20. század elején új épülettípusnak számított.

A szálloda (5.3. kép) francia kastélyok mintáját követő alaprajzot kapott: előrenyúló oldalszárnyaival a bejáratnál kis előudvart képezett. A hátsó homlokzat tömegét enyhén kiugró sarok- és középrizalit mozgatta meg.⁴⁶

A harmadik díjban részesült Vass József építész pályatervét (6.1.–6.3. kép) a bírálóbizottság a fedett folyosó sikeres megoldása miatt emelte ki. Itt sikerült a legjobban az épületek összekötése, kedvezően befolyásolva a tavak és az épületegyüttes közti térrész parkosítását. A tervek szerint a folyosó a szálloda földszinti részéből kiindulva egészen a gyógyterem oldalhomlokzatáig tartott, itt oszlopsorként beépült a homlokzatba, majd ezt elhagyva, újból különálló árkádsorként a fürdőház bejáratához csatlakozott. Ésszerű kialakítása olyannyira megtetszett a bizottságnak, hogy elgondolása visszaköszönt az 1907 és 1910 között ténylegesen megépült együttesen.

46 *A vizaknai fürdő pályatervei.* A *Magyar Pályázatok* című folyóiratban megjelent pályázati tervrajzok között a szálloda épületéről nem publikáltak homlokzati rajzokat, hanem csak a földszint és az emelet alaprajzait. Így a szállodát csak ez alapján fogjuk elemezni.

A folyosó sikeres kialakítása mellett a terveket komoly bírálat érte az épületek alaprajzi és homlokzati kiképzése miatt.⁴⁷

A Vass által tervezett együttesben a szálloda és a gyógyterem épülete a neobarokk irányzathoz igazodott, a meleg fürdőház viszont, a klasszicizáló összehatás ellenére, különböző stílusjegyeket olvasztott magába. A szálloda esetében a neobarokk jellegre az „U” alakú alaprajz utal, a gyógyteremnél a középrizalit-szerű megoldás, illetve mindkét épület esetében a manzárdtetős kialakítás. A fürdőháznak egyszerű téglalap alaprajza volt. A középén található bejáratú tengely az épületet két azonos téralakítású szárnyra, egy női és egy férfi részlegre osztotta.

A következő helyezést Jánosházy László építész pályázata (7.1.–7.3. kép) nyerte. A bírálati jegyzőkönyvben kifogásolták a helyiségek rossz méretezését, melynek következtében egyesek használhatatlanná váltak.⁴⁸ Az épületek külső megfogalmazása – a gyógyteremet leszámítva – a Lechner Ödön korai munkásságát idéző indo-iszlám historizálásra emlékeztet. A szálloda tömegalakítása hagyományosnak mondható középrizalitos megoldással rendelkezett. A főhomlokzat kialakításában fontos szerepet játszottak a homlokzat síkjából kiugró falrészek a második és a tizenkettedik függőleges tengely mentén, melyek némileg enyhítették a középrizalit által keltett, és a főbejáratra összpontosuló erős centralitást. A fürdőház homlokzatának páros, páratlan vagy olykor hármas csoportosításban látott csúcsíves megkaréjos nyíláslezárásai, a bejáratú rész patkóíves kiképzése, a pártázat díszes vonala, illetve a kisebb kupolákkal kiemelt térfedések a Távol-Kelet, pontosabban India mesés palotáit juttatják eszünkbe. A gyógyterem architektúrája ezzel szemben az eklektika szemléletét felvállalva különböző történeti formákat vonultatott fel.

A negyedik helyezést a *Zöldbéka* jeligével ellátott rajzok, Bobula János tervei (8.1.–8.3. kép) kapták. A bírálóbizottság kiemelte az épületeket összekötő fedett folyosó kedvezőtlen hatását, mely tagolttá tette az együttest és az épületeket külön-külön juttatta érvényre. A fürdőépület kapcsán megjegyezték, hogy helyiségeinek elrendezése helytelen, és az építész nem vette figyelembe a balneológiai szempontokat. A homlokzatok kialakítását dicsérték, de kifogásolták, hogy ezek nem hangsúlyozzák kellőképpen az épületek fürdőjelleget.⁴⁹ Az együttes kialakítása egyébként egységes szemléletet tükrözött. Az építész szemmel láthatóan kedvelte a határozott vonalú tetőformákat, a magas konty-, sátor- és sisaktetőket. A gyógyterem és a

47 *A vizaknai fürdő pályatervei*, 25.

48 Uo. 25.

49 Uo. 25–26.

meleg fürdőház esetében a magas lábazati párkány és az alacsony tetővonal, a homlokzat felületéből épp csak egy nyílásnyi sávot láttatott. A szálloda-épület erősen tagolt kompozíciójában a középső tömeg sarkait tornyocskákat utánzó zárterkélyek hangsúlyozták. A homlokzatot az első két emeleten egyenes záródású ablakok, míg a földszintet félköríves lezárású nyílások tagolták.

A pályázaton az ötödik helyezést Knötgen és Kotál tervezőpáros pályamunkája (9.1.–9.2. kép) érte el. Felrötták nekik, hogy az együttes alaprajzi elrendezése nélküli a szerves csoportosítást, főképp a fürdőépület termeinek esetében, bíralták ezenkívül a helyiségek nem megfelelő megvilágítását is.⁵⁰ Az épületek homlokzati architektúrája az indo-iszlám, historizáló irányvonalat idézte, számárhátíves és a karéjos záródású nyílásaival. A nyílások között rácsozott minta volt látható, ez szintén Kelet építészeti hagyományaira utalt.

A pályázati kiírás fő problémája a megadott keretösszeg szűkössége volt. A felhívás világosan megfogalmazta, hogy az 510 000 koronát meghaladó tervek nem tarthatnak igényt az első díjra. Ennek ellenére egyik pályázónak sem sikerült ezt a keretet betartani. Ehhez hozzátartozott az is, hogy kivitelezéskor előre nem látott költségek is felmerülhettek. Az építések csak a felszín feletti részeket számították a költségvetésbe, és rendszerint megfeledeztek a felszín alatt kialakított pincehelyiségek és az alagsor költségeiről.⁵¹ Az anyagi keret szűkössége egyfelől a nyertes pályaművek határozott átdolgozását igényelte, másfelől pedig a programterv módosítását is. A helyzet megoldására így két lehetőség kínálkozott: az összeg növelése, vagy az építészeti program egyszerűsítése. A pályázató az utóbbi mellett döntött.

A fentiekben megvizsgált öt pályamű szemléletesen tükrözi, hogy a századelőn még kiforratlan volt a fürdőhelyeket kellően reprezentáló stílus. Nem alakult ki a kánon, nem voltak kötött formák, melyeket alkalmazhattak volna. A bírálóbizottság alapjaiban eltérő építészeti szemléletekről vélekedett úgy, hogy azok megfelelően kidomborítják a fürdőjellegét.⁵² Mindezek ellenére a gyakorlat már rátalált pár megoldásra, melyek segítették a fürdőfunkció kidomborítását, és „a megfelelő” kategóriába sorolták a terveket. Petneki Áron a fürdőstílus kapcsán megjegyzi, hogy a 19. század első

50 Uo. 26.

51 MNL OL, K184, 1918, 40, 104v.

52 Például Bálint és Jámbor, Jánosházy László, Vass József tervei. *Vizaknai fürdő pályatervei*, 4–25.

felében a korban divatozó klasszicista stílusban épültek a fürdők.⁵³ Ez a stílus a század következő felében is továbbélt, miközben egyre népszerűbbé vált a fürdőhelyeken a historizmus. A századfordulón megjelenő építészeti törekvések újabb lehetőségeket kínáltak a fürdőépítészetnek. Az 1910–1912 között épült Palics-fürdő Kós Károly népies szemléletében fogant,⁵⁴ a budapesti Hungária fürdő a nemzetközi szecesszióhoz igazodott, a megépült vizaknai fürdő pedig a Lechner Ödön által képviselt, nemzeti szecesszió szellemében épült. A 20. század elején tehát nem alakult ki egy kötött fürdőstílus, megfigyelhetünk azonban olyan építészeti megoldásokat, melyeket gyakran alkalmaztak, és amelyek révén hangsúlyossá vált az épületek rendeltetése. Ilyen például a kupola, mely a vizaknai pályázat első három pályaművében is megtalálható, illetve a termálablak, a római kor fürdőépítészetében elterjedt, egyszerű, félkör alakú nyílásforma.

A vizaknai fürdőre leadott pályázatok közül a bírálóbizottság külön kiemelte a magas kvalitású, jól kidolgozott rajzokat. Ilyen volt Bobula János pályázata is, melynél értékelték az ügyes kézre valló rajzos minőségét.⁵⁵ Valószínűleg ezért válogatták be az első öt közé, és tartották érdemesnek alaposabb vizsgálatra. Bobula János tervei mellett kiemelték a Knötgen és Kotál páros rajzait is, melyek úgyszintén tehetséges rajzkészségről vallottak,⁵⁶ bár az alkalmazott indo-iszlám historizálást elutasították.

AZ EGYÜTTES KIVITELEZÉSE

A földművelésügyi minisztérium még a pályázati kiírás évében el akarta kezdeni a fürdőegyüttes kivitelezését. Azonban a nyertes tervezőpáros, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos lassan haladtak a tervek átdolgozásával, ezért a kezdési időpontot a következő évre halasztották.⁵⁷ 1905 tavaszán a földművelésügyi minisztérium engedélyezés ügyében levelet küldött a pénzügyminisztériumhoz. Válasz csak augusztusban érkezett, és jóváhagyás helyett a következőket olvashatták: „1905. évi július hó 5-én hozott minisztertanácsi határozat értelmében a mostani viszonyok között csak is olyan beruházások foganatosítását tartom megengedhetőnek, a melyek a kormány elhatározásától teljesen független kényszerítő körülmények

53 Petneki: *A magyarországi*, 153.

54 Várallyay: *Komor*, 125.

55 *A vizaknai fürdő pályatervei*, 26.

56 Uo. 26.

57 MNL OL, K184, 1918, 40, 209f-210 v.

következtében egyáltalán el nem odázhatók; ilyeneknek pedig a fentebb említett építkezéseket nem tekintem.”⁵⁸ Az építkezéseket tehát bizonytalan időre elhalasztották. 1906 tavaszán a földművelésügyi miniszter újabb kéréssel fordult a pénzügyminiszterhez, hogy engedélyezze az építkezések elkezdését. Indoklásában kitért a román és szász részvénytársaság megbízásából épülő szebeni fürdőre, mely meglátása szerint az állami tulajdonú vizaknai fürdő népszerűségét és közvetetten a magyar kormány reputációját csökkentené.⁵⁹ „A román és szász nemzetiségek lakta vidéken, az ország határához közel, a kincstár kezében levő magyar szellemben vezetett modern vizaknai fürdő a magyarság fenntartása és terjesztése szempontjából rendkívül fontos kulturmissziót fog teljesíteni.”⁶⁰ A levél kiter arra is, hogy fejlesztés híján a vizaknai lakosság számottevő része esne el a fürdőturizmusból származó keresettől. A pénzügyminiszter 1906. május 2-i válaszában megadta a kért engedélyt és jóváhagyta az építkezéshez szükséges 544 737 koronát.⁶¹

1906. június 22-én építkezési bizottság érkezett Vizaknára, és helyszíni szemle során felmérték a tavak körüli terület földrajzi sajátosságait. Ez alkalomból kijelölték a munkálatok kezdési időpontját: 1906. szeptember 1-jét.⁶² A gyakorlatban viszont az időpont nagy valószínűséggel a következő év elejére tolódott, mivel 1906 októberében még mindig folytak a fedett folyosó és a vasbetonmunkák kivitelezésére kiírt tárgyalások.⁶³ A tulajdonképpeni munkálatok 1907 tavaszán kezdődtek. A kivitelezést a budapesti *Grünwald testvérek*⁶⁴ végezték, a korszak igen jelentős építési vállalkozói, illetve a nagyváradi *Incze János és Társa*, akire főképp a kőfaragó, bádigos, kőműves és asztalosmunkákat bízta.⁶⁵ A külső munkálatok 1910-re, a belső munkálatok az 1911-es időnyre lettek készen. Az új fürdő (10.1. kép) a munkálatok befejeztével nem a pályázatban szereplő, klasszicizáló épületegyüttes formájában jelent meg, hanem a századforduló sajátos hangulatát magára öltve, a lechneri szecesszió jegyeit viselte magán.

A meleg fürdő (11. kép) jelenleg is áll. A délnyugati, főhomlokzata kullisszahomlokzat benyomását kelti, mivel mérete nem azonos a mögötte következő épületrésszel, pár méterrel hosszabb. A homlokzattagolás rendjét

58 MNL OL, K184, 1918, 40, 78 v.

59 MNL OL, K184, 1918, 40, 91 v.

60 MNL OL, K184, 1918, 40, 147 v–248 v.

61 MNL OL, K184, 1918, 40, 68 v.

62 *Nagyszebeni Újság*, 3 (1906). 26. sz. 2.

63 *Vállalkozók Lapja*, 27 (1906). 17. sz. 8.

64 Ők építették a marosvásárhelyi Kultúrpalotát.

65 MNL OL, K184, 1918, 40, 9 v–9 r.

a bejárat hangsúlyos kialakítása határozza meg. A szélektől a bejárat felé haladva a homlokzat kialakításában fokozás mutatkozik: a pártázat minden kiugró falszakasznál egyre magasabb kiképzést kapott; az ablakok a széleken legömbölyített, hosszúkás, páros nyílások, ezeket egy-egy félköríves záródású, páros nyílás követi, majd a bejáratnál a homlokzat legszebb nyílását, a stilizált füzérdísszel koronázott pálmaablakot láthatjuk. A magasra kiképzett lábazati párkány felületét félköríves lezárású, páros nyílások tagolják. Ezek nemcsak a főhomlokzaton jelennek meg, hanem a teljes épületen, akárcsak a főhomlokzat szélein látott legömbölyített nyílások is. A Fürdő utca felől (12. kép) jól látható az épület alaprajzi, háromszárnyas kialakítása. A szárnyak között, kovácsoltvas kerítéssel lezárt udvarok (12. kép) találhatóak. Tervezésükre minden bizonnyal racionális okok vezettek, ugyanis a pályázatra leadott elképzelés tagolatlan alaprajza nem biztosította a belső termék kellő megvilágítását. A három szárnyra osztott megoldás megnövelte a homlokzat felületét és az ablaknyílások számát, ennek köszönhetően a belső szobák is több fényt kaptak.

A gyógyterem (13. kép) épülete a meleg fürdőtől délnyugatra található. Főhomlokzatát árkádsor tagolja, mely egykoron a három épületet összekötő fedett folyosó része volt. A laposan lefedett tetőrészen kávézóteraszt alakítottak ki, ahonnan a vendégek terített asztal mellől szemlélhették a sétányokon és a tófürdőkben szórakozó vidám társaságot. Az épület additív tömegalakítása különösen az oldalhomlokzatok (14. kép) mentén figyelhető meg. Jobbról balra haladva az egykori fedett folyosó kezdeti ívnyílása látható, melyet egy körlépcső követ – ezen keresztül lehet feljutni a tetőrészen kialakított teraszra –, majd pedig egy sarokrizalitos megoldás. A gyógyterem északnyugati (15. kép), hosszanti, hátsó homlokzata észrevehetően sokkal szerényebb kialakítást nyert, mivel mögötte kaptak helyet a személyzeti helyiségek.

A szálloda a gyógyteremtől délnyugatra, a domboldal tövében állott. A szálloda mint épülettípus a 19. század második felében még a fürdőházzal együtt jelentkezett. Az egyre nagyobb idegenforgalomnak következtében, a 20. század elején önálló épületként már a fürdőtelepek elengedhetetlen tartozékává vált.⁶⁶ A Vizaknára tervezett szálloda⁶⁷ téglalap alaprajzú, zömök épület volt, homlokzatait egyenes és félkör záródású nyílások tagolták. Hangsúlyosak voltak a sarkok, valamint a hosszanti homlokzat középső tengelyei, melyek a többitől eltérő formájú zárterkélyeket kaptak.

66 Kósa: *Fürdőélet*, 137.

67 Az épület állapota a rendszerváltást követően egyre rosszabbodott, a fürdő legújabb felújítása során pedig lebontották.

A háromszintes épület egy manzárdtetős megoldás révén ötszintessé vált. Az épület keleti sarkához csatlakozott a fedett folyosó, ennek meghosszabbításában az épület délkeleti homlokzatán a folyosó árkádíveire rímelő nyílások kaptak helyet.

A fürdőegyüttes stílusa a nemzeti szecesszió lechneri irányzatához igazodott. Névadója, Lechner Ödön nemzeti karaktert kifejező formakincs létrehozására törekedett. A magyarok keleti eredetéből és az indo-iszlám, a perzsa építészeti hagyományból kiindulva rátalált a magyar népművészetre, ennek átértelmezett formakincséből teremtette a magyar szecesszió sajátosan nemzeti válfaját. A „nemzetinek” titulált stílust, mely a nemzeti öntudatra ébredés építészeti leképezéseként is értelmezhető, gyakran a magyar függetlenségi törekvésekkel hozták összefüggésbe, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia, és közvetett módon az osztrák kormányzat ellen irányultak. Ezért az országos érdekeltségű építészeti pályázatokon, több szempontból is hátrány volt ebben a stílusban készült tervek benyújtani. Egyrészt azért, mert a nagyobb publicitású pályázatok alakulását az osztrákok is figyelemmel követték, másrészt a progresszívnek minősülő, lechneri stílus esztétikája a hazai, szakmai körökben sem volt általánosan elfogadott. A rendszer kikerülése érdekében a szecessziós műépítészek többnyire historizáló épülettervekkel jelentkeztek, és a saját tervezői szemléletük alapján átszabták az eredeti pályamunkát.⁶⁸ Ezzel magyarázható a vizaknai pályázatra benyújtott tervek és a megvalósult épületegyüttes stílusa közötti különbség is: a Bálint és Jámbor tervezőpáros a kiírt pályázatra „hagyományosabb” stílusú tervek adtak le, a kivitelezésnél azonban már a saját tervezői szemléletüket érvényesítették, és az épületek a nemzeti szecesszió lechneri irányzatának jellegzetes jegyeit öltötték magukra.

A Lechner Ödön képviselte stílus iskolát teremtett. Nagy hatással volt a fiatalabb generációra, többek között Bálint Zoltánra és Jámbor Lajosra is. Építészeink azonban a lechneri irányvonalat nem formai utánzásban követték, hanem az eszmék továbbvitelében.⁶⁹ Ezért alkotásaikon a lechneri örökség áttételesen, saját esztétikai szemléletükön átszűrve jutott kifejezésre. A „nemzetiként” emlegetett stílus kiválasztásában közrejátszott a magyar minisztérium *kultúrmissziós* célja is. Vizaknán és környékén a magyarság kisebbségben volt, ezért a magyar kormány a tulajdonában lévő fürdő révén is érzékeltetni kívánta szuverenitását. A fürdő magyar jellege megmutatkozott a park berendezésében is. A bejárattal szemben az érke-

68 Koós: *Style*, 147.

69 Sisa – Wiebenson: *Magyarország*, 257.

ző vendégeket színes virágból kirakott országcímer fogadta, egyértelművé téve a fürdő nemzeti jellegét.

A helyi magyar sajtót képviselő *Nagyszebeni Magyar Újság*, a kezdetektől fogva felkarolta az építkezés ügyét. A megjelent cikkek mennyisége és propagandisztikus jellege, mondhatni, a beruházás félhivatalos lapjává tette. Nemcsak folyamatosan tudósítottak, hanem az 1909-es és 1910-es fürdőidény alatt *Vizaknai Újság* címen külön mellékletet is indítottak.

A kis lélekszámú Vizakna társadalmi és gazdasági fejlődésére érzékelhetően nagy hatással volt a modern épületegyüttes. Vizakna bányavárosként élt a köztudatban, mivel azonban a sókitermelést nem korszerűsítették, a település fokozatosan kiszorult a sóiparból.⁷⁰ Ennek következtében a 19. század közepétől a település identitása megváltozott, fürdővárosként kezdett működni. Miután felépült a modern épületegyüttes, a település vezetősége is igyekezett a „világszínvonalú” fürdőnek megfelelő urbánus környezetet teremteni. Ennek érdekében a városháza 1911-ben új épületbe költözött,⁷¹ a takarékpénztár is új palotát építtetett magának, emellett tervbe vették a fürdő és a vasút közötti terület felparcellázását villaépületek és nyaralók számára.⁷² A tervezett további beruházások minden bizonnyal új szintre emelték volna Vizaknát mint települést, mely méltó környezetet biztosított volna az Erdélyben szinte páratlan szecessziós fürdőépületnek, az első világháború kitörése azonban megghiúsította e fejlesztéseket.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

Bakk Endre: *Szabad és kiváltságolt Vizakna mezővárosának monográfiája.*

1888. Kézirat. A nagyszebeni Brukenthal Múzeum Könyvtárában őrzik.

Hankó Vilmos: *A fürdők helyes berendezése és az ásványvizek okszerű kezelése.* Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár, 1900.

Koós Judit: *Style 1900.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, Budapest, 1979.

Kósa Mózes: *A vizaknai kamarai iblanyos sósforrások vegy- és gyógytani tekintetben összehasonlítva a külhon e nemű jeles sósforrásaival.* Closius György, Nagyszeben, 1847.

Kósa László: Erdélyi fürdők aranykora. *Korunk.* (2009) 8. sz. <http://www.korunk.ro/?q=node/10908> (2016.10.20.)

70 Köpeczi – Makkai – Mócsy – Szász: *Erdély története.*

71 *Nagyszebeni Újság*, 8 (1911). 34. sz. 1.

72 *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 32 (1905). 9546. sz.. 5.

- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999.
- Köpeczi Béla – Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története három kötetben. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
<http://mek.niif.hu/02100/02109/html/539.html#page1570>. (2016.10.20.)
- Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608–1665*. Herausgegeben von Ausschuße des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Bd. I–II. Wien, 1862, 1864.
- Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, 1998.
- Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 26 (1909) 10859. sz. 5.
- Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor: *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 1982, 146–161.
- Pukánszky Béla: Kodály Zoltán zenepedagógiája és az életreform. In: Mikonya György – Németh András – Ehrenhard Skiera (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest, 2005, 26–37.
- Rigler Gusztáv et alii: *Erdély nevezetesebb fürdői 1902-ben*. S. a. r. Rigler Gusztáv. Hornyánszky V., Budapest, 1903.
- Sigerus, Emil: *Von alten Hermannstadt*. Druck und Verlag von Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1922.
- Sigmund, Carl Ludwig: *Uebersicht der bekanntesten zu Bade- und Trincuranstalten benützen*. Wien, 1860.
- N. n.: Tervpályázati hirdetmény. *Magyar Pályázatok*. 1 (1903), 12. sz. 30–31.
- Várallyay Réka: *Komor Marcell és Jakab Dezső*. Budapest, 2006.
- N. n.: Vizakna fürdő hajdan és most. *Erdély*, 27 (1913) 7. sz. 123–125.
- N. n.: Vizakna fürdő pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 3 (1905). 5. sz. 1–23.

Újságok, napilapok:

- Nagyszebeni Újság*, 3 (1906). 4. sz. 3 (1906). 26. sz. 8 (1911). 34. sz.
- Vasárnapi Újság*, 27 (1879). 24. sz. 386–387.
- Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 32 (1905). 9546. sz.
- Vállalkozók Lapja*, 27 (1906). 17. sz.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Földművelésügyi Minisztérium, K 184 Általános iratok, 1918, 40. tétel.

KÉPJEGYZÉK

1. A Külső-Zöld-tó délkeleti partszakasza mögötti gloriette. Képeslap, 1900-as évek eleje (Saját tulajdon).
2. A fürdő látképe 1904-ben. Képeslap, 1900-as évek eleje (Saját tulajdon).
3. Kúrszalón (Gyógyterem). Képeslap, 1900-as évek eleje (Saját tulajdon).
4. A vizaknai tavak, meleg fürdőház és a fedett sétány a háttérben. Képeslap, 1880-as évek. (Saját tulajdon).
- 5.1.1. A meleg fürdő hosszmetSZete és főhomlokzata. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.1.2. A meleg fürdő földszinti alaprajza. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.1.3. A meleg fürdő főhomlokzata. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.2.1. A gyógyterem főhomlokzata. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.2.2. A gyógyterem alaprajza. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.2.3. A gyógyterem oldalhomlokzata. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 5.3. A szálloda alaprajza. Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5 sz.).
- 6.1. A meleg fürdő homlokzatrészlete (felső) és az együttes látképe (alsó). Vass József tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 6.2. A telep alaprajza. Vass József tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 6.3. A fürdőépület oldalhomlokzata. Vass József tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 7.1. A gyógyterem főhomlokzata. Jánosházy László tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 7.2. A meleg fürdő főhomlokzata. Jánosházy László tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 7.3. A szálloda főhomlokzata. Jánosházy László tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).

- 8.1. Az együttes déli homlokzata (gyógyterem, szálloda, fürdőház). Bobula János tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 8.2. A szálloda főhomlokzata. Bobula János tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 8.3. A meleg fürdő főhomlokzata. Bobula János tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5. sz.).
- 9.1. A meleg fürdő homlokzata. Knötgen Gusztáv és Kotál Henrik tervező-páros tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5.).
- 9.2. A gyógyterem homlokzata. Knötgen Gusztáv és Kotál Henrik tervező-páros tervei. (Publikálta: *Magyar pályázatok*. 1905. 5.).
- 10.1. Vizaknai fürdő épületegyüttese. Balról jobbra: szálloda, gyógyterem, meleg fürdőház. Képeslap, 1910-es évek (Saját tulajdon).
- 10.2. A vizaknai fürdőtelep helyszínrajza.
11. Vizakna, a meleg fürdő délnyugati homlokzata. Fénykép, 2008, (Saját felvétel).
12. Vizakna, a meleg fürdő északkeleti homlokzata. Fénykép, 2008, (Saját felvétel).
13. Vizakna, a gyógyterem délkeleti homlokzata. Fénykép, 2008, (Saját felvétel).
14. Vizakna, a gyógyterem délnyugati homlokzata. Fénykép, 2008, (Saját felvétel).
15. Vizakna, a gyógyterem északnyugati homlokzata. Fénykép, 2008, (Saját felvétel).

1. kép

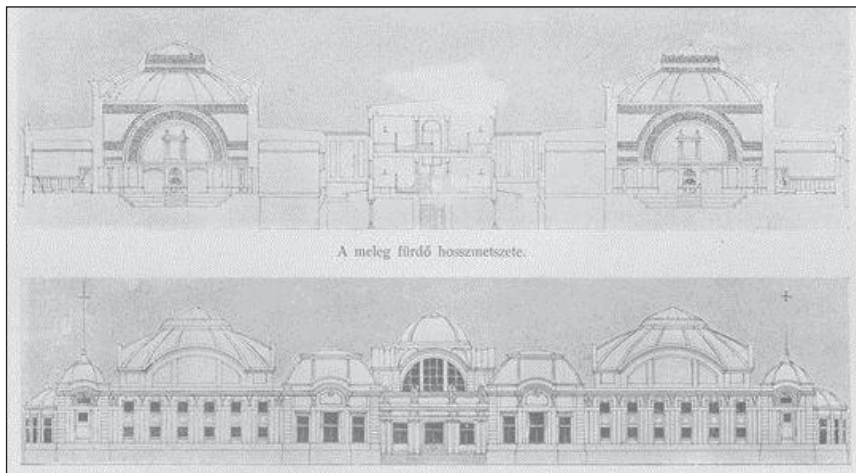
2. kép

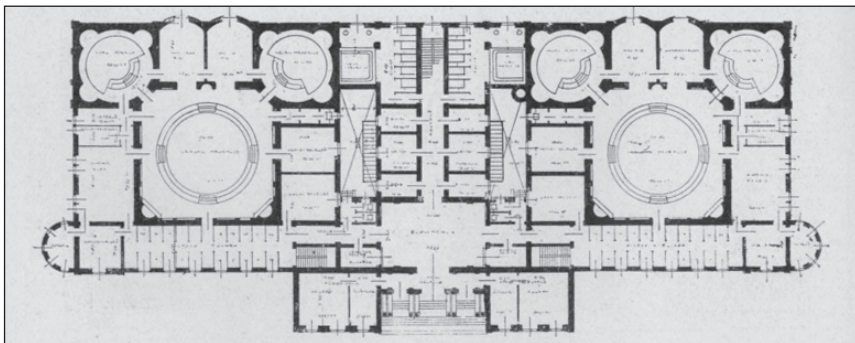
3. kép

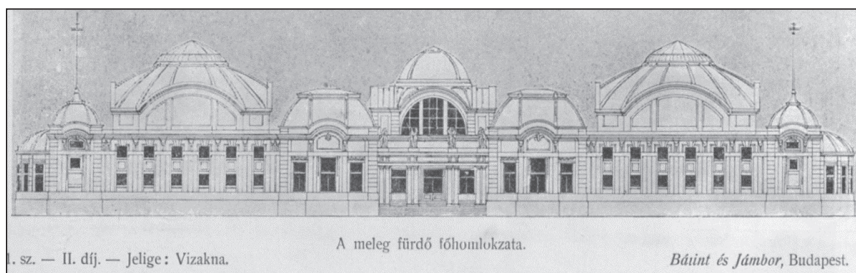
4. kép

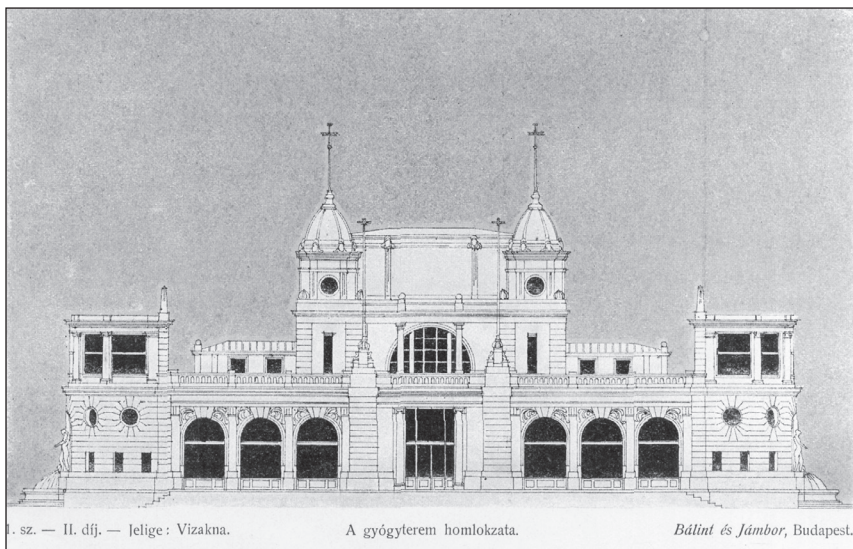
5.1.1. kép

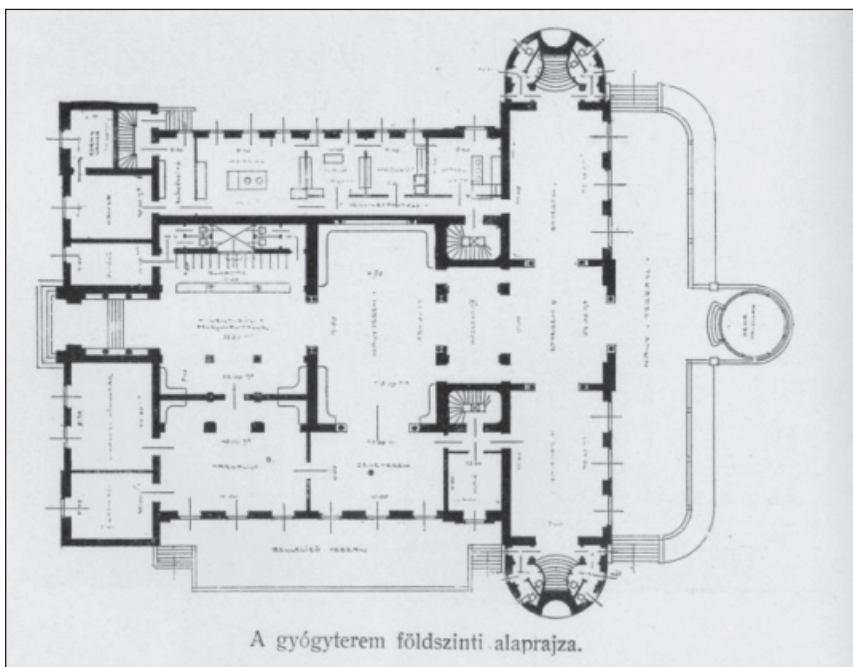
5.1.2. kép

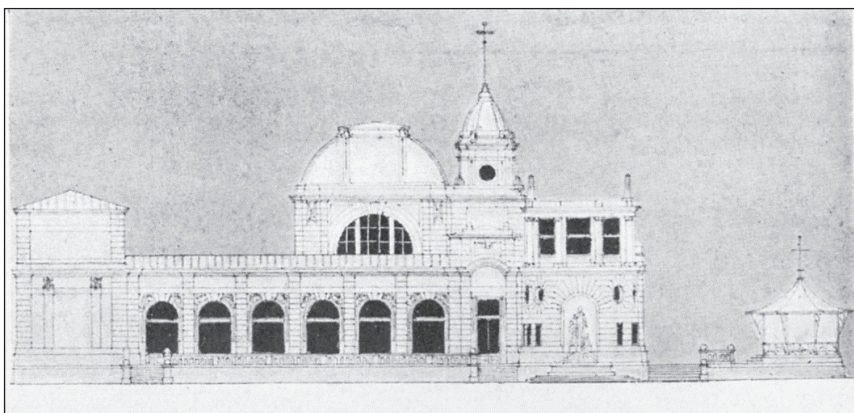
5.1.3. kép

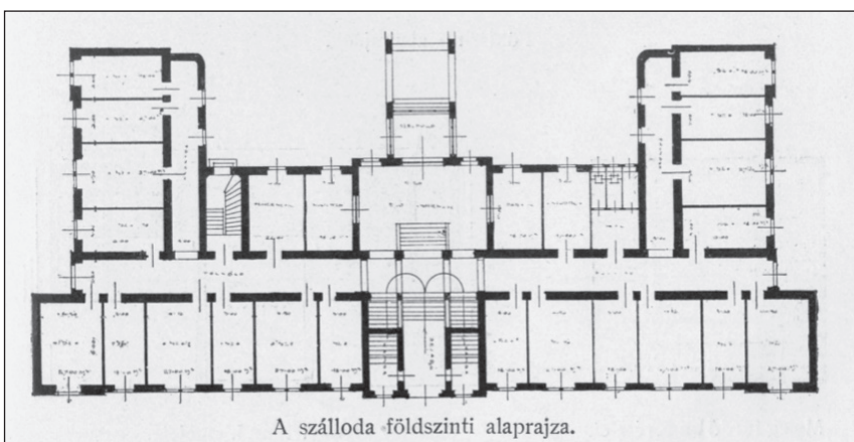
5.2.1. kép

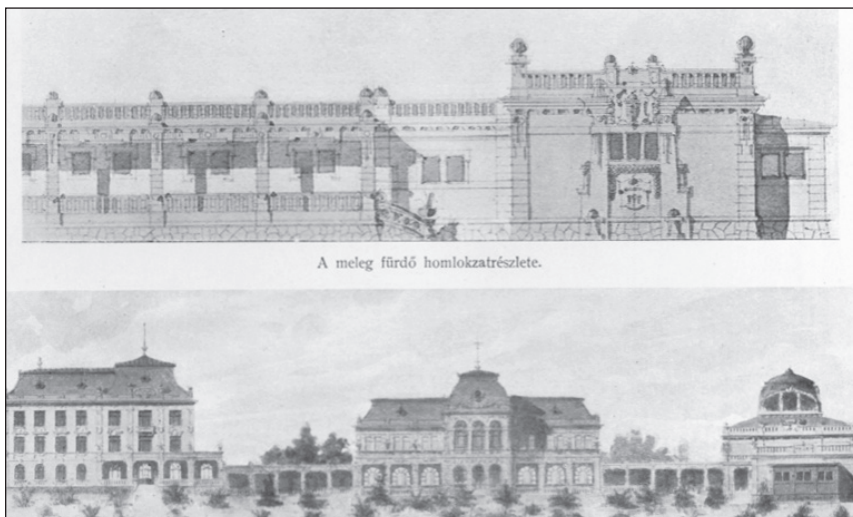
5.2.2. kép

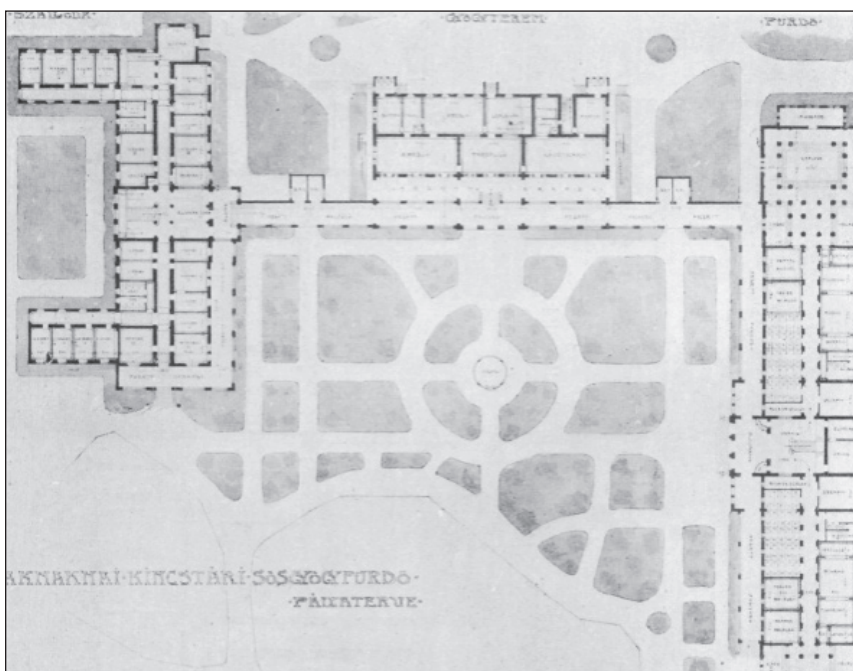
5.2.3. kép

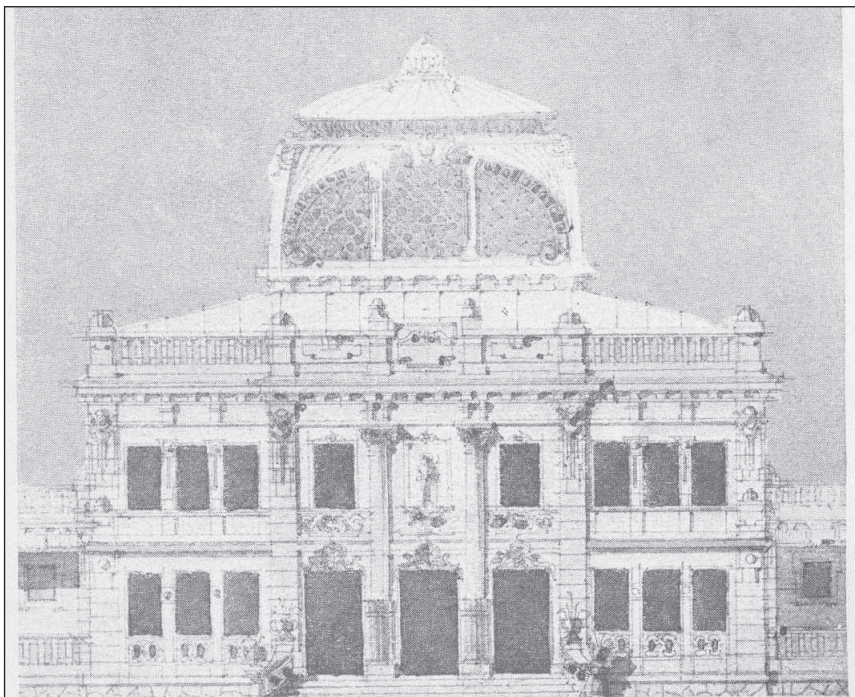
5.3. kép

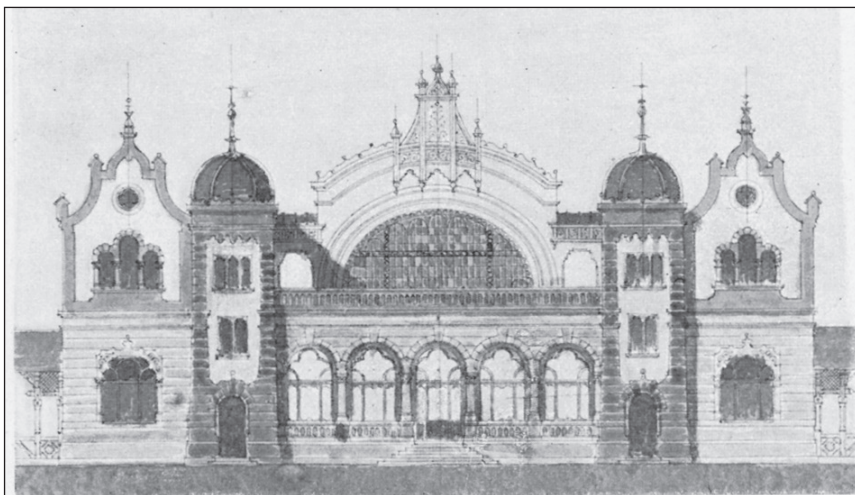
6.1. kép

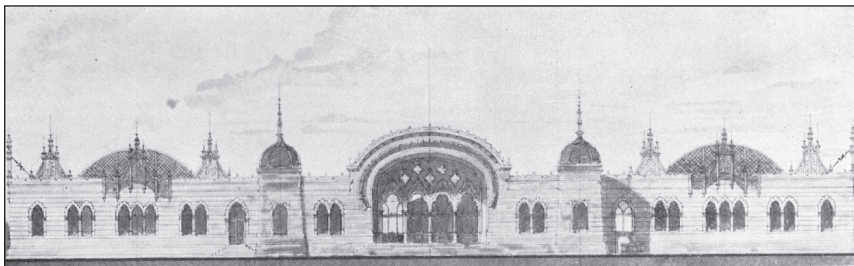
6.2. kép

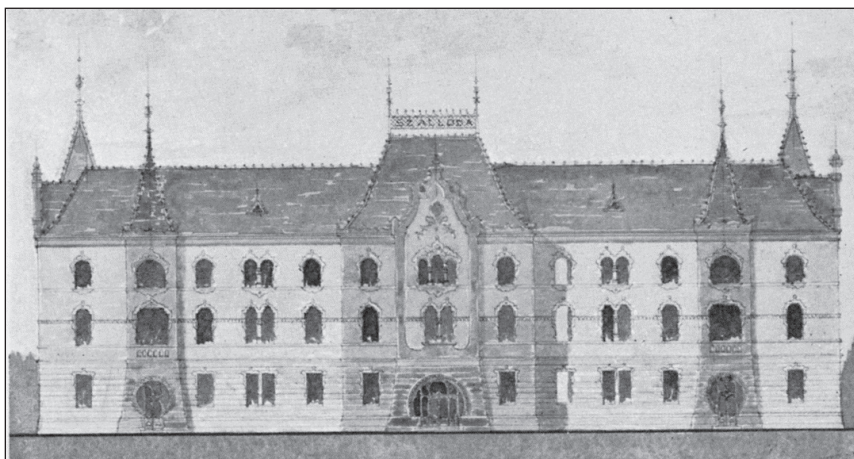
6.3. kép

7.1. kép

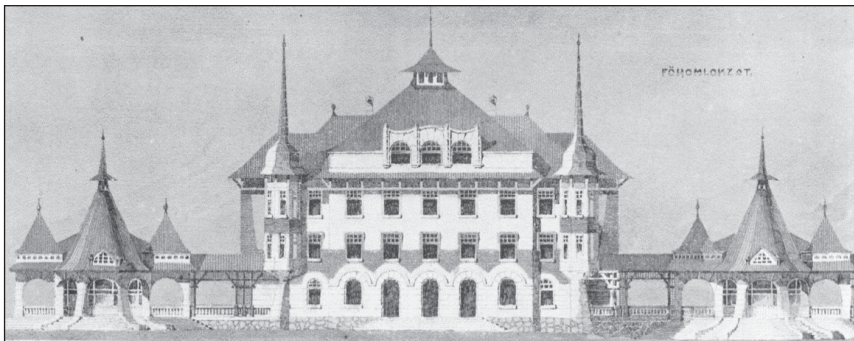
7.2. kép

7.3. kép

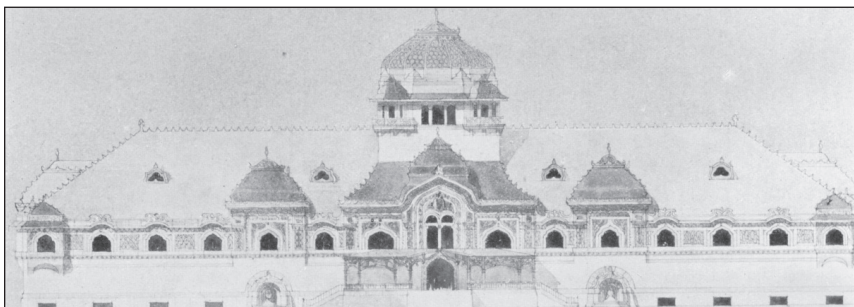
8.1. kép

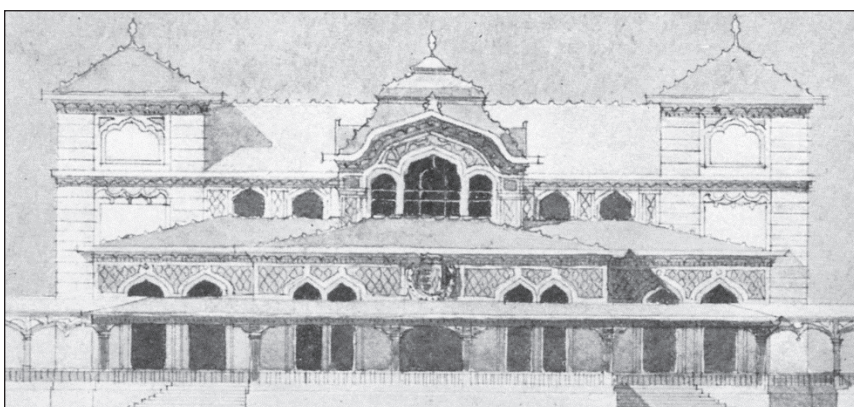
8.2. kép

8.3. kép

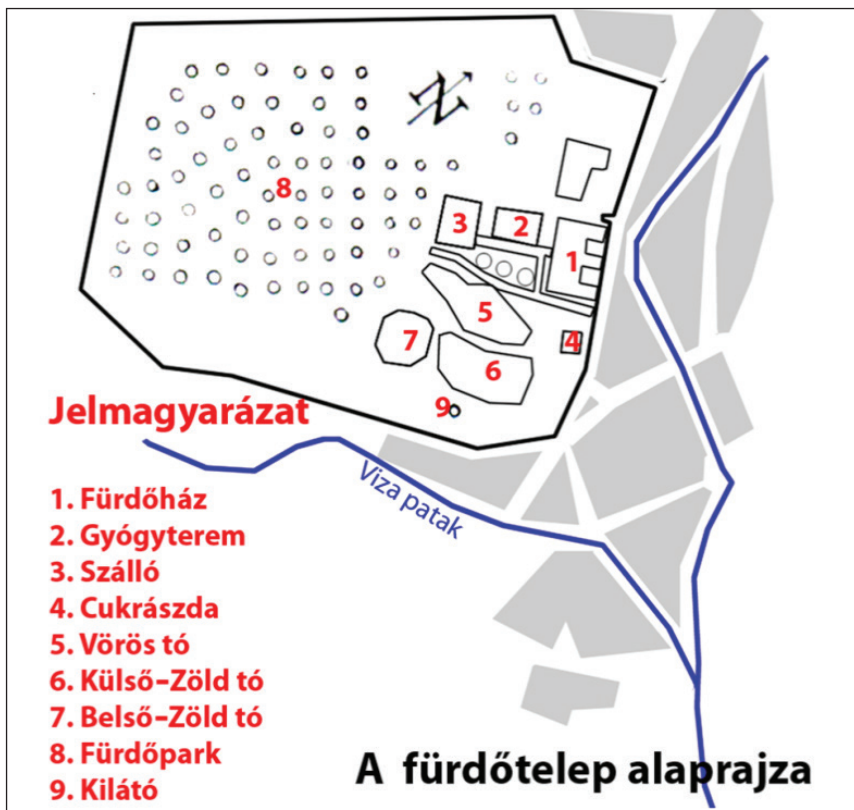
9.1. kép

9.2. kép

10.1. kép

10.2. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

Zepeczaner Jenő

**„A SZÉKELY FÜRDŐK
FELVIRÁGOZTATÁSÁNAK MÓDJÁRÓL”
(MODERNIZÁLÁSI TÖREKVÉSEK A
SZÉKELYFÖLDI FÜRDŐKÖN A DUALIZMUS
KORÁBAN)**

Attempts to Modernize the Baths in Szeklerland

In the second half of the nineteenth century, the economy was improving and the economic situation of the bourgeoisie was growing as well. The baths started catching up with the baths in Austria, Czechia, Germany and Italy. There was an intense competition between the baths particularly for the better-off visitors. The health- and holiday resorts in the Western part of the Austro-Hungarian Monarchy had a big advantage compared the other ones in Eastern part, where the building of the railway didn't manage to fulfill all hopes about the development it would bring. The number of guests hadn't increased dramatically; on the contrary, since the railways made traveling more affordable and comfortable, rich guests had chosen the more fashionable baths in the West. In the same time, the number of guests travelling to Transylvania from the Kingdom of Romania lowered. The economic (customs) war between the Monarchy and Romania also brought big losses to the industries in the Eastern borders. The Szekler baths tried to create similar conditions comparable to other regions, but ultimately they failed. Nevertheless, the more successful baths like Borsec/Borszék, Vâlcele /Előpatak and Tuşnad/Tusnád was developing in the same slow rhythm as before. Sovata/Szováta's fast paced development was a success story in the pre-war Monarchy. WWI put an end to the development of the Szeklerbaths.

Keywords: baths, holidays, modernization, Szeklerland

„Az erdélyi fürdők csak a múlt század [18. század] utolsó negyedében kezdik az egészséges fejlődés képét mutatni, az állam gondoskodására s a közönség érdeklődésére sokáig kellett várniuk. Nagy időközökben történtek

ugyan az érdeklődés felkeltését célzó intézkedések, de ezek fürdőink sorsát csak csigaléptekkel vitték előbbre. A legelső ilyen intézkedés Mária Teréziától eredt¹ – állapította meg Pataki Jenő, orvos-történész.

„Gróf Haller János főispán e héten Marosvásárhelyről családjával együtt Homoródhévízre utazott, honnan még e hó végével huzamosabb utókúrára Karlsbadba megy.”² Az újságokban ilyen és hasonló személyi hírek gyakran voltak olvashatók, és jelezték a fürdőhelyek legnagyobb gondját: a fizetőképes vendégek inkább a nyugati fürdőhelyeket választották. Azt is mondhatjuk, hogy minél gazdagabb volt valaki, annál nyugatabbra ment nyaralni. „A fontos kereskedelmi útvonalakat behálózó állami, valamint a magánpostakocsi-járatok révén könnyebb volt utazni, ami olcsóbbá is vált. A kevésbé frekventált helyekre azonban, ahova ezek a rendszeres járatok nem közlekedtek, továbbra is saját pénzen bérelt kocsival kellett elindulni, ami nem egy fürdő fejlődésében okozott végzetes törést. Magyarországon a magas hegyek között megbúvó erdélyi és felvidéki fürdők e szempontból nagy hátrányban voltak.”³

A székelyföldi fürdőtulajdonosok tapasztalhatták, hogy a nyaranta fürdőre indulók egyre nagyobb számban választották a magyarországi, ausztriai, csehországi és sziléziai fürdőket és vízgyógyintézeteket. „Nem-hogy uralkodóházbeli vendégek, de magyar miniszter sem méltatta bár megtekintésre a székely fürdőket. Dúsgazdag magyar mánásaink, főpapjaink egyike sem nyaral soha Székely Földön.”⁴ A korabeli újságokban évente több írás jelent meg, melyekben az előkelő, vagyis a pénzes közönséget korholták, hazafiatlansággal vádolták, mert külföldi fürdőkre, nyugatra jártak. „Most is sok helyről halljuk az előkészületeket, s nem egy van, aki budai, balatoni, vagy tátrafüredi, karlsbadi vagy gleichenbergi gyógyvizeket keresi fel inkább.”⁵ Fürdőink számára konkurenciát jelentettek a magyarországi – balatoni és felvidéki, később az Adria-parti fürdő- és nyaralóhelyek is. „S míg a vonatok százával röpítik az utasokat a külföldi világhírű fürdők felé, addig elenyésző csekély azoknak a száma, kik a hazai fürdőket keresik fel. Hogy azután ebből az idegen forgalomból mennyi jut a székely fürdőknek, könnyű kiszámítani. Semmi, majdnem semmi. Mert azok is, kik itt nálunk töltenek egy pár hetet, a szűkebb

1 Pataki: Az erdélyi fürdők, 288.

2 *Udvarhelyi Híradó*. 1912. április 21.

3 Katona: Adatok a füredi, 68.

4 *Gyergyó*. 1903. május 24.

5 *Maros-Vidék*. 1880. április 29.

haza, Erdély bércei közül kerülnek ki.”⁶ A székelyföldi fürdők válságát súlyosbította az, hogy a gazdag hazai nyaralókkal egyidőben elveszítették a Romániából érkező gondtalanul költekező vendégeiket is.⁷ „A fürdőzés a mai divatos áramlatokkal karöltve jár. Megkívánja valakinek az egészsége vagy sem a fürdőre menetelt, ha csak tehető módjában áll, vagy szeret ejtheti, el nem mulasztja, mert az nagyúri szokás, és mi, akik szeretjük a nagyúri szokásokat, vétkeznénk a közvélemény ellen, ha nem tartanánk versenyt a kor szellemével.”⁸ A fürdővendégek nyugatra áramlásának okait országszerte hasonlóan látták. Azonban egy ilyen összetett jelenség okait nem lehet egyszerűen a divat rovására írni. Sokan felismerték, hogy ennek más okai is vannak: „A mai viszonyok között, ha megvan már a közönségnek hajlama, vagy jóakarata ahhoz, hogy fürdőink valamelyikét igénybe vegye, nem teszi, mert oly túlcsigázottak a lakásviszonyok, a kiszolgáltat oly primitív és az ellátás oly szegényes és drága, hogy kisebb hírű külföldi fürdőn is megszerezheti magának bárki az üdülést azon az áron, mibe nálunk kerülné ez az élvezet.”⁹ Bármi is volt az oka a fürdők nehéz helyzetének, évente 50 millió korona került így külföldre.¹⁰

Sokan – fürdőtulajdonosok, politikusok, tudósok, újságírók – keresték a veszteségek okait és a lehetséges kiutat.¹¹ A józanabb elemzők belátták, hogy nem lehet „hazafiságra” hivatkozva megoldani a helyzetet. A nagyobb fürdőhelyek, Borszék, Előpatak és Tusnád megkísérelték a felzárkózást, a fürdők modernizálásával elérni a divatos, felkapott nyugati fürdők színvonalát, az ottani vendégszámot és nem utolsósorban az ottani bevételt. Sajnos, ez a modernizálási kísérlet nem (sem) sikerült, és az első világháború véget is vetett fürdőink „aranykorának”. „Remény, ... az van bőven. Álmódunk csupán egy szebb jövőről, boldogulni szeretnénk minden áron, lázas hév, de szegénységünk átka, – a tervezgetés és a megvalósítás elrejtése is a nyomunkban jár mindenütt”¹² – írta 1902-ben a Selmezbányán született Hoffmann Géza (1871–1940), a borszéki, majd az erdővidéki bányák igazgatója.

Az erdélyi fürdők fellendítésével többen, többféle „gyógymóddal” kísérleteztek. A fürdők modernizálását az önkényuralom éveiben, (a maga

6 Székely Nemzet. 1900. július 6.

7 Condeiu Ardelean. 2012. május.

8 Balaton. Társadalmi és közművelődési közlöny. 1893. július 23.

9 Uo.

10 Erdély, (1906) 5–6. sz. 65.

11 Löw: Mi volna a teendő, 10–11.

12 Hoffmann: A Székelyföld kincsei, II., 10–11.

módján) a központi hatalom, az állam kezdeményezte. A fürdők élére katonai biztosokat (Militärbadeinspector) neveztek ki.¹³ Ehhez az intézkedéshez nagy reményeket fűztek és voltak is eredményei, főleg a kincstár tulajdonában lévő fürdőkön. 1853-ban rendelet írta elő, hogy Borszáken is fürdőparancsnok működjék. Szállást és évi 200 Ft díjazást rendeltek számára. Főraktár, felügyelői lak, töltőház épült 1854–1855-ben 22 000 pengő értékben. 1857–1859-ben újabb építkezéseket kezdtek el: a hidegfürdőket újrakerítették, a telepet, a sétatereket és az utcákat újrarendezték, az új töltőház és főkút körüli tér, a főkút melletti patakot csatornázták, fedett sétány épült, a forrásokot rendezték, új padokkal ellátott sétatér épült. Kötelezővé tették a házi gyógyszerár létrehozását, a fürdő- és ivókúrák szabályainak tudományos megállapítását és az eredmények közzétételét, az orvosi és meteorológiai megfigyelések följegyzését. 1862-ben Folbertmedgyesi gyógyszerész újra vegyelemezte a források vizét. Mayr Ignác egy fürdőismertetőt írt, amely magyar és német nyelven jelent meg. Elkezdődött a fürdő nyugati értelemben vett modernizálása.

Borszék látogatottsága¹⁴ lassan, visszaesésekkel gyarapodott:

Év	Vendég	Év	Vendég
1856	420	1867	536
1858	403	1868	554
1859	403	1869	588
1864	296	1870	584
1865	331	1871	548
1866	276	1872	426

A székelyföldi fürdők a 19–20. század fordulóján, a legtöbb látogatót vonzó években is a magyar fürdők teljes vendégforgalmának alig 6%-át tudhatták magukénak.¹⁵ A három nagyobb – Borszék, Előpatak és Tusnád – mellett több kisebb fürdő is vetélkedett a vendégek „kegyeiért”. Szováta fejlődése később kezdődött, ami nem akadályozta meg abban, hogy látványos sikereket érjen el.¹⁶ Az adottságaik és lehetőségeik függvényében a

13 *Militär-Schematismus*, 673–674.

14 Cseh: *Borszék gyógyászati*, 93–94.

15 Zepeczaner: A székelyföldi fürdők, 113–143.

16 Zepeczaner: Szováta, egy sikertörténet, I., 12–13.; Zepeczaner: Szováta, egysikertörténet, II., 43–45.

fürdők más és más stratégiát alkalmaztak a konkurenciaharcban. „A tulajdonviszonyok gyakran gátolták a fürdőfejlesztést. A kiegyezés korabeli Erdély fürdőügyének gyenge pontja volt, hogy sok fürdőnek és forrásnak a rendi társadalomból örökölt tulajdonosa maradt. A legtöbb székelyföldi borvízforrás közbirtokosságához tartozott. Akadt a tulajdonosok közt magánföldbirtokos, város, egyházközség is. [...] Mindez nem okozott volna gondot, ha a fölsoroltak rendelkeznek kellő befektethető tőkével. A kapitalista tulajdonosok száma lassan növekedett. Mindamellet egész Magyarországon a kiegyezés után gyorsan terjedt a bérleti forma.”¹⁷

A fürdők¹⁸ a dualizmus éveiben a modernizálás különböző útjait járták be. Kis, helyi érdekű intézmények voltak a vesztesei a vendégekért folytatott vetélkedésben. Homoród, Szejke, Lobogó és Dobogó udvarhelyszéki fürdők, Zsögöd, Sugás megmaradtak az évente legkevesebb vendéget fogadó színvonalon. Korond nagy reményekkel indult, de nem nőtt fel a nagyobb fürdők szintjére. Borszék, Előpatak és Tusnád fogadták a legtöbb látogatót, számuk túlnőtt az ezres határon. Szovátán a felsőtelepi fürdő 10–15 év alatt, ami viszonylag rövid idő, utolérte, sőt túlhaladta társai vendégforgalmát.

Az Udvarhely megyei Homoród és az ennél is kisebb fürdők, mint Szejke, Lobogó, Dobogó, Kiruly, eleve sikertelenségre voltak ítélve. Az Ugron Gábor tulajdonában lévő Dobogó-fürdőt elárverezték a Székelyegyleti Első Takarékpénztár csődje után. Lövéte község vásárolta meg, de a kis fürdő lassan megszűnt.¹⁹ A homoródi fürdő gúnyneve Nyomoródi-fürdő volt. A fürdön uralkodó áldatlan állapotokról gyakran írt a korabeli sajtó. „Meglépő azonban – kivált az idegenre nézve –, hogy félóra hosszat is el kell keresni az irodát, vagy a fürdői felügyelőséget, míg végre rájön az ember, hogy tulajdonképpen itt ilyesmi nem is létezik. Hanem az árendás, miután egy s más dolgait eligazítja, végre ide méltóztatik adni a fürdőajtó kulcsait, s néhány oda vetett szót ad utasításul a vendégnek, a helyett, hogy szívesen fogadná és előzékeny lenne, amint illenék.”²⁰ „Csodálkozunk, hogy Oláh-falu község előljárósága már régebben nem igyekezett a fenyves légkörű és vasas vizű homoródi gyógyfürdőt akár keblileg, akár pedig vállalkozó által

17 Kósa: Az erdélyi fürdők.

18 A legismertebb fürdők Maros–Torda vármegyében: Marosszentgyörgy, Alsóidecs, Görgénysóakna és Szováta; Udvarhely vármegyében: Parajd, Szejkefürdő, Sós-kút-fürdő, Kirulyfürdő, Homoródfürdő; Csík vármegyében: Borszék, Zsögöd, Hargitafürdő, Tusnádfürdő; Háromszék vármegyében: Málnás, Sugás, Előpatak, Bálványosfürdő, Kovászna.

19 *Udvarhelyi Hiradó*. 1902. október 19.

20 *Korunk*. 1862. augusztus 13.

jobb karba hozni, [...] csak elszánt jó akarat, kitartó erély és lankadatlan buzgalom kell, [...] nemcsak reméljük, sőt az illető törvényhatóságtól elvárjuk és követeljük, ellen esetben tessék a nyomoródi-fürdőt (most méltán így csúfolják) bezáratni; úgy a többiek fölött is jobban örködni, hogy minden közegészségi feltételeknek megfeleljenek.”²¹ A tulajdonos község 1876-ban „barbár módon” kivágatta a fürdőt körülvevő fenyőfákat. A lakások annyira elhanyagoltak, hogy esős időben a szobákban költözködni kell. Fürdői felügyelet, fürdői orvos az oláhfalviak felfogása szerint a fényűzési cikkek közé tartoznak.²² Oláhfalva privilegizált községnek, a fürdő tulajdonosának nem voltak tervei, elképzelései a fürdő fejlesztésére. „A természetől megáldott gazdag helyen – melyet egy élelmes tulajdonos azóta világhírűvé emelt volna – oly kevés lakház van, hogy évenként legkevesebb száz vendégnek nem tud szállást adni. A régi házak elrongyosodtak, kényelmetlenek, s bútortatuk igen primitív, pedig fa bővében lévén, az építkezés igen kis költséggel, de annál nagyobb haszonnal járna. Mert így is örömet megfizetik a vendégek a magas szoba árakat, csak hogy itt időzhessenek.”²³ A község később sem vállalta a beruházásokat, ugyanakkor a fürdő csekély jövedelméről sem akart lemondani. Oláhfalva város polgármesterének 1875. évi jelentése szerint Lobogó fürdő állott négy épületből, ezekben 19 szoba, 10 kamra és 8 konyha volt 6000 Ft értékben. Homoródfürdő állott 14 épületből, ezekben 49 szoba, 20 konyha volt, 28020 Ft értékben. Itt volt 2 édesvíz-, 2 ásványvíz tükörfürdő és 4 meleg kádfürdő. A polgármester tudatában volt a fürdő helyzetének. „Fürdőink s azokhoz tartozó épületek egyáltalán a vendégek kívánalmainak nem felelnek meg. Nincs erőnk új építkezések berendezésére, s így csak vállalkozó kezek segíthetnek.”²⁴ Megkésve, de végül Domokos Andor, a vármegye alispánja kivette Kápolnás Oláhfalva község kezeléséből a fürdőt. Az újonnan alkotott építkezési szabályrendelet megengedte a magánvillák építését és bérbeadását, ami növelte a befektetési kedvet és az építkezések számát. Az alispán a fürdő fejlesztésére ötéves tervet készíttetett. Rendezték az utakat, sétányokat, a medencéket, az édesvízellátást, pizstrángtenyészetet rendeztek be, és így „Homoród-fürdő is belépett abba a folyamatba, habár későre is, a melyben már egy jóra való fürdőnek lenni kell.”²⁵ 1902-ben Homoród-fürdőt is meglátogatta a Közegészségügyi Egyesület, dr. Riegler Gusztáv kolozsvári egye-

21 Magyar Polgár. 1877. augusztus 21.

22 Erdély. 1876. augusztus 5.

23 Ellenzék. 1892. július 11.

24 Törvényhatósági joggal felruházott Oláhfalva.

25 Udvarhelyi Híradó. 1902. június 22.

temi tanár vezetésével.²⁶ A bizottság bejárta Erdély fürdőit és közvetlen tapasztalatok és vizsgálat után tanácsokat adott a fürdéssel és az ásványvizek használatával kapcsolatban. Célja volt a fürdők ismertetése is. A bizottság tapasztalatai és javaslati könyvalakban is megjelentek.²⁷

Hasonló helyzetben voltak a székely kisvárosok mellett létesült fürdők is. A Szejké-, Zsögöd-, Uzonkafürdők gyakorlatilag a kis városok polgárainak vasárnapi kiránduló-, majálisozóhelyei voltak. A Szejkefürdő Orbán Balázs tulajdonában fejlődésnek indult. Nagyvendéglő, villák, hideg- és meleg vizes fürdő épült porcelánkádadakkal felszerelve, de a tulajdonos halála (1890) után a pereskedő örökösök „gondozásában” végleg tönkrement.²⁸

A kis kirulyi fürdő a lövétei római katolikus egyház tulajdonában volt, „félreeső fekvésénél fogva csak azok látogatták, kiknek ott saját házuk van.”²⁹ A községtől egyesek házhelyet kaptak, amiért évente bért fizettek, így 1892-ben évi tiszta jövedelme 40 Ft volt.

Más története volt a sóvidéki Korondfürdőnek, amelyet a 19. század közepén az arisztokrácia fürdőjének is neveztek. A fürdő a szentdemeteri uradalomhoz tartozott, és alapító-tulajdonosa, gr. Traunné, sokat tett a fejlesztése érdekében. Ő is sokat tartózkodott itt. Később a szentdemeteri kastéllyal együtt a fürdő a Toldalagi család birtokába jutott. A család beruházásai nyomán bebútorozott lakóházak, gyógycsarnok épült. Omnibusz szállította a vendégeket. Az arisztokrata család jelenléte a fürdőn vonzotta a látogatókat, amolyan „nobelbad” volt. „A fürdő divatba jött, a kolozsvári nemesség özönlött oda, sok pénz befolyt. ... A csőd után minden a hitelezőkre szállt, Korond ma elfelejtett, elhagyott fürdőhely”³⁰ – írta később Toldalagi Róza grófnő. Toldalagi Ferenc csődje tönkretette a fürdőt is, ugyanúgy, mint Ugron Gábor bankcsődje a szentkeresztbányai Dobogófürdőt. Ezután még több tulajdonosa volt, akik próbálkoztak ugyan a fürdő talpra állításával, de a fürdő fejlődése megrekedt, alig haladva meg a parasztfürdők szintjét. „Aki a nyári tikkasztó lég és fojtó por elől menekülve, valamely fürdő pezsgő életét óhajtja élvezni s mindenekfelett szórakozni kíván, annak azon jó tanáccsal szolgállok: menjen bárhová, csak Korondra ne! Mert sem a fűzfás sétány, sem a Noé bárkájára emlékeztető lakások, melyeknek födelein a nyári hideg eső nyakadba csoppan, s ablakain át a

26 Udvarhelyi *Hiradó*. 1902. június 20.

27 Béli: *Erdély nevesebb fürdői*.

28 Zepeczaner: Orbán Balázs, 112–127.

29 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi* (1893), 167–168.

30 Zepeczaner: Korondi hangversenyek, 28–30.

szél betolakodik, sem pedig a rémségesen kozák konyha, – nem említvén egyéb misériákat.”³¹

Utolsó tulajdonosa, akinek sikerült működtetni az Orbán Félix-től 1892-ben megvásárolt fürdőt, a marosvásárhelyi Gáspár Gyula kereskedő volt. A nagy költséggel felújított telepet 1893. augusztus 6-án avatták fel. A következő évben Gáspár Gyula a budapesti VII. Balneológiai Kongresszuson beszámolt tapasztalatairól. Előadásának címe: *A székely fürdők felvirágoztatásának módjáról*.³² Véleménye szerint a fürdőhelyek felvirágoztatásáért legtöbbet az orvosok tehetnének, akik hazai fürdőkbe kellene küldjék a betegeiket és nem külföldre. Az államnak a hazai fürdőket vasutak építésével kellene támogatnia, és azzal, hogy könnyen megközelíthetővé teszi a fürdőket. Fontos lenne az állami adókedvezmény kiterjesztése a hazai fürdőkre, amelyekben a jövedelmező működési idő igen rövid, évente csak 3–2 hónap. Az ingatlanok esetében a 20 éves adókedvezményt meg kellene hosszabbítani 40 évre. „A gyógyító eszközökben bővelkedő, és az elért kedvező gyógyulási sikerek folytán az erdélyi részekben híres Korond fürdőt teljesen elhanyagolt állapotban ez előtt öt évvel vásároltam meg, s egy egész vagyont által restaurálva, ráköltöttem még az 5 évi összes bevételeimet is, nem látva így befektetett pénzemnek még kamatját sem, és máris ott áll az adóprés, hogy kétszeres jövedelmi adót sajtoljon ki e vállalat után, ide nem értve természetesen a házbérek adóját, amelyet az előbbinek a rendes pótlékai és a községi pótdó megnevezésére.”³³

Az Országos Balneológiai Egyesület azonnali feladatának tartotta, hogy egy évente megjelenő kiadványban ismertesse az orvosok és a nagyközönség számára a hazai fürdőket. Javasolták, hogy az új építkezések kapjanak adómentességet, és az ásványvizek kapjanak szállítási kedvezményt.

A nagyobb vonzóerő érdekében a kezelést több újonnan felfedezett módszerrel bővítette. A jobb reklámozás érdekében kiadott képeslapokra reklámszöveget nyomtattak.

A korondi fürdő igyekezett vállalkozását szélesebb alapokra helyezni, ezért Gáspár Gyula bővítette az itteni ásványvizek palackozását. 1909-ben 68 150 üveg vizet töltöttek, ami mennyiségileg nem volt nagy eredmény. Az üvegeket elavult módszerrel, tölcserrel töltötték. Ez már csak Homoródon és Szejkén volt látható.³⁴ Felépítette az első korondi kerámiaüzemet, amely

31 Nemes: A korondi fürdő, 561.

32 Gáspár: A székely fürdők, 69–70.; Zepeczaner: A Sóvidék fürdőinek, 176.

33 Gáspár: A székely fürdők, 70.

34 Szejkén a víz városba szállításának megszűntéig, az 1970-es évekig fennmaradt a cserépkorsók töltésénél.

minőségileg meghaladta a korondi hagyományos parasztkerámia színvonalát.

A korondi fürdőt végül nem sikerült „felvirágoztatni”. A vasút nem jutott el odáig. A legközelebbi vasútállomások Székelyudvarhelyen (1888) és Parajdon (1906) voltak, ami nem sokat kedvezett a fürdőnek. A fürdő jelenléte a falu határában eddig fel nem mért hatással volt a lakosságra: „Szóval Korond gyökeresen átalakul, aminek hasznát első sorban a környékbeli székely nép veszi, melynek kereseti viszonyaira a fejlődő fürdő igen jó hatással van.”³⁵

Hasonló helyzetben volt az orbaiszéki Kovásznafürdő, azzal a különbséggel, hogy ott sikerült elérni a lassú fejlődés fenntartását.³⁶

Előnyös volt a fürdővállalkozások számára, ha „több lábon” álltak, vagyis bevételeik több forrásból származtak. Ebből a szempontból jellegzetes volt Málnásfürdő helyzete. A fürdő melletti területen szénsavkitöréseket tapasztaltak. Kitermelése érdekében létrejött a Siculia Részvénytársaság Potsa József főispán elnöklete alatt, és felépült a Siculia szénsavgyár. A társaság, hogy tevékenységét bővítse, 1904-ben ásványvíz-palackozás üzemágit is beindított. A kezdő évben 30 000, 1906-ban 200 000 üveg ásványvizet értékesítettek.³⁷

1912. augusztus 4-én megalakult a „Bálványos-fürdő és szénsavgyár részvénytársaság”, melyben 48 részvényes 2 180 részvényt birtokolt. Tulajdonában egy fürdő, szénsavgyár, Bálványosvár és 600 katasztrális hold földterület volt.³⁸

A fürdők számára a legnagyobb nehézséget a hitel- és tőkehiány jelentette. Nehezen jutottak kölcsönhöz, és ha mégis sikerült pénzhez jutni, óriási terhet jelentett a kamatok törlesztése. Pénzintézet, a záloglevelek biztosításáról szóló 1876. XXXVI t.c 13. §-a értelmében nem adhatott kölcsönt, mert állóalapjaik nem képeztek kellő értékű fedezetet. „Az uralkodó, jórészt elfogult gyakorlat szerint a fürdők értéke problematikus, a divat vagy a természet szeszélyétől függ.”³⁹ A dualizmus évtizedeiben Magyarországon gazdaságára a kisebb-nagyobb válságok sorozata és általában tőkehiány volt jellemző. Az első válság az 1873. május 9-i bécsi tőzsdekrach után következett be, ami nem kedvezett a beruházásoknak. A krízist elhúzódnak a stagnálás követte, ami 1880-ig tartott. A fellendülést 1882-ben a párizsi

35 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi* (1893), 168.

36 Szócsné Gazda: *Polgárosodás*, 565–577.

37 Cserey – József: *Fürdőélet Háromszéken*, 22–23.

38 *Székely Újság*. 1912. augusztus 8.

39 Hermann: *Az erdélyrészi fürdők*.

tőzsde összeomlása és a mezőgazdasági túltermelési válság követte, amit súlyosbított az osztrák–magyar–román vámháború (1886–1893). 1900-ban ipari túltermelési válság következett 1903-ig, amit csak 1906-ban követett fellendülés.⁴⁰ A válságos és stagnáló évek nem kedveztek a vendégszám növekedésének, és annál kevésbé a beruházásoknak.

Hermann Antal, aki maga is próbálkozott a Jegenyefürdő adminisztrálásával, a marosvásárhelyi fürdőkongresszuson tanácsolta:

- a fürdő mellett rendezzenek be a vendégek ételmezését megkönnyítő gazdaságot és kertészetet;
- házi ipari termékekből áruljanak emléktárgyakat;
- a fürdőszezon hónapjain (3–4 nyári hónap) túli időben ipari termeléssel egészítsék ki a vállalat jövedelmét;
- a befektethető tőke előteremtésének feltétele a birtokviszonyok rendezése, befektetni csak óvatosan, rendszeresen haladva lehet, a befektetés „célszerű, szolid, kifogástalan” legyen;
- legelőnyösebb, ha egy erős társaság, konzorcium vagy szövetkezet veszi át a fürdőket, a kibocsájtott részvényekkel lehetne szerény tőkét szerezni;
- a jól gazdálkodó szövetkezetek kaphatnának olcsó hitelt.

A tudós Hermann Antal⁴¹ a tulajdonformák közül a szövetkezeteket részesítette előnyben, elmarasztalta a közbirtokosságokat és községeket. „Némely fürdő közbirtokosság vagy község tulajdona. Az ilyenek fejlesztése és igazgatása rendszerint nagy nehézséggel és aránytalan költséggel jár. Szinte hihetetlen, hogy különösen erkölcsi testületek tulajdonában lévő fürdőkben micsoda esztelen gazdálkodás folyik, meg micsoda kicsinyesség és korlátoltság, vaskalaposság és abderitizmus akadályozza kézzelfoghatólag a fürdő fejlesztését és hiúsítja meg buzgó, értelmes, áldozatkész vállalkozók becsületes törekvéseit.”

A Székelyföld nagyobb fürdői közül Borszék vezetősége törekedett leginkább a telep fejlesztésére és modernizálására. Folyamatosan törekedtek a legújabb gyógy módok és alkalmazási módszerek megismerésére, ezért több esetben is tanulmányútra küldték a fürdőorvost vagy más alkalmazottat.⁴² Ez nem volt példátlan, a legkorábbi ilyen tanulmányutat

40 Nagy: Külföldiek tőkebefektetései.

41 Hermann Antal dr. (Brassó, 1851 – Szeged, 1826) a kolozsvári és a szegedi egyetem tanára. A Magyar Néprajzi Társaság alapítója. Bérbe vette Jegenyefürdőt, hogy a magyar tudósoknak jó pihenőhelyet biztosítson.

42 Más fürdő ilyen irányú tevékenységéről nincsenek adataink.

1854-ben Balatonfüred orvosa, Écsy László tette meg a birodalom osztrák és cseh részein.⁴³

Borszék vezetősége tudatában volt a fürdő elmaradottságának a nyugati, osztrák és cseh fürdők mögött, ezért 1889-ben Borszék fürdőorvosát, dr. Szilvássy Jánost, tapasztalatokat gyűjteni küldték. „A tek[intetes] fürdőbizottmánynak és közös képviselő testületnek ez év tavaszán tartott gyűlései határozatainak alapján, május havában tanulmányi útra mentem oly céllal, hogy különösen a speciális hidegvíz gyógymóddal foglalkozó nevezetesebb fürdőhelyek közül néhányat tüzetesen nézzek meg, és az itt szerzett tapasztalataimat fürdőkben érvényesítsem” – kezdi beszámolóját Szilvássy doktor.⁴⁴

Május elsején utazott el Borszékről, 3-án Budapesten kezdte szemlélődését a Városligetben, dr. Fischhoff hidegvíz-gyógyintézetében.⁴⁵ Innen az Artézikút fürdőbe ment, majd a borszéki vizeket képviselő pesti főraktáros könyvelését vizsgálta meg. Úgy értékelte a borvízforgalmazás lehetőségeit, hogy Magyarország biztos felvevőpiac lesz, ahol évente 3–4 millió palackot forgalmazhatnak. „Ez ügyről szóló jelentésemet a lelkesedéssel határos örömmel zárom be, mert látom a borszéki üzletnek oly kedvező fejlődését, mely már a legközelebbi jövőben a legjobb reményeinket fogja megvalósítani. Lelkesen mondhatjuk, amit a nagy Széchényi mondott Magyarországról, hogy Borszék nem volt, hanem lesz!”⁴⁶

Másnap, május 4-én Batizfalvy hidegvíz-gyógyintézetét vizsgálta meg, majd a Rudas fürdőt, azután dr. Glück újonnan berendezett intézetét mérte fel. Itt látott először tornázókészüléket, amelyet feleslegesnek tartott. Május 6-án a dr. Vaskovits vízgyógyintézetet látogatta meg. Május 7-én reggel továbbutazott az Alpok déli részén fekvő „gyönyörű Gleichenbergbe”. A feldbachi vasútállomásról lovas fogattal utazott tovább. „A fürdő eleganciája már ebben is mutatkozott, mert valamennyi fogat bevált volna bármely grófi istállóba és a Gleichenbergbe szállítás mégis olcsó volt, azaz 3 ft 50 kr.” A Curhausban nagy táncterem, olvasóterem van, amelyben

43 Daday: Az első fürdőügyi, 99–118.

44 Szilvássy János doktor jelentése a fürdő bizottmánynak és közös képviselőtestületnek. Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága. Csíkszereda. Borszék közbirtokossága. Fond 4. nr. 192. és a további idézetek.

45 Fischhoff Ignác Vilmos (szül. 1814) Pesten és Bécsben tanult. Grafenbergben Priessnitz intézetében dolgozott, 1856-ban Pesten hidegvíz-gyógyintézetet rendezett be, amely 1892-ig állt fenn. Szliácsfürdőt népszerűsítette munkáiban.

46 Szilvássy János doktor jelentése a fürdő bizottmánynak és közös képviselőtestületnek. Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága. Csíkszereda. Borszék közbirtokossága. Fond 4. nr. 192.

mintegy 200 lap, – köztük sok magyar is, – van. A meleg fürdők vizét gőzgéppel melegítik. „A lepedőket egy meleg vízzel telt bádogedényen melegítik, ez is nagyon jó, és mert nem sokba kerül, egy pár ilyen én is csináltatok Kolumbánnal.”

Május 10-én továbbutazott Radegundba, innen Raichenauba ment tovább, majd a Bécsi erdőben Kaltenleutgebenbe érkezett: „Kaltenleutgebenben nagyon sokat tanultam és éppen emiatt 3 napig időztem benne. Az orvosok nagyon szívesek voltak, és mindenféle manipulációt a betegeken mutattak meg nekem. Természetesen nem mondtam meg nekik, hogy én is fürdőorvos vagyok, és éppen azon iparkodom, hogy concurrentiát csináljak nekik. Mint magyar gyakorló orvos szerepeltem, ki nagyon érdeklődik Kaltenleutgeben, és egyáltalában a hidegvíz iránt. Azt hitték, hogy minden betegemet hozzájuk fogom küldeni. Megengedi a tisztelt képviselő testület, ha nem bocsátkozom a részletes leírására mindannak, ami tulajdonképpen orvosi berendezés és eljárás. Ezek közül azonban sokat van szándékom Borszékra átültetni, amikor szerzett tanulmányok eredményéről személyesen meggyőződhetnek.”

Innen Badenen keresztül Grafenbergbe utazott, ahol Vincent Prissnitz kidolgozta a róla elnevezett vízgyógymód gyakorlatát.⁴⁷ „... igen híres és tulajdonképpen az első Prissnitz által alapított ily nevű intézet. ... Az intézetben kezeltek $\frac{3}{4}$ része magyar,⁴⁸ az egész gyógyintézet hemzseg tőlük, mindenütt magyar szót hallani a sápadt, alig lézengő alakok kiszáradt, szomjtól kiaszott ajkairól. Megismerkedtem közülök vagy 20-szal, egyetlen egyet sem küldött orvos soha. Együttlétünk eredménye az volt, hogy 8 közülök még aznap abbahagyta a curát, jól megvacsorált és másnap hazautazott. Természetesen én is jónak láttam továbbállani.” A gyógy- és zenedíjakat utánzásra méltónak tartotta, melyek nálunk nagyon „hátrányosak és tarthatatlanok”.⁴⁹ Előnyös, hogy az intézet télen-nyáron nyitva tart.

Szilvássy doktor is visszautazott Magyarországra. A Tatra lábainál meg akarta tekinteni Koritnicát, de nem talált olcsó kocsit, ezért továbbutazott. „... beugrottam a már éppen tovább induló vasúti kocsiba, és ott hagytam Koriniczát, épp úgy, mint pár év előtt Dr. Chyzer tett Borszékkel, eljött Marosvásárhelyig, itt 40 forintot kértek tőle Borszékig, felült a legközelebbi vonatra és visszament. Eszembe jut erről, hogy hány fürdővendégünket riasztja vissza a Borszékra jövőstől a mi igazán siralmas

47 Prissnitz, Vincent (1799–1851) kidolgozta a róla elnevezett hidegvíz-gyógymódot. Grafenbergben vízgyógyintézetet hozott létre, melyet sok magyar is látogatott.

48 Csoma: Magyar fürdővendégek, 78–94.; Csoma: Wesselényi Miklós, 166–187.

49 Szilvássy dr. jelentése

kocsi közlekedési berendezkedésünk is.” Továbbment, és a Csorbai-tónál és Tátrafüreden folytatta tanulmányait. Itt jegyezte meg, hogy a betegek izzasztására gőzszekevényeket használtak, „vagy 2 ilyen szekrényt mi is csináltathatunk. Szükséges.” Jelentése befejezésében megemlíti, hogy még nagyon sokat tudna írni. „Legyen azonban meggyőződve a tek[intetes] Fürdőbizottmány, hogy a kiküldetés nem volt felesleges, igen sok célszerű és jó dolgot láttam, melyek közül többeket már ez évben megvalósítunk részben, többek pedig később fognak fürdőknek javára válni. A másik haszna, hogy orvosi ismereteimet is bővítettem, és a leghíresebb intézetekben közvetlenül tanulmányozhattam, hogy hogyan kell a hidegvízzel bánni. Ez az eljárás biztosságot, önbizalmat, a fürdőorvosnak renomé és vele és általa a fürdő iránt bizalmat és annak jó hírnevet fog szerezni. Köszönöm a tisz[elt] fürdőbizottmánynak és a képviselőtestületnek, hogy alkalmat nyújtott ezen tanulmányok megszerzésére, iparkodni fogok azokat a fürdő érdekében lehetőleg érvényesíteni, mert legfőbb vágyam és törekvésem Borszék emelése, haladásának előmozdítása.”⁵⁰

A fürdő vezetősége nyitott volt az új módszerek befogadására, de nem minden esetben. Már korábban is küldtek alkalmazottakat tanulmányútra. 1886-ban a magyarországi nagyobb forgalommal bíró ásványvízüzleteket vizsgálták meg, tanulmányozták mind az üzletkezelés, mind a dugaszolás és a géprendszer alkalmazási módozatait. A jelentésben⁵¹ leírták az ásványvizet üvegbe töltésének, dugaszolásának, szállításának, reklámozásának módszereit.

A fürdőorvosi évi jelentésekben a közegészségügyi viszonyoknak nagy teret szenteltek, és ennek modernizálására vonatkozó intézkedéseket javasoltak. Tűrhetetlen (az ismert, régi) állapotban voltak az árnyékszékek Szilvássy doktor véleménye szerint. A fürdő területén a talajba jutó emberi ürülék mennyisége 2000 hektoliter, az állati ürülék mennyisége 3500 hektoliter, ami még növekedni fog. Ez veszélyt jelent a források tisztaságára, bomló szerves anyagok kerülhetnek a vízbe. Ezért szükséges a talaj megóvása a szennyeződésektől. Javasolta a jobb technika bevezetését, de fenntartotta, hogy csak a csatornázás oldaná meg a kérdést.

Ezen a téren (is) minden javítási szándéka ellenállásba ütközött. „Bámulatos az, hogy azok az intézkedések, melyek legközelebb érintik az embereket, mert egészségükről, életükről van szó – értem a közegészségügyi intézkedéseket – mindenütt a legnehezebben vihetők keresztül. Én

50 Uo.

51 *Fülöp Lajos jelentése.* Fond 4. VI/153.

azt hiszem, hogy ennek oka a hiányos közegészségügyi ismeretekben keresendő. Nem ismerik még a magas műveltségűek sem a közegészségügyi dolgok misztériumait, ezért nem hiszik az összefüggést sem az egyes betegségek, járványok és az azokat létrehozó tényezők között. És mert ezt nem látják be, minden egészségügyi intézkedést haszontalannak, zaklatásnak, felesleges, szükségtelen költsékezésnek tekintenek, és teljes erejükből ellene szegülnek. Csak e napokban is azt mondta nekem 2 intelligens úri ember, hogy 200 esztendeig jó volt és nem volt senkinek baja tőle és most egyszerre veszedelem a gödör árnyékszék, hát higgye, aki akarja, mert ők nem.”⁵²

Javasolták egy élelmiszerpiac kialakítását, ahol betarthatók lennének a közegészségi szabályok.

Kényes kérdés a prostitúció, mely teljesen rendezetlenn volt és szabadjára volt hagyva. Minden vendéglős hoz magával néhány lányt, prostitúcióval foglalkozott „borszéki lány, vagy ötven”, cselédek, akiket a vendégek hoztak magukkal, „jórészt a kúti- és seprő lányok, egy csomó mosónő, varrónő, kasszírő, sőt vendég szerepre berándulnak a szomszéd községek leányai és menyecskéi is”.⁵³ Nagy megbotrányozást keltettek minden este. Nagyon szükséges ezen a téren is rendet csinálni. Egy nyilvános bordély engedélyezése és a prostituáltak üldözése lehet a megoldás.

A fürdőorvos feladatai közé tartozott a fürdő reklámozása is. Több borszéki fürdőorvos is jelentetett meg könyv nagyságú fürdőismertetőket.⁵⁴ Ezeket igyekeztek német, román, angol és francia nyelven is kiadni. 1899-ben *A Mi Fürdőink*, az Erdély fürdőügyi mellékletében közölt ismertetést a fürdőről.⁵⁵ Szilvássy doktor előadással készült a budapesti balneológiai kongresszusra.⁵⁶ A *Természettudományi Közönyben*, az *Orvosi Hetilapban*, az *Erdélyben* és a napilapokban jelentetett meg írásokat Borszékfürdőről. Javasolták bekeretezett színes reklámképek elhelyezését állomásokon, kávéházakban, vendéglőkben. Borvizes üvegekre címkét Morelli Gusztávtól is rendeltek, az ő metszeteit használták fel Cseh Károly és Puskás Ferenc fürdőkalauszainak illusztrálására.

52 *Fürdőorvosi jelentés az 1898-ik évi idényről.*

53 *Szilvássy János doktor jelentése a fürdő bizottmánynak és közös képviselőtestületnek.* Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága. Csíkszereda. Borszék közbirtokossága. Fond 4. nr. 192.

54 Scheint: *Die Heilquelle von Borszék*; Meyr: *Borszék gyógyvizei*; Cseh: *Borszék gyógyászati*; Puskás: *Borszék története*; Szilvássy: *Borszék monográfiája*; Szilvássy: *Borszék írásban.*

55 Szilvássy: *Borszék*, 3–7.

56 *Egészségügyi jelentés.* Fond 4.1895. I. 236.

1854-ben a telep világítására nyolc petróleumlámpát használtak. 1900-ban az Erdélyi Kárpát-Egyesület levélben ajánlotta, hogy a fürdő igazgatósága kezdjen tárgyalásokat a „Hera-Prometheus” Részvénytársaság erdélyi képviselőjével a telep acetilgázzal történő világításáról, „mely sokkal egyszerűbb és olcsóbb, mint bármely más világítás, s ezenfelül kezelése könnyű és gyönyörű világítást szolgáltat.”⁵⁷

Borszékfürdő bevételei több forrásból származtak, ami viszonylagos biztonságot adott a vállalatnak. Az ásványvíz palackozása állandó és fejlődő üzemévé vált.⁵⁸ Az üres üvegek visszaszállítása, sokszor nagy távolságból, költséges és nehezen megszervezhető volt. Üzleti szempontból előnyös volt, hogy a fürdő alapító bérelője, Zimmetshausen Antal (†1838) 1806-ban felépítette üvegyárát, és megkezdte az ásványvízes üvegek gyártását. Az üzem állandóan bővült, 1808-ban három kemencéje volt. 1820-ban az „üvegfabrikában” az ott vásárolt üvegeket ingyen megtöltötték savanyúvízzel. A termelés annyira megnőtt, hogy 1863-ban már évi 3 millió palack töltéséről cikkeztek.⁵⁹ Az 1870-es években egy tűzvész után újjáépítették az üvegyárat, korszerű regenerátoros gázkemencével szerelték fel, Nehse-féle gázolvasztó kemencét kapott. 1898-ban 86 alkalmazottja volt a gyárnak, de később, még az első világháború előtt beszüntette működését.⁶⁰ Jövedelmező volt az üzemág fejlesztése, mert a nyersanyag és a kemencék fűtéséhez használt fa, később a kőszén megtalálható volt a közbirtokosság területén, és a legnagyobb felhasználó a borvízüzem volt. Költséges kutatások eredményeként 1857-ben, majd később is széntelepeket találtak. Megalapították az Első Gyergyói Kőszénkutató Társulatot az 1860-as években, ugyanakkor saját szénbányát is nyitottak. A bányamérnököt 1882 tavaszán tapasztalatszerzésre külföldre küldték.⁶¹ 1892-ben a borvíztöltés modernizálására az „Oelhofer-Walser”-féle Sultán töltőgépet vásárolták meg, és ez megkezdte működését. 12 órás munkanap alatt 20 000 literes palackot töltött meg anélkül, hogy a víz veszített volna minőségéből. Az ásványvíz-palackozás mellett a vállalatnak más forrásból származó bevétele is volt:

- az üvegyár mellett zúzó- és fűrészmalom, kőszénbánya, üzlet és lakótelep alakult
- az új üvegek mellett a visszaszállított üvegeket is felhasználták a borvíztöltődében

57 Levéltár. IX/260.

58 Farkas: 200 éves a borszéki.

59 Korunk. 1863. május 6.

60 Székely Újság. 1908. december 25.

61 Farkas: Szénbányászat Borszéken, 91–98.

- a közbirtokosság jövedelmét növelték a havason lévő erdők, kaszálók és legelők haszonvételei
- a fürdőn kiosztott telkek és az épületek bérleti díjai állandó bevételt jelentettek
- jövedelem származott a hideg és meleg fürdők használatából, amely a vendégek számának függvényében ingadozott
- ugyanilyen jövedelem származott a gyógy- és zenedíjakból
- bérleti díj származott a Remény nevű vendéglő bérbeadásából
- a kaszinó- és zongorahasználat is jövedelmezett.

A fürdőtulajdonosok előszeretettel adták bérbe vállalataikat, így történt ez Borszékkel is. A bérbeadás kockázatos volt mindkét szerződő fél számára. A fürdő alapítóbérlője, Zimmelshausen Antal 1804-ben 28 évre bérbe vette a fürdőt. Később tönkrement a hosszan elhúzódó perben, amit a szárhegyi Lázár Lajos földbirtokos indított ellene, hogy megszerezze a bérletet. Több bérlő után 1874-ben a tulajdonos, Ditró és Szárhegy közbirtokossága nem adta bérletbe a fürdőt, hanem saját kezelésébe vette, létrehozta a fürdőbirtokosságot. „Nincs év, hogy a tulajdonosok 40–50 000 frtot be ne fektetnének az üzletbe és a fürdőbe. Így ezen évben is [1890] egyebek között építették a gyönyörű „Remény” vendéglőt, mely 50 000 frtba került és díszére válnék bármelyik világfürdőnek.”⁶²

Hosszútávon ez sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A borszéki fürdő látogatottsága az 1894 évtől csökkent. Ennek fő oka a közlekedési viszonyok fogyatékoságában rejlett, mert a vendégek már nem szívesen jártak a vasúttól távol eső Borszékra, hanem inkább azokat a fürdőket keresték fel, ahová kényelmesen, gyorsan és olcsón eljuthattak. Ártott a fürdőnek a román „Memorandum-per” is, amelyet éppen a fürdőidény kezdetén folytattak le Kolozsvárt. Emiatt a romániai vendégek teljesen elmaradtak a fürdőtől.”⁶³ Ezért 1903-ban úgy döntöttek, hogy újra bérbe adják a fürdőt. „Maga a választmány és a birtokosság epedve várta, hogy akadjon egy merész vállalkozó, ki a tönk szélére jutott székely vagyont egy bérlettel megmentse, hogy az óriási veszteségek árán rossznak bizonyult házi kezelés rendszeréről a bérletre áttérhessen.”⁶⁴ A bérleményt elnyerő Fekete Mór bécsi lakossal 50 évre kötöttek szerződést.⁶⁵ „A borszéki fürdő haszonbérbe adása nemhogy elősegítette volna a fürdővállalat fejlesztését,

62 Szilvássy: *Borszék monográfiája*, 101–102.

63 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi* (1895), 183.

64 Garda: *A székely közbirtokosság, I.*, 330.

65 Szini: *Borszék fürdő*, 7–8.

Borszék további modernizálását, a hanyatlási folyamat felgyorsulását eredményezte.”⁶⁶ A bérelhető szobák száma a háború előtt körülbelül 600 volt.⁶⁷

A Tusnádfürdőt működtető „Csíktusnádi gyógyfürdő birtokosai szövetkezete” 1894-ben egy „modern” szálloda felépítését határozta el, és ezért részvénytársaságot hoztak létre. A szükséges 150 000 korona megszerzésére 750 db 200 korona névértékű részvényt bocsátottak ki.⁶⁸ A „régí vezetőség teljesen járatlan lévén a pénzügyi műveletekben, nagy kamatra szedte föl a kis nyerészkedő pénzintézetektől a kölcsönöket. Minden számítás nélkül belement a 7%-os kamatfizetés kötelezettségébe.” Tartozása 320 000 korona, amely ellenében lekötötték a vállalat 1 700 000 koronára becsült vagyonyát, az éves kamat 22 000 korona, ami a jövedelem nagy részét elviszi.⁶⁹ A csődközei helyzet nem javult a következő években sem. „Tusnád-fürdőt a helytelen gazdálkodás és a sok adósság ölte meg. Hiszen a kamatokat sem képes fizetni a fürdő, nemhogy haladni lenne képes. Nincsen, vagy alig akad ma egyetlen vendéglő vagy villatulajdonos, aki házát megvételre ne ajánlaná, s innen menekülni ne igyekeznék.”⁷⁰ A fürdőt időlegesen egy 450 000 koronás állami kölcsön mentette meg. Súlyos veszteség volt, hogy 1913-ban leégett a Stefánia gyógyintézet. Az 1894-ben kezdődött építkezés megpecsételte a fürdő sorsát, minden előnyös körülmény (vendégszám gyarapodása) ellenére a fürdő fejlődését meggátolta a lehetőségeket meghaladó kölcsön, bár történtek építkezések. Létrehozták a csónakázó és strandolásra alkalmas Csukás-tavat, amely 1894-ben nyílt meg. Növekedett a magántulajdonban lévő épületek száma, a század végére 700 szobában szálláshatottak el vendégeket.

Előpatakon 1882-ben a közbirtokosság bejegyzett szövetkezetté alakult át. A szövetkezet célja: „5.§. A gyógyhelyet a korigénynek, s az egészségügyi törvényeknek megfelelően odaemelni, hogy az által úgy a gyógyvendégek, s a szenvedő emberiség, valamint a társaság tagjainak közös magánérdekei kielégíttessenek.”⁷¹ A következő években nagy lendülettel láttak munkához: a fürdön átfolyó patakot lefedték, az országotat áthelyezték, felépítették a hideg és a Károly-fürdőt, fenyőfákat ültettek, csónakázótavat hoztak létre. Az „Előpataki gyógyfürdő birtokosainak szövetkezete” 1884-ben tervezett

66 Garda: *A székely közbirtokosság*, I., 332.

67 *A magyar szent korona*, 27.

68 *Székely Nemzet*. 1904. augusztus 31.

69 *Székely Nemzet*. 1905. október 9.

70 *Székely Nép*. 1912. július 27.

71 *Az előpataki gyógyfürdő*, 1.

beruházásainak fedezetére 100 000 Ft értékű elsőbbségi kisorsolándó kötvényeket bocsátott ki. A befolyó pénzből tervezték megvalósítani:

Lobogó hideg ásványvízfürdők	10 000
Meleg fürdő 24 kabinnal	21 000
Uszoda tükörfürdő	4 000
Cursalon, táncterem, zongora, biliárd, társalgó, kávéház	30 000
Ivócsarnok	6 000
Bútorok és átalakítások	13 000
Parkírozás, új kutak és előre nem látható kiadások	16 000

A tervek szerint ezek a beruházások a 14 500 Ft bevételt 7 400 Ft-tal növelnék, vagyis elérné a 21 800 Ft-ot, amiből levonva a 7 400 Ft működtetési költséget marad 14 400 Ft tiszta jövedelem. A kötvények visszavásárlása 1916-ig kötötte le a fürdő bevételeit.⁷²

Előpatakon a Phobus cég 1902-ben vezette be az acetilénvilágítást. A próbavilágítás június 29-én volt. A gázt az épületekbe is bevezették. Korábban petróleumlámpák világítottak.⁷³ A modern berendezéseket nem használták megfelelően Előpatakon (és más fürdőkön sem). Az Oelhofer-Walser modern töltőgép használata ellenére is nagy volt a mikrobák száma a palackokba kerülő ásványvízben. A kutakat ivókúrára használó vendégek kérésére a kúra ideje alatt a felnyitott kutakba piszok és rovarok kerültek, a kezelőszemélyzet kezéről is került a vízbe szennyeződés. Az új üvegek sem voltak tiszták, mert a szállítás és raktározási idő alatt sok szennyeződés került ezekbe.⁷⁴

Szovátafürdő fejlődése más utakat járt be, sikertörténet volt a monarchiában. Természeti adottságai a sóhegyek és heliotermikus tavak, a sós vizet, az erdők és a sós helyeken szokatlan dús növényzetegyüttes jelenlétén alapultak.⁷⁵ Mindezek természetes gyógytényezők együttes hatását tették lehetővé.

Kezdetben Veres József tulajdonában, az „alsótelepen” alakult ki egy provinciális fürdőhely. A tulajdonos 1889. március 8-án bekövetkezett halála után (hagyatékát 210 000 koronára értékelték) a fürdő tovább

72 Székely Nemzet. 1884. augusztus 12.

73 Székely Nemzet. 1902. május 14.; Székely Nemzet. 1902. július 2.

74 Erdély nevesebb fürdői, 168.

75 Elekes: A természeti környezet; Nyárády: A sóhegyek, 1–6.

működött, de fennmaradása hosszú távon nem volt biztosítva. A fürdőt az örökösztől, a református egyháztól 36000 koronaért Illyés Tibor vásárolta meg. Ezzel párhuzamosan alakult ki a „felsőtelep” a heliothermikus Medvetó partján, melyet sóhegyek és dús erdők vettek körül.⁷⁶ Illyés Tibor 1894-ben egy villát épített a tó partjára, és megszerezte a kizárólagos használati jogot maga és családja számára. 1900-ban hivatalosan is megalapította Szovátafürdőt, mely 1901-ben megkapta a gyógyfürdő besorolást. Olcsón felvásárolta a tó melletti földeket, és magánvagyonából építkezni kezdett. Tervei szerint felépült a nyílt vizű strand, kezdetben 15 kabinnal, a kádfürdő, a kurszalón, az igazgatóság és a cukrászda épülete a tó déli partján. Az új telepen az István-szálló nagy étterme, a Hunyadi Mátyás étterem és a Fővárosi étterem szolgálta ki a vendégeket. Az automobillal érkezőket egy „garage” szolgálta ki. A magánfogattal érkezők lovaikat csakis a faluban és az alsótelepen helyezhették el. Mindkét telepen posta, távírda és telefon volt, a fürdőn gyógyszerár is működött.

Szováta számára felmérhetetlen jelentőségű ingyenreklám volt a forró vizű tó körül folyó tudományos vitáknak, amelyeket a sajtóban is bőven közöltek. Kezdetben nem tudták megmagyarázni a víz felmelegedésének okát. Gyanakodtak rejtett hőforrásokra, a szerves anyagok bomlása során keletkezett hőre. A tó keletkezésének története is rejtve maradt, míg Lengyel Béla ismertette kutatásait a Földtani Társulat 1898. október 30-i gyűlésén.⁷⁷ A felmelegedés okai körüli vitákat Kalecsinszky Sándor oldotta meg, mikor felfedezte és megmagyarázta a heliothermiajelenséget.⁷⁸

A fürdő tulajdonosa, Illyés Lajos kitűnő üzleti érzékkel felismerte, hogy a fürdő fejlődésének feltétele új befektetők bevonása a villaépítkezésekbe. Így egy évtized alatt 78 kisebb-nagyobb villa épült svájci stílusban, ugyanannyi, mint Borszáken több évtized alatt. 1901-ben a tulajdonos felépítette az István-szállót, 1902-ben a Bercsényit. Kiépült a felsőtelepre vezető sétaút. 1902-ben már 100 szobát hirdettek. 1903-ban épült a kádfürdő és a gyógyterem a cukrászdával, a vármegye 1904-ben kiépítette a kocsitutat. 1906-ra a szobák száma 170-re nőtt. 1906-ban a Szent Ferenc-rendiek bérházában, magánvillákban és a faluban épült vendégházakban összesen 500 szoba fogadott vendégeket. „A fürdőhely magántulajdont képez, s annak jelenlegi tulajdonosa nagy befektetéssel a fürdőt a kényelem tekintetében már ez ideig is annyira berendezte, hogy az méltán a kellemes gyógy- és üdülőhelyek közé sorozható s még a kényesebb igényű fürdőlátogatókat is

76 A telepen folyó fürdőéletre ld.: Zepezsaner – Szőke: *Szováta fürdőélet*.

77 Lengyel: A szováta Illyés (Medve)-tó, 10–11.

78 Kalecsinszky: A szováta meleg, 329–353.

kielégíti” – írta az 1903-ban kiadott fürdőkalauz.⁷⁹ A háború előtt az alsó és felső fürdőben lévő szállodákban és villákban összesen 900 szoba állt a vendégek rendelkezésére. A felsőtelepen két szállodában 94 szoba volt, az alsótelepen két vendéglőben 40 olcsó szoba volt. A villaépítkezésbe befektetők a szobáik kiadása révén visszanyerték a befektetett pénzüket, esetleg annak egy részét, vagy a jövedelem fedezte a kamatokat. Szovátafürdő a gyors fejlődés mintapéldájává vált.⁸⁰ A felsőtelepi fürdőben 3 millió koronát fektettek be működésének első évtizedében.⁸¹

Maros-Torda vármegye segítette a fürdő fejlődését. Több szabályrendeletben szabályozta a fürdőtelep sajátos problémáit:

- Maros-Torda vármegye szabályrendelete a területén levő fürdők és gyógyhelyekről (1903)
- Maros-Torda vármegye szabályrendelete a szováta alsó- és felsőtelepeken történő építésekről (1904)
- Maros-Torda vármegye szabályrendelete a szováta gyógyfürdőről (1908)
- Maros-Torda vármegye szabályrendelete a szováta fürdőtelepeken történő építkezésekről (1913).⁸²

A Szováta ingatlannal rendelkező tulajdonosok *birtokossági szövetkezetet* alapítottak. A szövetkezet alapszabályai szerint „célja a szováta fürdőtelepen birtokos szövetkezeti tagok közös szükségleteit, az ivóvizet, világítást stb. biztosítani, az e célra szükséges tőkét előteremteni, esetleg hitelt kieszközölni, s a tagoknak, és ezzel magának a fürdőtelepnek érdekeit és fellendülését előmozdítani.”⁸³ A szövetkezet működése Szováta fürdőtelepre és községre terjedt ki, de közgyűléseit Szováta vagy Budapesten tartotta. Egy üzletrész értékét 100 koronában állapították meg. A szövetkezet „működési köre” a következő feladatokat tűzte ki az Alapszabályzat 22.§-ban:

- a) szováta gyógyfürdő egész területére kiterjedő vízvezeték létesít;
- b) talaj- és szennyvizek elvezetése céljából csatornákat épít;
- c) a fürdő egész területét villanyvilágítással látja el;
- d) árucarnokot, mely esetleg más szövetkezettel közös is lehet, tart fenn, melyből tagjai fogyasztási igényeit kielégítheti;

79 Beldi: *Erdély nevesebb fürdői*.

80 Zepeczaner: Szováta, egy sikertörténet, I., 12–13.; Zepeczaner: Szováta, egy sikertörténet, II., 43–45.

81 *Szováta fürdő rövid ismertetése*.

82 Zepeczaner: A Sóvidék fürdőinek, 165–198.

83 *A Szováta-fürdő birtokossági*, 3. 1. §.

e) a fürdő területén a telek és házak tulajdonosainak a közegészségügy előmozdítására hivatott intézményeket létesíteni, és ilyen irányban megbízatásokat teljesíteni;

f) részt vehet minden olyan mozgalomban, szervezetben és intézményben, mely Szovátafürdő fejlesztését előmozdítani van hivatva.⁸⁴

A telep édesvízellátását két forrás szolgáltatta, de a vízmennyiség szűköss volt, és nagy távolságokra kellett hordani. Az ivóvízellátás ügyét Jászai Mari színésznő vetette fel, aki az 1905–1907 évi szezonban Szováta nyaralt. Művészi estek rendezésével 2400 koronát gyűjtött össze erre a célra. A birtokossági szövetkezet 1908-ban hozzáfogott a vízvezeték építéséhez, melyre 120 000 korona kölcsönt vettek fel a Magyar Kereskedelmi Banktól. „Jelenleg megvalósítás alatt a vízvezeték, mely által a felső telep vízkérdése minden irányban meg lesz oldva. A vízvezeték a Sebes patak kitűnő havasi vizét fogja szolgáltatni.”⁸⁵ A szövetkezet nagy sikere volt, hogy kölcsönt szerzett, és így a Patak-majorban felépülhetett a szűrőház és a telepet ellátó vízvezeték. „A fürdő nagyobb kifejlődése később a csatornázást is igényelni fogja. Szükséges, hogy a fürdőbirtokossági részvénytársaság a vízvezeték elkészítése után a villanyvilágítást is létesítse, addig pedig a mostani lámpák száma a szükséghez képest emeltessék.”⁸⁶ A Jászai-féle pénzből épült fel a Mária-forrás. Ezzel egyidőben elkészült a telep utcáinak éjszakai világítása, Lux-féle petróleumlámpákat szereltek fel.

Szováta fürdő számára kedvező esemény volt, hogy a felsőtelep fellendülésének éveiben a vasúton is elérhető lett. Sóváradra 1898-ban, Parajdra 1906-ban ért el a Balázsfalva–Parajd vasútvonal. 1915-ben megnyílt a Marosvásárhely–Parajd keskenyvágányú vasútvonal is. A Budapest–Arad–Tövis–Küküllőszög–Parajd vonalon külön vagonok közlekedtek, megkímélve a fürdőre utazókat az átszállás kényelmetlenségeitől. A fürdő megközelíthetőségének javulása kétségtávol kedvező hatással volt a látogatók számának növekedésére.

A vasutak építéséhez nagy reményeket fűztek a 19. század második felében. Csodaszernek tekintették, amelynek következtében ugrásszerűen növekedni fog a vendégszám. A fürdő- és forrástulajdonosok és a bérlők évről évre tetemes áldozatokat hoztak a fürdők és ásványvizek tekintetében, amivel szemben a kereslet, tehát a jövedelmezőség távolról sem áll arányban. És ennek meg van a maga egyszerű oka, amely nem egyéb, mint a vasút hiánya. „... Ha vasutunk lenne, a külföldi turistaforgalom is felénk

84 Uo. 10–11.

85 Agyagási: *Szováta. Fürdői ismertetés*, 34.

86 Uo. 53.

irányulna, mert hiszen az ország egyik része sem bővelkedik oly természeti szépségekben, mint épen Csík megye. Így vasút hiányában, tavasztól őszig alig látunk turistát.⁸⁷ Nem vették figyelembe, hogy a vasút két irányba szállította utasait. A székelyföldi fürdők látogatóinak tehetősebb (több pénzt elköltő) rétegét segítette hozzá, hogy távoli fürdőkre utazzanak. Sajnos, nem ismerjük a vasút utasstatistikáját. Nem tudjuk megvonni az érkező és elutazó fürdővendégek mérlegét.

A fürdők látogatottsága növekedett a 20. század kezdetén.⁸⁸ Szováta 1910-ben a négyezer fölötti vendégszámot is elérte, amire még nem volt példa a Székelyföldön.

Évek	Borszék	Előpatak	Szováta	Tusnád
1901	1153	785	745	1525
1902	1146	924	632	2091
1903	1305	775	322	1968
1904	1143	1751	1524	1840
1905	1617	1410	2218	2003
1906	1684	1448	1503	1822
1907	1219	1650	1607	1967
1908	1424	1656	1953	2959
1910	1832	2209	4056	1993
1912	1361	2080	2119	2232
1913	675	1883	1192	1439
1914	977	1619	1126	536
1915	186	555	611	-

A fürdők és látogatottságuk grafikus ábrázolásából is kitűnik Szováta gyors fejlődése. A kis, helyi érdekű fürdő több kedvező feltétel hatására a Székelyföld, sőt Erdély egyik legkedveltebb gyógyfürdő- és nyaralóhelye lett:

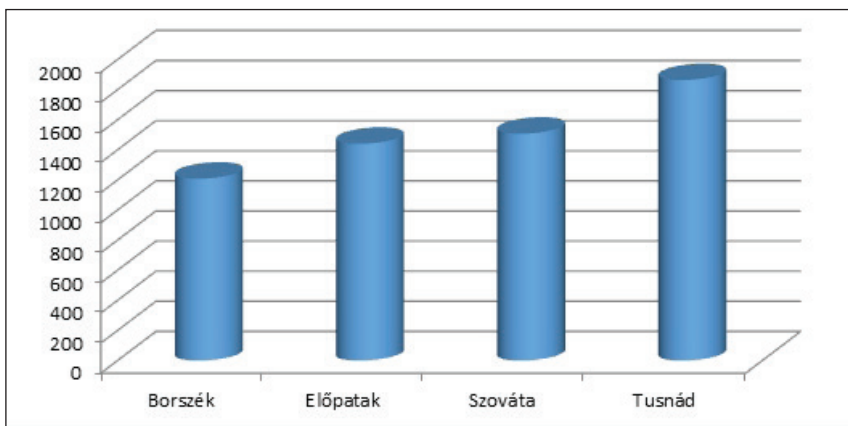
- egy nagyobb város közelsége (Marosvásárhely szabad királyi város),
- a vasútiközlekedés,
- kedvező klimatérikus feltételek (kedvező mikroklíma),

87 Csiki Lapok. 1894. május 2.

88 Zepezaner: A székelyföldi fürdők, 113–143.

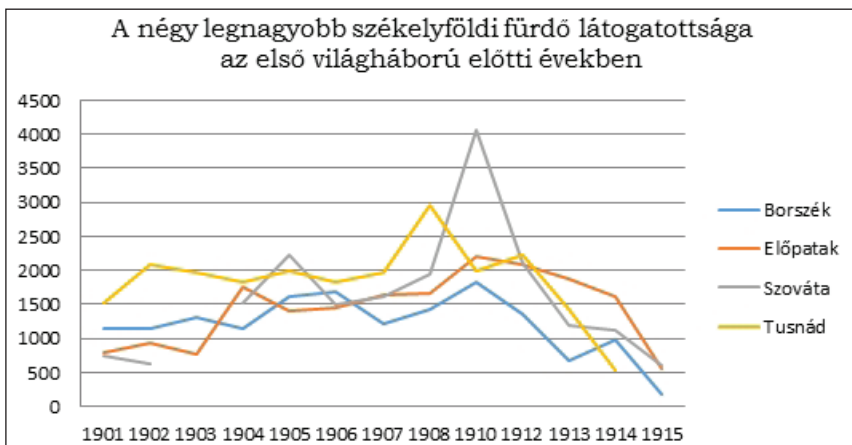
„A székely fürdők felvirágztatásának módjáról”...

- több gyógytényező találkozása,
- heliotermikus tó,
- kedvező telek és támogatott építkezési feltételek,
- reklámozás folytán divatos fürdőhely lett.

A látogatók száma átlagosan és összesen az 1901–1915 időszakban a Székelyföld négy leglátogatottabb fürdőhelyén:

Fürdőhely	Borszék	Előpatak	Szováta	Tusnád
Vendégek átlagos száma	1209	1441	1508	1864
Látogatók száma összesen	15722	18745	19608	22375

A székelyföldi fürdők a monarchia évtizedeiben nem érték el a magyarországi fürdők látogatottságát, és így a bevételeik is mélyen alul maradtak. Ennek ellenére a gyarapodás, fellendülés évei voltak, aminek a nagy háború kitörése vetett véget.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

- Agyagási Károly: *Szováta*. Fürdői ismertetés és gyógyító javallatok. Benkő László Koll. Nyomdája, Maros-Vásárhely, 1908.
- Antal Imre: A közbirtokosságok nagyhírű fürdői. *Korunk*, 43 (1984) 845–849.
- Barabás Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági leírása*. K. n., Budapest, 1907.
- Bartha András: *Fürdőgyógyászat és természeti adottságok Szovátán*. Kézirat a szerző tulajdonában. É. n.
- Bányai János: A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai. I. Megjelent a *Székelység* melléklete gyanánt a V–VI., VII–VIII. évfolyamokban. Odorhei, 1938.
- Bányai János: *A székelyföldi fürdőélet hajdan és most*. Minerva Rt., Kolozsvár, 1937, 77–84. (Klly. az Erdélyi Múzeum-Egyesület székelyudvarhelyi vándorgyűlésének Emlékkönyvéből.)
- Bányai János: A székelyföldi ásványvizek eredete. Klly. az *Orvostudományi Közlemények* 1941. évi 9. számából.
- Bányai János: *A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei*. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1957.
- Benkő Károly: *Marosszék ismertetése*. Kiad. Fekete Sámuel – Simon Elek. Kolozsvár, 1868–1869.
- Béldi Ákos: *Erdély nevesebb fürdői 1902-ben*. A Közegészségügyi Kalauz különlenyomata, Budapest, 1903.
- Boleman István: *Fürdőtan. Kiváló tekintettel a magyarhoni gyógyhelyekre*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1887.
- Bözödi György: A székely társadalom 1848-ban. *Hitel (Nemzetpolitikai Szemle)*, 9 (1944) 5. sz. 251–272.
- Chyzer Kornél: *Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei*. A „Zemplén” Nyomdájában, Sátoraljaújhely, 1885.

- Chyzer Kornél: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1854–1894*. Dobrowski és Franke, Budapest, 1895.
- Crantz, Johann Heinrich: *Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchiae*. Wien, 1777.
- Cseh Károly: *Borszék gyógyászati és nemzetgazdasági szempontból*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Pest, 1873.
- Cserey Zoltán – József Álmos: *Fürdőélet Háromszéken*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1995.
- Cserey Zoltán – József Álmos: *Tusnádfürdő Szent Anna-tó*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1997.
- Csoma Borbála: Magyar fürdővendégek a grafenbergeri vízgyógyintézetben. *Korall*, (2002) 7–8. sz. 78–94.
- Csoma Borbála: Wesselényi Miklós levél- és naplórészletei a grafenbergeri gyógykúráról. *Levéltári Közlemények*, 76 (2005) 1. sz. 166–187.
- Daday András dr.: Az első fürdőügyi magyar tanulmányút. In: Palla Ákos (szerk.): *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. 2. Budapest, 1956, 99–118.
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion, Bukarest, 1981.
- Elekes Tibor: A természeti környezet szerepe a Székely-Sóvidék településeinek kialakulásában és fejlődésében. In: Lovász György – Szabó Géza (szerk.): *Területfejlesztés-Regionális kutatások. Tiszteletkötet Tóth József professzor 60. születésnapjára*. PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, 2000, 103–110.
- Az előpataki gyógyfürdő birtokosai szövetkezetének alapszabályai*. Sepsiszentgyörgy, 1908.
- Farkas Aladár: *200 éves a borszéki ásványvíz-palackozás története*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006.
- Farkas Aladár: Szénbányászat Borszáken. *Bányásztörténeti Közlemények*, 6 (2011) 2. sz. 91–98.
- Fejes Margit: Áttekintés a szovátai villaépítésetről. *Sóvidék*, 1 (2009) 1. sz. 18–25.
- Fürdők – fürdőhelyek. Fürdőépítészet Európában. Magyarország fürdői*. A Vendéglátóipari Múzeum kiállítási katalógusa. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2008.
- Garda Dezső: *A székely közbirtokosság. I.* Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002.
- Gáspár Gyula: A székely fürdők felvirágoztatásának módjáról. *Erdély*, (1897) 5. sz. 69–70.

- Gerlóczy Zsigmond – Hankó Vilmos: *Melyik fürdőre menjünk, milyen vízzel éljünk?* Toldi Lajos bizománya, Budapest, 1893.
- Gidó Csaba: Egy megszűnt vasútvonal-hálózat emlékére. In: Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből. III.* Mentor, Marosvásárhely, 2012, 75–89.
- Gidó Csaba: *Vasszekér és mozdonygőz. A székelyföldi vasút története (1868–1915).* Pro-Print, Csíkszereda, 2013.
- Gub Jenő: *Természetismeret és néphagyomány a székely Sóvidéken.* Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2003.
- Gub Jenő: Természet- és környezetvédelem. *Sóvidék*, 1 (2009) 1. sz. 26–29.
- Hankó Vilmos: *A bábolnai meleg „Mátyás forrás” és a szovátai „Fekete-tó” hideg sósforrás kémiai elemzése.* K. n., Budapest, 1880.
- Hankó Vilmos: Szováta. *Erdély*, 7 (1898) 1–3. sz.
- Hankó Vilmos: *Székelyföld fürdői és ásványvizei.* Márkus Samu ny., Budapest, 1903.
- Hankó Vilmos: *Székelyföld.* Lampel Róbert, Budapest, 1897.
- Hefty Gyula Andor: *Szováta fürdő és környéke.* Erdélyi Fürdőszövetség, Marosvásárhely, 1941.
- Herczeg Ágnes – Jánosi Csaba – Jánosi Kincső: *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek.* B.K.L., Budapest, 2005.
- Hermann Antal: Az erdélyrészi fürdők fejlesztéséről. *Erdély*, 1 (1892) 2.
- Hoffmann Géza: *A Székelyföld kincsei. II.* k. n., Sepsiszentgyörgy, 1902.
- Horváth Ferenc: Az erdélyi vasútépítkezések előzményei. *Műszaki Szemle*, 4 (2001) 13. sz. 3–9.
- Horváth István: A Sóvidék és a parajdi kőszótelep geológiai és földrajzi feltárása. *Sóvidék*, 4 (2012) 1. sz. 44–49.
- Houchard József: Magyarország sóügyéről. In: Poor Imre – Rózsay József (szerk.): *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1869. szeptember 6-tól 11-ig Fiumében tartott XIV. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* K. n., Pest, 1870, 341–344.
- Jánosi Csaba – Péter Éva – Jánosi Kincső: Székelyföldi fürdők. In: Bálint Laura – Russu Tibor (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005.* Természettudományok. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2006, 583–596.
- Jánosi Kincső: A székelyföldi ásványvízkutatás irodalma. In: Bálint Laura – Russu Tibor (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005.* Természettudományok. Csíkszereda, 2006, 597–632.
- Jelentés a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Kerületének 1906. évi Közgazdasági Viszonyairól.* Marosvásárhely, 1907.

- Józsa András: *A Sóvidék és fürdői*. K. n., Korond, 2002.
- Józsa András: Szováta első fürdője. *Hazanéző*, 1 (2005) 1. sz. 9–11.
- Kalecsinszky Sándor: A szováta meleg és forró konyhasóstavakról mint természetes hőaccumulatorokról. *Mathematikai és Természettudományi Értesítő*, 19 (1901) 5. sz. 450–469.
- Kalecsinszky Sándor: *Naptól felmelegedő sós tavak*. K. n., Budapest, 1904. (Természettudományok elemei, III.)
- Kalecsinszky Sándor: *Naptól fölmelegedő sóstavak*. Klny. a „Természettudományi Közlöny” LXXIV-LXXV. pótfüzetéből. Budapest, 1904, 4–30.
- Katona Csaba: Magyarok a Monarchia nem magyar fürdőiben. *Limes*, (2008) 1. sz. 29–44.
- Katona Csaba: Adatok a füredi fürdő történetéhez a 19. század derekától a 20. század elejéig. *Korunk*, 20 (2009) 8. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00152/index87a9.html> (2017. 01. 15.)
- Kisgyörgy Zoltán: Kovászna megye ásványvizei. In: Székely Zoltán et alii (szerk.): *Aluta VIII–IX. Studii și comunicări. Tanulmányok és közlemények*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1976.
- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999.
- Kósa László: Az erdélyi fürdők aranykora. *Korunk*, 20 (2009) 8. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00152/indexb6cd.html> (2017.01.15.)
- Kőváry László: *Erdély földje ritkaságai*. Tilsch János, Kolozsvár, 1853.
- Lengyel Béla: A szováta Illyés- (Medve)-tó. *A Mi Fürdőink. Az Erdélyi Fürdőügyi Melléklete*, 1 (1899) 1–2. sz. 10–12.
- Lőw Sámuel: Mi volna a teendő, hogy a külföldre özönlő magyarokat a magyar fürdőkben visszatartsuk? Mi arra, hogy a külföldieket idecsábítsuk? *A Mi Fürdőink*, (1902) 1. sz. 10–11. (Az „Erdély” Fürdőügyi melléklete)
- A magyar szent korona. A magyar szent korona országainak gyógyfürdői és gyógyforrásai*. Országos Balneológiai Egyesület, Budapest, 1911.
- Makkai László – Mócsi András (szerk.): *Erdély története. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése területének közgazdasági viszonyairól az 1892-ik évben*. Marosvásárhely, 1893.
- A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése területének közgazdasági viszonyairól az 1894-ik évben*. Marosvásárhelyt, 1895.
- Márton Béla: A szováta sóhegyek és őrzésük. *Sóvidék*, 5 (2013) 1. sz.
- Meyr Ignác: *Borszék gyógyvizei. Természettudományi és gyógytani szempontból*. Németből ford. Dr. Otrobán Nándor. Römer és Krammer, Brassó, 1863.
- Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes*. Wien, 1853.

- Moldován Gergely: *Egyfürdőidény Borszáken*. Magyar Polgár Könyvnyomda, Kolozsvár, 1883.
- Nagy Róbert: Külföldiek tőkebefektetései a dualizmus kori Erdélyben. *Korunk*, 16 (2005) 10. sz. <http://korunk.org/?q=node/8001>
- Nemes Ödön: A korondi fürdő és környéke. *Magyarország és a Nagyvilág*, (1881) 35. sz. 561.
- Nyárády Erazmus Gyula: A sóhegyek és az erdő Szovátafürdőn. 1944, 75–80. (Klny. a *Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz*, 234.)
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. köt. Ráth Mór, Pest, 1868–1873.
- Otrobán Nándor: Látogatás Erdély némely délkeleti fürdőhelyein. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864-ben, Szeptember Havában Maros-Vásárhelyt Tartott X. Nagy Gyűlésének Emlékéül*. K. n., Brassó, 1864.
- Pataki Jenő: Az erdélyi fürdők. In: *Uő: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. MATI, Pilisscaba, 2004.
- Preysz Kornél: *Chyzer Kornél balneológiai munkái és életrajza*. K. n., Budapest, 1901.
- Puskás Ferenc: *Borszék története. Hiteles adatok alapján a nép és fürdővendégek számára*. Athenaeum, Budapest, 1882.
- Rigler Gusztáv et alii: *Erdély nevezetesebb fürdői 1902-ben*. S. a. r. Rigler Gusztáv. Hornyánszy V., Budapest, 1903.
- Sassi Nagy Lajos: *Székely fürdők. Pártoljuk a hazai fürdőket!* Szeged, 1904.
- Scheint, Daniel: *Die Heilquelle von Borszék, nacheigenen Erfahrungenin Kürzebeschrieben von einenpractichenUrste*. 2. kiad. K. n., Pesth, 1825.
- Schematismulu Veneratulu Cleru Catholicu de Ritu Orientale*. Balázsfalva, 1864.
- Schematismus venerabilis cleri diocesis Transilvaniensis*. 1840.
- Sófálvi András: A Sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat kritikai története a kezdetektől 1562-ig. In: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz*. Litera, Székelyudvarhely, 2001, 139–167. (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, I.)
- Sófálvi András: A Sóvidék középkori településtörténete. In: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolis*. Litera, Székelyudvarhely, 2002, 169–194. (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, II.)
- Sófálvi András: A székelység betelepülése a Sóvidékre. *Hazanéző*, 23 (2002) 2. sz. 4–8.

- Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből.* Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely, 2005. (Múzeumi füzetek, 23.)
- Szakács László: A Medve-tó és a környéki faállomány. *Sóvidék*, 1 (2009) 1. sz. 30–39.
- Szádeczky Lajos: *II. Rákóczi Ferenc Erdélyben.* K. n., Kolozsvár, 1907.
- Szentiványi Kálmán: *Egyesült Maros-Torda vármegye 1877-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak.* 1878.
- Szilvássy János: *Borszék monográfiája.* K. n., Gyergyó-Ditró, 1890.
- Szilvássy János: *Borszék. A Mi Fürdőink,* (1899) 1. sz. 3–7. (Az „Erdély” Fürdőügyi melléklete.)
- Szilvássy János: *Borszék írásban és képekben.* 2. kiadás. K. n., Budapest, é. n.
- Szini János: *Borszék fürdő haszonbérletének ismertetése.* K. n., Brassó, 1922.
- Szolláth Hunor: Az első szovátai fürdő a református egyház tulajdonában. *Sóvidék*, 1 (2009) 1. sz. 5–10.
- Szolláth Hunor: Vagyongazdálkodás a szovátai református egyháznál a Veress féle hagyatékkal. In: *Uő: Szovátai történetek. II.* TOK, Szováta, 2015, 8–11.
- A Szováta-fürdő birtokossági szövetkezet, mint az Országos Központi Hítel-szövetkezet Tagja Alapszabályai.* Budapest, 1907.
- Szováta fürdő rövid ismertetése. A Medvetavi fürdő fennállása 10-ik évi emlékére.* Dicsőszentmárton, 1910.
- Szőcsné Gazda Enikő: Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken a kovásznai fürdők példája. *Acta Siculica*, (2010) 565–577.
- Tavaszi Sándor: *Erdélyi tetők. Úti élmények és természeti képek.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2003.
- Törvényhatósági joggal felruházott Oláhfalú város polgármestere Daniel Károlynak évi jelentése 1874-ik évről a város állapotáról, közigazgatás s gazdasági ügymenetéről.* Székely-Udvarhelyt, 1875.
- Vámossy Zoltán: *Fürdők és források képes ismertetése.* Országos Balneológiai Egyesület, Budapest, 1913.
- Vámossy Zoltán (szerk.): *Fürdők és források képes ismertetése.* Országos Balneológiai Egyesület, Budapest, 1914.
- Váradi Péter – Löwey Lilla: *Szováta és vidéke. A történelmi Marosszék. I. A Kis-Küküllő forrásvidéke, (Parajd), Szováta, Sóvárad.* PéterPál, Veszprém, 2006.
- Vofkori László: *Erdély közigazgatása és etnikai földrajza.* Balaton Akadémia, Vörösberény, 1996.

- Vofkori László: *Székelyföld útikönyve. I.* Cartographia, Budapest, 1998.
- Zepeczaner Jenő – Szőke András: *Szovátai fürdőélet.* Szovátai Városi Múzeum, Szováta, 2003.
- Zepeczaner Jenő: A székelyföldi fürdők látogatottsága. In: Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolis.* Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2007, 113–143. (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, VII.)
- Zepeczaner Jenő: Korondi hangversenyek. *Sóvidék*, 2 (2010) 2. sz.
- Zepeczaner Jenő: Gyógyvizek, fürdők, tudomány. *Lustra* (2011) 1. sz. 38–43.
- Zepeczaner Jenő: Magyar orvosok és természetvizsgálók erdélyi vándorgyűléseiről. *Sóvidék*, 3 (2011) 2. sz. 57–62.
- Zepeczaner Jenő: Szováta, egy sikertörténet a Monarchiában. I. *Sóvidék*, 4 (2012) 1. sz. 12–13.
- Zepeczaner Jenő: Szováta, egy sikertörténet a Monarchiában. II. *Sóvidék*, 4 (2012) 2. sz. 43–45.
- Zepeczaner Jenő: A Sóvidék fürdőinek jellegzetességei. In: Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolis.* Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2012, 165–198. (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, XII.)
- Zepeczaner Jenő: Orbán Balázs testamentuma. *Székelyföld*, 18 (2014) 8. sz. 112–127.

Újságok, napilapok:

- Balaton. Társadalmi és közművelődési közlöny.* 1893. július 23.
- Condeiu Ardelean.* 2012. május.
- Csiki Lapok.* 1894. május 2.
- Ellenzék.* 1892. július 11.
- Erdély.* 1876. augusztus 5., (1906) 5–6. sz.
- Erdélyi Híradó.* 1839.
- Gyergyó.* 1903.
- Hetilap.* 1853.
- Korunk.* 1862. augusztus 13., 1863. május 6.
- Magyar Polgár.* 1877. augusztus 21.
- Maros-Vidék.* 1880. április 29.
- Népújság.* 1995.
- Székely Nemzet.* 1884. augusztus 12., 1888., 1900. július 6., 1902. május 14., 1902. július 2., 1904. augusztus 31., 1905. október 9.
- Székely Nép.* 1912. július 27.

Székelly Újság. 1908. december 25., 1912. augusztus 8.

Udvarhelyi Híradó. 1902. június 20., 1902. június 22., 1902. október 19., 1912.

Vasárnapi Újság. 1873.

Levéltári források:

Szilvássy János doktor jelentése a fürdő bizottmánynak és közös képviselő-testületnek. Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága. Csíkszereda. Borszék közbirtokossága. Fond 4. nr. 192. és a további idézetek.

Fülöp Lajos jelentése. Fond 4. VI/153.

Egészségügyi jelentés. Fond 4. 1895. I. 236.

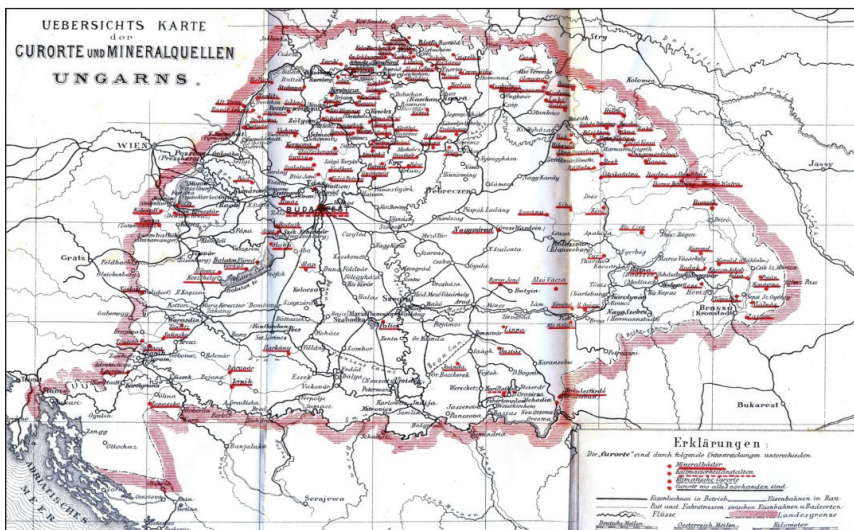
Fürdőorvosi jelentés az 1898-ik évi idényről.

Levéltár. IX/260.

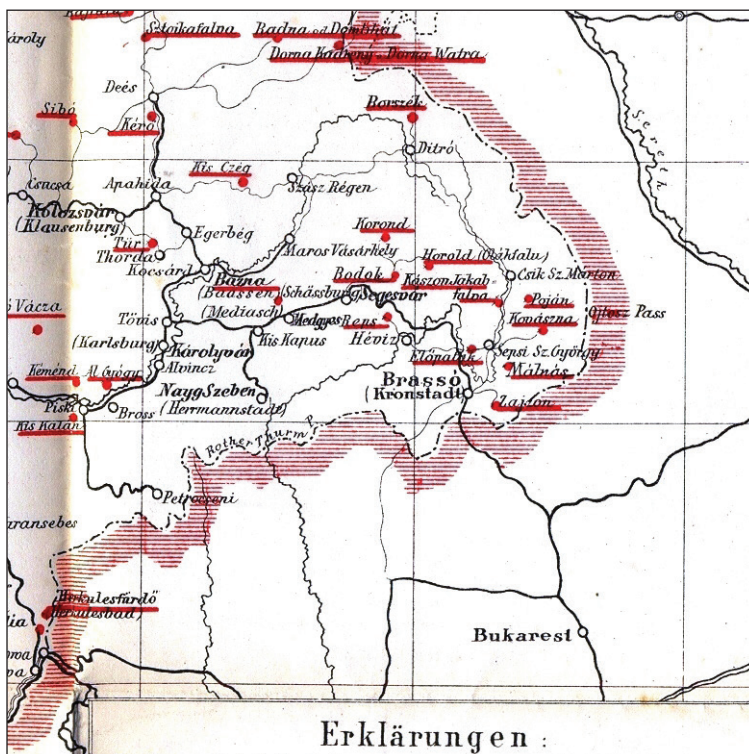
KÉPJEGYZÉK

- 1–2. Chyzer Kornél: *Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei* (Sárospatak, 1885) című, német és francia nyelven is megjelent fürdőtérképében megjelent térkép és kivágás.
3. A Siculia R. T. szénsavpalackozó üzeme.
4. Málnásfürdőn a Siculia R. T. szénsavpalackozó üzeme.
5. A málnásfürdői vasúti híd és vonat. (Képeslap, magántulajdonban.)
6. A kovásznafürdői vasútállomás.
7. A tusnádfürdői vasútállomás.
8. A Homoródok-menti unitáriusok nyári találkozója. „Unitárius búcsú” a neve a környékbeliek szerint.
9. Palackozott borvíz kiadása és rakodása. Ismeretlen szerző fotója.
10. Jellegzetes „svájci stílusban” épült villa Borszéken.
11. Fizetett hirdetés a *Vasárnapi Újság*ban. 1895-ben több számban is megjelent.
12. Siculia reklámcédula.
13. Siculia, fizetett hirdetés az 1899. évfolyam több számában.
14. Költségvetés első oldala egy borszéki építkezésről. Repró magántulajdonban.
15. Előpatak. Fizetett hirdetés a *Székelly Nemzet* 1909. évfolyama több számában.

Zepeczaner Jenő

1. kép

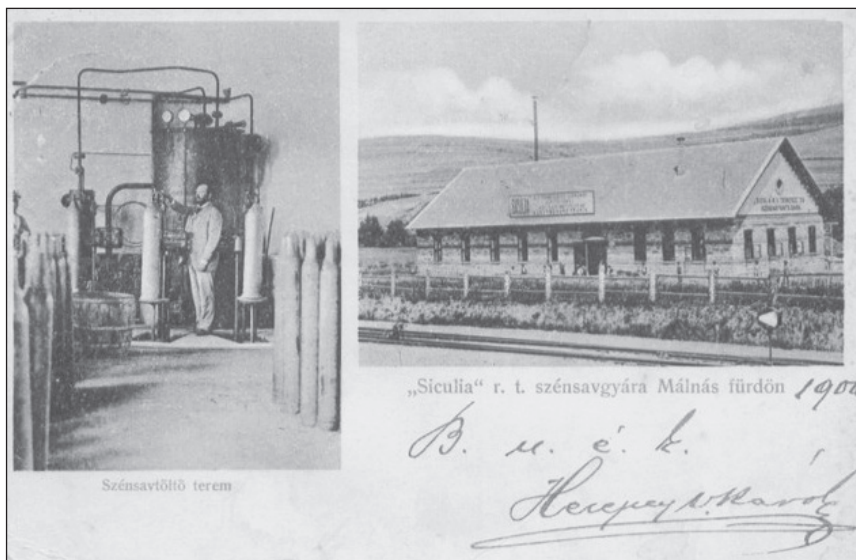

2. kép

„A székelv fürdők felvirágoztatásának módjáról”...

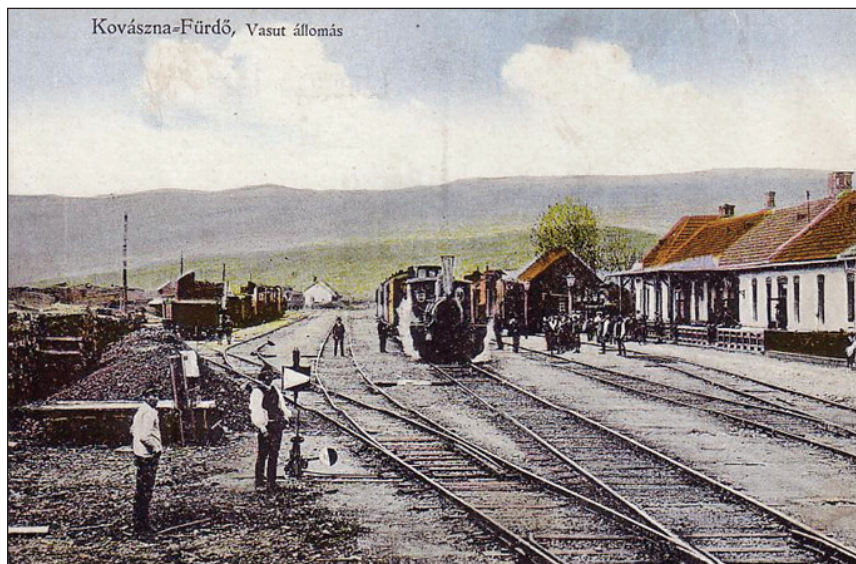
3. kép

4. kép

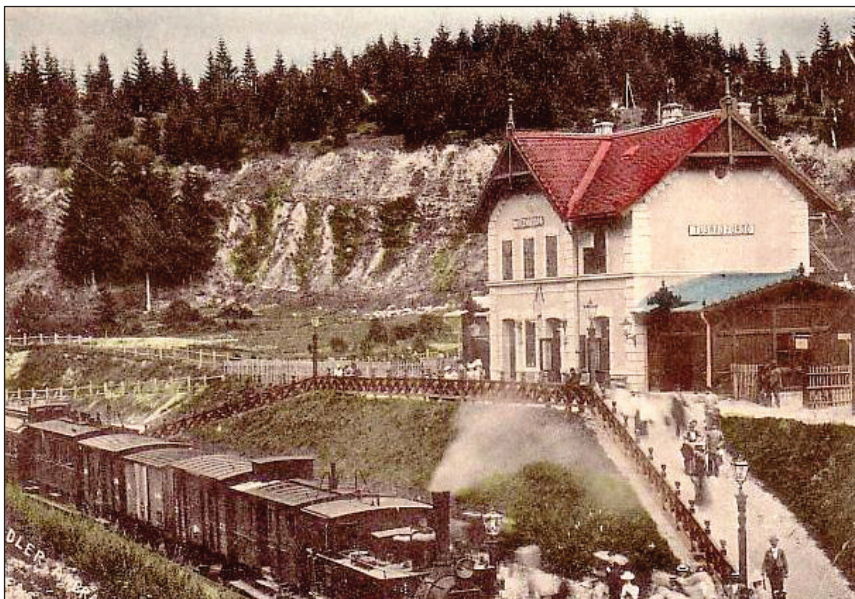

5. kép

6. kép

„A székelő fürdők felvirágoztatásának módjáról”...

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

„A székelgy fürdők felvirágoztatásának módjáról”...

BORSZÉK

(Csik vármegye, Erdély.)

Elsőrangú gyógyfürdő 900 méter (2750 láb) magasságban, beláthatlan őslényveseknek, alsóbb szervezetektől mentes régiójában.

Borszék gyógytényezői: havasalmi klímája, tisztá, ozondu levegője, páratlanul gazdag bőségű, kítinó győgyereji vasas- és más vegyi összetételi borviz-ivókutai, számtalan szénsavas hideg lobogó-fürdői, vasas lápfürdők, szénsavas melegített kádfürdők, jól berendezett hidegviz-gyógyintézet, massago és villamozás.

Borszék a hazai és külföldi orvosi tekintélyek által javálva van: mindennemű vérszegénységnél, sápkóránál, gyomor- és bélbántalmak, emésztési zavaroknál; a vese és hólyag idült bántalmainál; tüdővészes testalkatnaknál föllépő száraz köhéscsolés, vérkőpés, tüdőcsucshurut, idült hörög és gégehurut ellen, idegbajoknál, női betegségeknel, tullhízás, scrofula, rheuma, kőszvény ellen, izzadmányok fölszívódására, ugyis, mint hatalmas edző, erősítő.

Borszék kítinó üdítőhely. Egyetlen fürdő sem dicsekedhetik közel és távolban annyi kellemes kiránduló helylyel, mint Borszék. — **Borszéken a fürdőidény kezdete június 15-én s vége szeptember 15-én.**

Utazás Borszékre: A borszéki fürdővendégek szállítását gyorskocsi vállalat eszközli, melynek kényelmes fogatai az ujabban kötött szerződés értelmében a szászrégeni vasuti állomástól Borszékig és Borszéktől vissza Szász-Légenig egy nap alatt, váltott lovakkal, meghálás nélkül szállítják a vendégeket. E gyorskocsi július 1-től augusztus 31-ig (főidény) még vendég hiányában is naponta közlekednek. A június 15—30. és szeptember 1—15. (elő- és utóidény) időre szintén a gyorskocsi-vállalat van a vendégek szállítására kötelezve.

A gyorskocsikra (egyes ülés vagy egész kocsi) előjegyzést tohetni a vállalkozóknál. Levél- és sürgőnyezim: Miklós György, Szász-Régen. Vitéldíjak szabályozvák.

A világhírű borszéki borviz modern töltőgépek által föltögra, óngaszoliatva, óngareje teljében hozat k forgalomba. A borvizre vonatkozó megrendelések **Lázár és Ver ár** eréhez **Brassó** intézendők, mint kizárólag s elárusítóinkhoz, mely czeg a rendelvényeket a borszéki és helyi raktárakból készséggel, jutányos áron kiszolgáltatja.

Ma ánosok kisebb megrendeléseit alantit igazgatóság is teljesíti. Minden megkeresésre prospektussal, kimerítő értesítéssel szolgál az igazgatóság vagy dr. Szilvássy János fürdőorvos. Posta- és táviráda helyben. Borszék, 1895 júnus hó. **A fürdő és gyógyhely igazgatósága.**

11. kép

A MÁLNÁSI SICULIA

ALKALIKUS ARTÉZI SÓS-SÁVANYÓVIZ

**A GÉGE, TOROK, TÜDŐ,
GYOMOR, HÓLYAG-ÉBELEK
HURUTOS BÁNTALMAINÁL
FELÜLMULHATLAN**

**FÖRÁKTÁROS: BRÁZAY KÁLMÁN BUDAPEST.
KAPHATÓ MINDENÜTT!**

12. kép

MEGHIVÓ.

A „SICULIA” természetes szénsavat sűrítő gyár
részvénytársaság részvényesei

a folyó évi július hó 23-án d. e. 9 órakor
Málnásfürdőn, a fürdővendéglő nagytermében
megtartandó

I-ső rendes közgyűlésre
tisztelettel meghívotnak.

Tárgysorozat:

1. Az igazgatóság és felügyelő-bizottság jelentése a lefolyt üzleti évről.
2. A számadások felülvizsgálása, mérleg megerősítése és a felmentvény megadása.
3. Az alaptőke felemelésére vonatkozó határozat hozatala.
4. Felügyelő-bizottság megválasztása.
5. Netaláni indítványok.

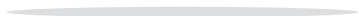
A társaság alapszabályai értelmében, kik szavazati jogukkal élni kívánnak, kötelesek részvényeiket térti vevény mellett a közgyűlés megtartása előtt való nap d. u. 6 óráig letéteményezni; de mivel a részvényjegyek technikai okokból mindez ideig kioszthatók nem voltak, a közgyűlésen megjelenő részvényesek, meghatalmazottak és törvényes képviselők részvényei — ha részlet befizetéssel hátralékban nincsenek — letéteményezetteknek fognak tekintetni s szavazati jogosultságuk igazolására ezen meghívó elfogadtatni.

Málnásfürdőn, 1899. július hó. *Az igazgatóság.*

[illegible]

Bécs, Roethurmstrasse 23 sz. I. emelet.	Arad, főtérr 22 szám I. emelet.																																
Leitner H. Bécsből, fiókraktár a fürdőidény alatt Előpatakan, a svájci házban, szemben a fődött sétánnyal, az I. emeletben, a nagyteremben, ajánlja a tisztelt hölgyvilágnak a legújabb divatu kész hölgyöltözéseket, roppant választék- kal és legjutányosabb áron, ugymint:																																	
<table border="0" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td>Házi és mosóköntösök</td> <td style="text-align: right;">10 fttól 30 ftig</td> </tr> <tr> <td>Sétányra való öltözetek</td> <td style="text-align: right;">20 " 100 "</td> </tr> <tr> <td>Esősidőbe való és vízhatlan öltö- zékek</td> <td style="text-align: right;">20 " 40 "</td> </tr> <tr> <td>Selyemköntösök</td> <td style="text-align: right;">20 " 200 "</td> </tr> <tr> <td>Halóköntösök</td> <td style="text-align: right;">50 " 200 "</td> </tr> <tr> <td>Utazó és eső köpenyek</td> <td style="text-align: right;">8 " 25 "</td> </tr> <tr> <td>Legújabb köntösalj (tunique) uj- assal (jaquet)</td> <td style="text-align: right;">25 " 75 "</td> </tr> <tr> <td>Nehéz selyem és más selyem ujas és paletot</td> <td style="text-align: right;">10 " 100 "</td> </tr> <tr> <td>Selyembárony ujjas és paletot</td> <td style="text-align: right;">30 " 150 "</td> </tr> <tr> <td>Gyapottselyem ujas és paletot</td> <td style="text-align: right;">10 " 40 "</td> </tr> <tr> <td>Clot, ripsz- és peruvien ujas</td> <td style="text-align: right;">10 " 25 "</td> </tr> <tr> <td>Himzett szegélyek és ujas</td> <td style="text-align: right;">10 " 25 "</td> </tr> <tr> <td>Házi és séta-ujjas</td> <td style="text-align: right;">3 " 15 "</td> </tr> <tr> <td>Köpenyekék minden szövetből</td> <td style="text-align: right;">10 " 40 "</td> </tr> <tr> <td>Téli ujas, fekete és színes</td> <td style="text-align: right;">3 " 40 "</td> </tr> <tr> <td>Téli felső, fekete és színes</td> <td style="text-align: right;">10 " 60 "</td> </tr> </table>		Házi és mosóköntösök	10 fttól 30 ftig	Sétányra való öltözetek	20 " 100 "	Esősidőbe való és vízhatlan öltö- zékek	20 " 40 "	Selyemköntösök	20 " 200 "	Halóköntösök	50 " 200 "	Utazó és eső köpenyek	8 " 25 "	Legújabb köntösalj (tunique) uj- assal (jaquet)	25 " 75 "	Nehéz selyem és más selyem ujas és paletot	10 " 100 "	Selyembárony ujjas és paletot	30 " 150 "	Gyapottselyem ujas és paletot	10 " 40 "	Clot, ripsz- és peruvien ujas	10 " 25 "	Himzett szegélyek és ujas	10 " 25 "	Házi és séta-ujjas	3 " 15 "	Köpenyekék minden szövetből	10 " 40 "	Téli ujas, fekete és színes	3 " 40 "	Téli felső, fekete és színes	10 " 60 "
Házi és mosóköntösök	10 fttól 30 ftig																																
Sétányra való öltözetek	20 " 100 "																																
Esősidőbe való és vízhatlan öltö- zékek	20 " 40 "																																
Selyemköntösök	20 " 200 "																																
Halóköntösök	50 " 200 "																																
Utazó és eső köpenyek	8 " 25 "																																
Legújabb köntösalj (tunique) uj- assal (jaquet)	25 " 75 "																																
Nehéz selyem és más selyem ujas és paletot	10 " 100 "																																
Selyembárony ujjas és paletot	30 " 150 "																																
Gyapottselyem ujas és paletot	10 " 40 "																																
Clot, ripsz- és peruvien ujas	10 " 25 "																																
Himzett szegélyek és ujas	10 " 25 "																																
Házi és séta-ujjas	3 " 15 "																																
Köpenyekék minden szövetből	10 " 40 "																																
Téli ujas, fekete és színes	3 " 40 "																																
Téli felső, fekete és színes	10 " 60 "																																
Ischl, fiókraktár az „Esplanade“nál.	Előpatak fiókraktár a svájci házban, szemben a fődött sétánnyal.																																

MÚHELY

WORKSHOP

Fodor János

BERNÁDY GYÖRGY ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGE ÉS KULTUSZA

György Bernády's Cultural Heritage

Dr. György Bernády has become known to posterity as founder-Mayor of the modern city, prefect and prominent politician. This article deals with those ten years of his mayorship, between 1902–1912, and his personal cult after World War I. During the period, when he was elected as mayor, the town discards its rural character, becoming a city on its way to modernity, more precisely, the period in which Bernády's career has reached its peak. The last years of peace and prosperity before the world war have meant an economic and demographic growth to the cities through the Monarchy. As for ideology Bernády acted as liberal politician, with democratic views. First as Member of Parliament, then mayor of Târgu Mureș and lord lieutenant of the city proved his ability to cooperate with local elite utterly hostile to the government he represented. During his tenure he devoted his energy to city modernization. His mayorship can be described as the „Bernády-era” for his contributions in the infrastructural development. The city's financial problems were fixed by the mayor, so it didn't stand in the way of modernization and development. During this period the city has changed, and has received its character still present today in the center. New buildings, schools have been built in the modern style of art nouveau. Besides the new town hall and the cultural palace, in this period was introduced the public illumination, the city sewerage and water pipe lines as well. Besides the major constructions in the city, the roads were covered with asphalt for the first time. This last process was often rejected by the conservative mentality of the population. These creations during his mayorship have become the city's cultural heritage today. Bernády has been also active in Sovata. His personal cult was present during his lifetime, and has been seen as a mostly positive figure ever since.

Keywords: Bernády György, city modernization and development, liberalism, interethnic relations, Hungarian minority, built cultural heritage, personal cult.

Ha Marosvásárhely központjában valaki megfordul és a reprezentatív szecessziós épületek felől érdeklődik, általában Bernády György nevét említik a megkérdezettek. A város egykori polgármesterének már életében egyfajta kultusza volt, amely az 1989-es rendszerváltást követően ismét feléledt: a Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, a Bernády György tér, a Bernády György Általános Iskola marosvásárhelyi jelenlétének reprezentatívabb példái. Emellett Szovátán is jelen van, kisebb mértékben a Bernády Közművelődési Egyesület által, valamint egykori, azóta sajnos pusztulásra ítélt villája szomorú látványa révén is. Írásomban elsősorban a polgármesteri munkássága által létrehozott épített örökséget, s ezáltal a napjainkig fennálló kultuszát ismertetem.

Bernády György 1864. április 10-én született a Szolnok-Doboka vármegyei Bethlenben (ma Beszterce-Naszód megyéhez tartozik). Középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, majd édesapja korai halála miatt, a családi hagyományokat folytatva, gyógyszerészeti tanulmányokat folytatott Budapesten. Doktori szigorlatát 1888. december 15-én tette le. Ezzel huzamosabb idejű budapesti tartózkodása véget ért, tanulmányai befejeztével visszatelepült Marosvásárhelyre. Hazatértével elsődleges bevételi forrását a gyógyszerértár működtetése jelentette, amely immár az ő feladata volt. A városban azt a benyomást keltette, hogy gyógyszerértára vezetésében, valamint a szakmai és közéletben is a jó emlékü édesapja méltó utódja lesz.

Azonban a gyógyszerértári teendők valószínűleg nem köthették le túlságosan Bernády György figyelmét. Egyre fokozódó érdeklődése a közügyek iránt legalábbis erre utal. Politikai karrierjének első állomását a városi törvényhatósági bizottsági tagság jelentette, ahova választások útján, 1889. november 25-én jutott be, 137 szavazattal.¹ A városi közgyűlésben betöltött szerepét szinte élete végéig sikerült megtartania.

Politikai karrierjének fokozatos építését várospolitikai szinten kezdte: tagja volt a törvényhatóság több szakbizottságának, valamint számos városi egyletnek. Bernády karrierjében a következő nagyobb lépést országgyűlési képviselősege jelentette. 1896-ban szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választották. 1901 januárjában lemondott országgyűlési képviselői tisztségéről, lévén, hogy ekkor már megkapta Marosvásárhely főispánjától a város rendőrfőkapitányi kinevezését. Bernády számára a főkapitányság nem volt komoly karrierlehetőség, ez számára csak ugródeszka volt, amely a polgármesteri szék megszerzéséhez vezetett. Egy városi krízist

1 *Marosvidék*, 1889. november 25., 1.

követően 1902. március 9-én Bernády Györgyöt egyhangúlag Marosvásárhely polgármesterévé választották. 1912 decemberéig töltötte be ezt a tisztséget, amelyről azt követően mondott le, hogy kinevezték Marosvásárhely város főispánjává.

Az 1902-es tisztújítás alkalmával, amelyen Bernády György elnyerte a polgármesteri széket, a főispán átadta a város pecsétjét (mint a városi önkormányzat jelvényét). Az eskü letétele után, amelyet egy apró malőr miatt meg kellett ismételni,² a tisztújításnak egy másik – immár kevésbé szimbolikus – része is volt: az újonnan megválasztott polgármester köszöntő beszédében felvázolta elképzeléseit, úgymond programját. Bernády tudatában volt annak, hogy komoly nehézségekkel kell szembenéznie, és komoly elvárásoknak kell megfelelnie.

Bernády kiemelt hangsúlyt fektetett szabályrendeletei kidolgozása folyamán a „szépészeti” megoldások kivitelezésére. A szabályzatok közül kiemelt fontossággal bírt a város új építkezési szabályzata. Ebben Bernády több olyan szigorú intézkedést írt elő, amelyet a korábbi állapotokhoz képest a városi közvélemény drasztikusnak talált. Ugyanakkor ezzel megteremtette azt az alapot, amely biztosította a város modern és átlátható fejlődését. A szabályrendelet többek között felszámolta azon tűzveszélyes és engedéllyel nem rendelkező építkezéseket, amelyek a külváros szegényebb részeire voltak jellemzőek. A város területét építésrendészeti szempontból öt kerületre osztotta fel az új szabályzat. Minden kerületre külön illetéket határoztak meg. Továbbá minden építkezést vagy meglévő épületen végzett módosítást hatósági engedélyhez kötöttek.³ Bernády városépítészeti szempontból a külterjes, falusias építkezést látta egyik fő akadálnak, amelyet szabályrendeletével szeretett volna megakadályozni. Szerinte ez azért volt káros, mivel a csatornázás és egyéb vezetékek kiépítésekor túl nagy területeket kellett átfogni. Konceptiójában inkább a belterjes fejlődést támogatta. Ez a város területén fekvő felhasználatlan telkek beépítését jelentette, lehetőleg többemeletes házakkal, amelyek esztétikailag is a korszak városiasodó jellegét erősítették.⁴ A szabályrendelet kidolgozásában a polgármester tanulmányútjai mellett a városban zajló aszfaltozási munkálatok közben szerzett tapasztalatai is közrejátszottak. Aszfaltozáskor ugyanis kiderült, hogy a korábbi rendszertelen építkezések miatt több helyen tölteni vagy

2 A titkár összekeverte a lapokat, így nem a megfelelő eskü szövegét tartalmazó mintát olvastatták fel. Emiatt megismételték az esküt. *Székely Lapok*, 1902. március 9., 4.

3 *Marosvásárhely szabályrendeletei*, III. köt., 45.

4 *Székely Napló*, 1911. október 24., 1.

vágni kellett az utat, ami miatt egyes háztulajdonosok átalakításokat kellett végezzenek. Ez többletköltségeket jelentett. Bernády emiatt egy részletes szabályozási tervezet kidolgozását is elrendelte a városi mérnökségen.⁵ Az építkezési szabályzat folyamatosan készült, egyes passzusai közvitára bocsájtáskor a városi közvéleményben megbotránkozást okoztak. Ilyen volt a polgármester azon előterjesztése (amelyet később a szabályzatba is belefoglaltak), miszerint a Kosárdombon (korábban szőlőhegy volt, a város kiépülő villanegyede, ahol a polgármester impozáns lakóháza található) csak villaszerű házak építését engedélyezi.⁶ Bár a törvényhatósági bizottság a kész építkezési szabályzatot 1904. augusztus végén elfogadta, annak az egyes korábbi gyűléseken tárgyalt részei kritikát váltottak ki a városi sajtóban. Ezek a kritikák elsősorban a túl gyors és túl szigorúnak ítélt intézkedéseket kifogásolták. Túl kevésnek ítélték a hat hónapos határidőket az építkezésekhez szükséges megfelelő változtatások kijavításához: „Ismételjük szép, elismerésre méltó a törekvés, a fejlődés, a szépítés. De ne csinálják ezt rohamlépésben, hanem adjanak időt rá, hogy a város átalakulhasson, illetve hogy az átalakulást a polgárság kibírja.”⁷ Ugyanígy kifogásolták a sátoros kémények felszámolását célzó intézkedést, amit a tűzvédelem miatt vezettek be. Továbbá az első és második építkezési kerületben (amely nagyjából a városközpont és közvetlen környezetét érintette) az új szabályrendelet megtiltotta a sertésakol létesítését. A sajtóban hangot adó városi közvélemény ezt is elítélte. „Hogy pedig nálunk, ahol nagyobbára nagy, szabad udvarok, tágas kertek vannak, ezek a disznó akolok a közegészséget veszélyeztetnék, legalább én nem hiszem el” – írta a korszak mentalitását tükröző cikkében minden bizonnyal egy akoltulajdonos.⁸

Bernády a szabályrendeletek kidolgozása mellett, amelyek javarészt csak a későbbiekben hozták meg a gyümölcsüket, jóval látványosabb intézkedésekkel próbálta jelezni, hogy polgármesterré választását követően valóban új korszak köszöntött be a (még régi épületben működő) városházán. Első ilyen intézkedése volt a Bethlen Gábor utca tágas és rendezett sétaterré alakítása. A Bethlen Gábor utca a vár északi oldalán helyezkedett el, kelet felé indulva pedig a vártól a Trébely-szőlőhegyig lehetett eljutni, amelyen keresztül vezetett az út a Somostetőre. Ez utóbbi a későbbiekben a város egyik kedvelt kirándulóhelyévé vált. Nem mellékesen pedig a Bethlen Gábor utcán sétálva a Trébely-szőlő felé haladván, a polgármester villája

5 Székely Lapok, 1902. szeptember 12., 2.

6 Székelység, 1903. május 17., 2.

7 Székelység, 1903. szeptember 12., 2.

8 Uo.

volt található. Korabeli beszámolók szerint a vár melletti utcák sárosak, vizenyősek voltak, melyeken esőzések után nehezen lehetett közlekedni. Bernády ennek az utcának a rendbetételét szorgalmazta legelőször, amely polgármesterségének első hónapjában (1902 márciusa) el is készült. Az említett Bethlen Gábor utcából sétányt alakítottak ki, amelyen a széles gyalogjáró mellett kociút és újonnan ültetett fasor is helyet kapott.⁹ A gyors munkálatokat Bernády a város területén szolgáló katonaság igénybevételével oldotta meg. A 64. gyalogezred parancsnokához (Arendt Lajos) fűződő baráti viszonya tette ezt lehetővé. Ezt követően alig lehetett ráismerni az utcára. Így az intézkedés meghozta sikerét: ugyanazon év novemberében a *Székely Lapok* munkatársa javasolta, hogy Bernádyról nevezzék el az újonnan kialakított sétányt, amely kiváltotta az egész város csodálatát.¹⁰ A vársétány azóta is a város egyik kuriózuma, viszont a napi közpolitika által áthatott reprezentatív helyszín maradt. Több mint száz éves fát azóta is a kivágás veszélye fenyegeti, a Bernády-korszak tudatos térrendezésének egy ma is tárgyalt (olykor átpolitizált) példája.¹¹

A mérnöki hivatal segítségére, de leginkább munkájuk kiegészítésére Bernády kezdeményezésére 1902 májusának elején létrejött a Város Szépítő Egylet. Az ötlet nem volt újszerű, több városban létezett hasonló egyesület. Ráadásul Marosvásárhelyen a korábbi évtizedek áldatlan állapotait bemutató újságcikkekben már javasolták a városszépítő egylet megalapítását.¹² A közfelhívásnak eleget tevő megjelentek nem mérnöki, hanem szépiaszeti szempontból tanácsokat kidolgozó és adó testületet kívántak létrehozni. Ennek megfelelően az alapszabályzat szerint az egylet hivatása: „az utcák, terek szépítése, csinosítása, utcarendezések, építési tervezetek szépiaszeti szempontból való megítélése stb.”¹³ A polgármester bábáskodása mellett létrejött egyesület tisztikarát csak hónapokkal később, 1902 augusztusában választották meg. Elnöke az alapító polgármester lett, alelnök Halász Gábor posta- és távírda felügyelő, titkár Brada Sándor ügyvéd. A választmányi tagok közül pedig többek között megemlíthető Deák Lajos tanfelügyelő, Nagy Imre városi tanácsos, Oroszlány István alpolgármester, Tóthfalusi József református lelkész, valamint Sebess Dénes és Bedőházi

9 *Egyetértés*, 1902. március 25., 1.

10 *Székely Lapok*, 1902. november 1., 2.

11 http://www.vasarhely.ro/kozter/el_a_kezekkel_a_bulevardrol#.WHIaOVw5fIU(2016.03.31.)

12 Gaál: Marosvásárhely, 234.

13 *Egyetértés*, 1902. május 7., 2.

János törvényhatósági tagok.¹⁴ Megfigyelhető tehát, hogy az egyesület tagsága olyan laikusokból állt, akik szakmájukból eredően nem voltak mérnökök, viszont érdekelték voltak a város fejlődését nyomon követő szépzésművelési (esztétikai) megoldások kivitelezésében. Megalakulását követően az egyesület gyakran ülésezett, és olyan határozatokat fogadtak el, amelyek később a törvényhatósági bizottság elé kerültek. Ilyen volt egy díszes, fásított sétaut létrehozása, amely a Kosárdombon keresztül a Székely vértanúk síremlékéig, a Bosznia fogadótól a városi gátig, majd ettől a Sörház utcáig szelte volna körbe a város északi részét.¹⁵ További javaslatuk is a szabadidőzők kényelmét szolgálták: a városi gőzfürdő melletti helyiség parkosítása, valamint a fentebb említett Kosárdombon vezető sétány padokkal való ellátása, a sétálók kényelmére. Minden bizonnyal a Szépítő Egyesület kijárásának köszönhetően jött létre a városi faiskoláról, valamint a közutak befásításáról szóló szabályrendelet. Ez előírta egy városi faiskola létrehozását, amelyben a város éghajlati viszonyainak megfelelő fajokat ültessenek, a facsemetéket pedig a közutak utcák és terek befásítására használják.¹⁶ Az egyesület határozatai több esetben is módosulhattak a megvalósulásukig. Mivel az egyesület nem rendelkezett a javaslatok kivitelezéséhez szükséges tőkével, ezért a végrehajtásuk a törvényhatósági bizottság jóindulatától függött. Egyik ilyen javaslatuk a Nagyerdőbe tervezett menedékház építése volt. Ehhez az egyesület az iskolák anyagi hozzájárulását remélte. Azonban a városi iskolák anyagi helyzete nem engedhette meg magának a menedékház költségeit, ezért az egyesület a javaslatát a menedékház helyett egy egyszerű színház építésére módosította. Később azonban ez sem valósult meg, viszont a tervezett szabadidőző helyszínre polgári céllövölde épült. Megvalósulás szempontjából hasonló volt az egyesületnek a főtéri Bodor-kút eltávolítására célzó javaslatuk. Ugyanis 1903-ban még a javaslatuk szerint a kút elbontását követően egy modern közkút felépítését tervezték a helyébe. Ez azonban később sem valósult meg, ugyanis a Bodor-kutat 1911 augusztusában elbontották, viszont helyére már a városi színház épületét szerették volna felépíteni (utóbbi sem valósult meg a világháború kitörése miatt). Viszont az egyesületnek számos eredményes megvalósítása is volt. Ide tartozott a főtér rendezése, amelynek véleményezésében a Szépítő Egyesület is kivette a részét. Bernády kezdeményezésére az egyesület egy Petőfi-emlékmű emelését javasolta.¹⁷ A Petőfi-emlékoszlop 1912 novemberében készült el. Kallós Ede budapesti szobrász-

14 *Székely Lapok*, 1902. augusztus 6., 2.

15 *Székely Lapok*, 1903. február 5., 3.

16 *Marosvásárhely szabályrendeletei*, II., 223–229.

17 *Székely Ellenzék*, 1910. április 19., 1.

művész munkáját a tervezett színház melletti téren állították fel. A Szépitő Egylet Bernády számára újabb eszköz volt, amelyet városrendezési akcióihoz és városszépítészeti megoldásainak kivitelezésére használt.

ÉPÍTKEZÉSEK

Bernády György városfejlesztési programjának „látható” részét a folyamatosan zajló városi magán- és középítkezések alkották. Polgármestersége kezdetén a városi építőipar fellendítésén munkálkodott. Ezt úgy próbálta elérni, hogy minél több beruházást igyekezett a városba vonzani. Ehhez ismételten feliratokat intézett a kormányhoz, hogy a város területén székelő állami hivatalok részére megfelelő épületek emeléséről gondoskodják. Első próbálkozásai nem jártak sikerrel, viszont polgármestersége végére számos épülethez szerzett állami támogatást. Másik fontos szempont a helyi építőipar fellendítéséhez és ezáltal a középítkezések folyamatos elvégzéséhez a megfelelő alapanyagok beszerzésének megoldása volt. Polgármesteri programjában Bernády a városi gőztéglagyár ügyének rendezését ígérte. Emellett pedig kezdeményezte egy új városi téglagyár létrehozását, korszerű berendezésekkel.

Az 1904-es évvel megindultak a nagyobb tételt igénylő beruházások, amelyekhez tetemes kölcsönt vett fel a város. Egyik első óriási vállalkozás a katonai alreáliskola felépítése volt. A közös hadügyminisztérium egy nagyobb tanonclétesítmény felépítésén gondolkodott. A helyszínt nem szögezték le, azonban Bernády megérdeklődte, hogy Székelyföldre tervezik. Sürgősen összehívta 1904. január 30-án a városi törvényhatóságot, és első napirendi pontként előterjesztést fogadtak el, amelyet a kormányhoz címeztek, hogy az járuljon hozzá a tervezett katonai alreáliskola Marosvásárhelyen való felállításához.¹⁸ Ennek költségeit 1 600 000 koronára becsülték, azonban befejezése több mint duplájába került. Ezeket a költségeket a város állta hitelből, majd a felépítést követően az államkincstár törlesztette részletekben. Első dolga a törvényhatóságnak a helyszín kiválasztása volt. Három lehetőséget láttak: az első a Kosárdombon a Bürger Albert tulajdonában levő komlóskert és a gyermekmenhely közötti telek, a másik ugyancsak a Kosárdombon a gyermekmenhelytől északkeletre terülő helyszín, a harmadik pedig a Kövesdombon, a petróleumgyárral szemben levő magaslaton lett volna. A városi törvényhatóság a hadtestparancsnok-

18 *Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyvek, 1904, 15–16. f.*

ság küldöttjeivel együttműködve a második helyszínt választották és kezdeményezték annak megvásárlását.¹⁹ Az iskola ügye azonban nem ment könnyen. Az 1905-ös országgyűlési választásokon Nyíri Sándor honvédelmi miniszter Marosvásárhely egyik kerületének szabadelvű párti jelöltjeként indult. Marosvásárhelyi látogatásakor, kortesbeszédében támogatta az alreáliskola ügyét, azonban a városi ellenzék rögtön kiszúrta, hogy korábban Székelyudvarhelyt támogatta helyszínként.²⁰ Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Bernády nyíltan nem támogatta, vagyis nem volt jelen a kampánykörútja marosvásárhelyi állomásán, viszont szavazatával őt támogatta.²¹ Ennek ellenére Nyíri kerületében vereséget szenvedett, 26 szavazattal győzte le Bedőházi János, a függetlenségpártiak jelöltje. Vélhetően emiatt is további nehézségek gördültek a katonai alreáliskola felépítése elé: felmerült annak a lehetősége, hogy az iskola építését Kolozsvárra helyezi a honvédelmi minisztérium. Bernády 1906 decemberében Bécs és Budapest között ingázva győzte meg az illetékeseket, hogy Marosvásárhely maradjon a tervezett helyszín.²² Küldetését sikerrel végezte el, és az 1907. január 12-én tartott közgyűlésen kérte, hogy hatalmazza fel a törvényhatóság, hogy táviratban mondhasson köszönetet a közös hadügyminiszternek, Popovics államtitkárnak, valamint Gaudernack hadtestparancsnoknak a segítségükért. Mellettük levélben mondott köszönetet Urbán Nándor ezredesnek, Woltak mérnök ezredesnek, Láng Lajos őrnagynak, Dagl Ernő hadbiztosnak és Merner Justin számtanácsosnak, akik részt vettek a kormány részéről a szerződés megkötésében.²³ Azonban a felépítés körüli liciten is akadtak bonyodalmak. A városi ellenzék a választások miatti hangulatban támadta Bernádyt az alreáliskola ügyében, hogy összejátszott Bürger Alberttel a telek megszerzésében, s így Bürgertől emelt áron vásárolta meg a város az alreáliskolának szánt helyszínt. Ezt követően pedig azzal gyanúsították Bernádyt, hogy nem a városi ipart támogatta, mivel az alreáliskola építésével a helyi iparosok helyett a budapesti Grünwald testvérek cége lett megbízva.²⁴ Ezzel szemben a valóság az volt, hogy Bernády a városháza kivitelezésével is megbízott Csiszár Lajos marosvásárhelyi cégét támogatta. Azonban a döntés a honvédelmi minisztérium kezében volt, akik a zárt körű pályázatra Csiszár mellett a budapesti Grünwald céget, valamint há-

19 RNLMMH, Marosvásárhely Polgármesteri Hivatala, 2923/1904. dosszié, 5. f.

20 *Egyetértés*, 1905. január 21., 2.

21 Az újságok általában leközlötték a szavazók listáját. *Székelység*. 1905. január 31., 2.

22 *Székely Ellenzék*, 1906. december 18., 2.

23 *Székely Lapok*, 1907. január 12., 2.

24 *Egyetértés*, 1907. június 22., 1.

rom másikat Zágrábból és Fiuméből is meghívtak. A legkedvezőbb ajánlatot Grünwald cége tette, így a nagyszebeni tárgyaláson Bernády tehetetlen volt. Illetőleg azzal a feltétellel kötött szerződést velük, hogy a marosvásárhelyi iparosokat is egyenlő feltételek mellett munkával látják el.²⁵ Csiszár így is jól járt, s bár a bánatpénzt a pályázásra elvesztette, felkészült a pályázat kiaknázására. Ezért megvásárolta az összes tutajon levő faanyagot a város környékén. Így a Grünwald testvérek cégének is tőle kellett azt beszereznie, a szállítási költségek miatt. A cementanyaggal is hasonló volt a helyzet. Csiszár a városháza építése során jelentős többletet halmozott fel, amelyet feláron tudott továbbadni a katonai alreáliskola építéséhez.²⁶ Az építkezés így 1906 végén elkezdődhetett és 1909-ben a hatalmas épület-együttesbe beköltözött a Kismartonból Marosvásárhelyre áthelyezett katonai alreáliskola mintegy 280 tanulót számláló testülete. Az épület átadásán József főherceg jelen volt.²⁷ Az épületben az impériumváltást követően a Mihai Viteazul katonaiskola működött tovább, ma pedig a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemnek ad otthont.

Másik nagyobb méretű megvalósításnak számított a marosvásárhelyi városházának a felépítése. Ezt polgármesteri programjában ugyan nem nevezte meg, viszont elődje már kezdeményezte egy új városháza építését, amelyet a belügyminisztérium el is fogadott. A dualizmus korának városház-építkezései közül a marosvásárhelyi a második szakaszhoz tartozott (ide tartozott még Kecskemét, Pécs, Szombathely, Szabadka, Győr).²⁸ Az impozánsnak szánt reprezentáció mellett a városháza tervezésénél a másik fontos szempont volt, hogy a város átfogó urbanisztikai megújításának, illetve modernizálásának szerves részeként kezelték. Az építkezések azonban a város anyagi helyzete miatt nem indultak meg. A változást az 1904-es év hozta, amikor a városházi tárgyalások nyomán kölcsönt vett fel a törvényhatóság. Ebből a tanácsházra 580 000 koronát szántak költeni.²⁹ A kölcsön felvételének hatásáról elindultak a viták, valamint a korábbiól nem jellemző közérdeklődés követte az eseményeket. A helyszínválasztás is komoly kihívásokat jelentett. Ezzel kapcsolatosan a lapok szerint kisebb csoportosulások („klikkek”) alakultak, akik egy-egy helyszín mellett lobbiztak.

A legmarkánsabb véleményt a városi sajtóban Bürger Albert fogalmazta meg, sorra véve az opciókat, felsorolva azok hiányosságait és erősségeit.

25 RNLMH, Marosvásárhely Polgármesteri Hivatala, 8065/1907. dosszié, 5. f.

26 Csiszár Lajos visszaemlékezése, 28–30.

27 *Ellenőr*, 1909. szeptember 16., 1.

28 Sármany: Magyar stílusban, 147–153.

29 *Székely Lapok*, 1904. július 7., 1.

A város leggazdagabb embereként fontos volt a véleménye a kérdésről. Vélekedése szerint az építendő tanácsház „monumentális külsővel kell bírjon, ezért nem szabad félreeső eldugott helyen építeni.” Szerinte legalább 2500 négyzetméteres beépíthető területet kell találni hozzá, és minden oldalról lehetőleg utcára vagy térre nyíljon, továbbá fontosnak tartotta, hogy legyen világos.³⁰ Bürger is a polgármester által támogatott verziót szeretné, amivel azonban két problémája van: egyrészt nincs a főtéren („megérné e elvinni a piacról a városházát?”), másrészt vélhetően drágább lesz, mintha a leendő helyére húznának fel újat: „szegény ember vízzel főz, a város szegény, s úgy kell megépíteni, hogy az minél kevesebbe kerüljön.”³¹ Más lapok is jó helyszínnek tartották a polgármesteri javaslatot, azonban a telekspekulációk lehetőségére is felhívták a közvélemény figyelmét. Háborgók is akadtak, akik szerint a kisajátítások tetemes összege miatt újabb pótdókkal terhelik a város polgárait.³² A tanácsház építése körüli viták 1905-ben sem csendesedtek el. Ugyanezen év februárjában nyílt pályázatot hirdettek a tervek elkészítéséhez. Ebben meghatározták, hogy nagyjából hány helyiséget szeretnének elhelyezni, továbbá milyen intézményeknek legyenek ezek megfelelőek (például rendőrség, levéltár, bíróság, jövedéki hivatal, díszes közgyűlési terem stb.). Emellett kikötés volt a tanácsházhoz tartozó őrtorony, amelyről belátható a város a tűzvédelem miatt. Továbbá a kor vívmányainak megfelelően elvárták a tervezéstől, hogy majdan a még el nem készült víz- és csatornahálózatra csatlakozhasson, valamint alapkritérium volt a villanyáram bevezetése is. 14 pályamű érkezett, amelyek közül Bernády a városi tanács és szakértők bevonásával három pályaművet részesített díjazásban, emellett három másikat is megvásárolt a város részére.³³ A Komor Marcell és Jakab Dezső építőpáros pályázata győzött, akik korábban dolgoztak már a városnak a színház terveinek elkészítésében.³⁴ A pályázatokat követően a további kivitelezést a törvényhatósági bizottság akadályozta. Folyamatosan levették a napirendről a városháza építésével kapcsolatos pontokat. Ehhez nem csupán a városi ellenzéki pártok, hanem Bernády korábbi ügyvédje, Fenyvesi Soma is csatlakozott (előbb szabadelvű pártiként, majd átállva az ellenzékhez), mondván, hogy „a város most nem építhet.

30 *Székelv Lapok*, 1904. augusztus 19., 1–2.

31 *Székelv Lapok*, 1904. augusztus 23., 1.

32 *Egyetértés*, 1905. január 3., 2.

33 *Egyetértés*, 1905. május 27.

34 A tervpályázatok, munkatervek és az ehhez kapcsolódó dokumentumok megtekinthetők a Magyar Építőművészet honlapján: <http://vpublic.omikk.bme.hu/epmuw/index.php?page=article&id=14801> (2016.03.29)

Megérjük azt az időt, hogy lesz minden: tanácsház, színház, csatornázás, vízvezeték, de a polgárságnak nem lesz semmije, csak a nyomorúság.”³⁵ Bernády határozottságára volt szükség az ügy továbbviteléhez. Ha kellett, erőszakosan is, de legyűrte az építés ellen fellépő közönyt, valamint ösztönözte a kockázatvállalást. Mind a helyszínről, mind a teljes koncepcióról igen határozott véleménye volt. Komor Marcell visszaemlékezésében így írt együttműködésükről: „Megbízatusunk egy fontos városrendező feladattal függött össze. A régi Tanácsháza igen messze állott a vasúti pályaudvartól. Új városcentrumot kellett teremteni. Dr. Bernády György polgármesterrel együtt tanácskozva egy jelentősen közelebb fekvő alkalmas helyet találtunk, amely rendszertelensége miatt alapos szabályozó tervezésre szorult. A kisebb-nagyobb házak egész tömkelegét kellett lerombolni. Helyükön megalakítottuk az új városcentrumot, amely előkelőségével, artisztikumával és praktikus elrendezésével ritkítja párját.”³⁶

Végeredményben a legelőnyösebb ajánlatot tevő Csiszár Lajos cége nyerte el a kivitelezést, de a belső munkálatokat, bútorberendezést is helyi mesteremberekre és iparosokra bízták. 1907 végén már beköltöztek az első hivatalok, 1908-ban pedig az új és díszes tanácsteremben tartották a tisztújítást és ott tette le az esküt a régi-új tiszti kar. A félelmek azonban beigazolódtak, végelszámoláskor a városháza közel 700 000 koronájába került a városnak. A túlzott fényűzésnek tartott épület a köznyelvben csak „cifra palotaként” volt ismert. Ez egyrészt utal a kecskeméti, hasonlóan szecessziós stílusban kivitelezett épületre. A stílusválasztás kapcsán Csiszár Lajos visszaemlékezése szerint az ő érdeme, hogy meggyőzte Bernádyt a kor divatos stílusirányzata mellett. „A helyre is emlékszem, ahol több mint egy óráig folyt Bernádyval az eszmecsere: az Eötvös utca sarkán a Haller ház sarkánál levő hidacskán állottunk. Szó volt a város különböző középület szükségletéről. A városháza építésére szánt terv pályázata már meg volt az díjas terv a kecskeméti városházára emlékeztető épületben és az udvarból kiemelkedő toronnyal” – írta Csiszár.³⁷ Majd így folytatta: „Én Vásárhelyből nem Székely, európai várost akarok” mondta beszédünk folyamán Bernády a tettere vágyó ifjú polgármester.” Ezt követően pedig Csiszár határozatos érvekkel meggyőzte: „De a mi nemzeti külön sajátos modorinkban ha építünk, ami a szívünk vágyának is megfelel: nemcsak mi fogjuk élvezni, hanem az erre vetődő idegen is megáll és részleteiben is végig hordozza

35 *Egyetértés*, 1905. május 18., 1.

36 Oniga: *A marosvásárhelyi Kultúrpalota*, 15.

37 MTA Kézirattára, MS 10.292. *Csiszár Lajos emlékiratai, II.* Marosvásárhelyi emlékek (Marosvásárhelyi tréfi), 13–14. f.

rajta a szemét. Hisz ott az önálló magyar irányú építő stílusunk, melyből Lechner építész egész iskolát teremtett” – vélte Csiszár.³⁸ A történet igazságtartalma némileg kétségbe vonható, mivel vélhetően Bernády is tisztában volt a korszak sajátos stílusirányzataival, döntéséhez ennek ellenére meghallgatta a szakértőket. Csiszárnak pedig mindenképp érdeme az igényes kivitelezés, hogy a ma is álló impozáns épület, amely megyeházként működik, megcsodálható Marosvásárhely főterén.

Az új városháza számára megvásárolt telkeken levő régi házakat elbontották és az értékesíthető építőanyagot eladták. Emellett a teljes telket felparcellázták és ezt is befektetésszerűen próbálták hasznosítani. A városháza mellett közvetlenül baloldalt található Nyugdíjpalota is ilyen befektetés volt. A városi tisztai nyugdíjalap vagyonából felépült bérházat Radó Sándor városi főmérnök tervezte szecessziós stílusban. A későbbi közvélekedés ellenére az emeletes bérház nem a nyugdíjba vonult tisztviselők aggménházaként működött, hanem az említett nyugdíjalap befektetése volt, amelyet bérlők számára kiadtak. A városháza mögött található telken pedig a Közigazgatási Tanfolyam épületét húzták fel, 1912–1913 között. Ezt a város költségén építették, 560 000 koronába került, de a tanfolyamot és az épület bérletét a belügyminisztérium fizette.³⁹ A városháza bal oldalán található telken pedig a Kereskedelmi és Iparkamara székháza épült fel Thoroczkai Wigand Ede építész és iparművész tervei alapján, 1909-ben.

A városháza homlokzatához képest jobb oldali sarokteleken épült fel a Kultúrpalota, amelyet Bernády egyik legjelentősebb, de mindenképp leglátványosabb megvalósításának tartanak. Az ötlettől a kivitelezésig végigkövette és bábáskodott, néha erőszakosan, de céltudatosan elképzelései mellett. Az 1911–1913 között felépült szecessziós stílusú palota jóval többbe került az előirányzott 581 603 koronánál: a berendezéssel együtt 2 150 000 koronát tett ki a végelszámolása.⁴⁰ Ezt a város hitelből fedezte, azonban Bernády megfogalmazása szerint a Kultúrpalotát „a város közönsége egyetlen adófillérének igénybevétele nélkül” sikerült felépíteni, ugyanis a vallás és közoktatásügyi minisztérium évi 15 000 koronás törlesztőrészlettel állta a költségeket, 50 évig.⁴¹ Az azonnali segély és a hosszú lejáratú kölcsön apropóját az Apponyi Albert által benyújtott 1907. évi XXVIII. törvény-cikk jelentette, amely Ferenc József megkoronázásának 40. évfordulójának emlékére alkotandó műemlékek kilátásba helyezett finanszírozását

38 Uo. 14–17.f.

39 Bernády György zárszámadása, 13–14.

40 Uo. 45.

41 Bernády: A marosvásárhelyi Közművelődési, 396.

garantálta.⁴² A törvénytervezetről Bernády Molnár Viktor államtitkártól értesült, melynek hatására született meg Bernádyban a marosvásárhelyi kultúrpalota építésének gondolata. Bernády visszaemlékezése szerint ezt követően rögtön felkereste Komor Marcell és Jakab Dezső műépítészek fővárosi irodáját, ahol felkérte őket az épület terveinek előkészítésére. Bevallása szerint útközben már maga előtt látta annak stílusát és funkcióját: „a magyar történetből és a székely népmondákból merített tárgyú képző- és iparművészeti remek kincsházának kell lennie, hogy az abban elhelyezett intézményeknek a tudós és írástudatlan, a hatalmas és alacsony sorban levő, gazdag és szegény előtt egyaránt nyitva kell lenniük s hogy ez az intézmények révén kell annak az elválasztó falnak a lerombolására az első csákányütést megtenni, amely a magyar társadalmi osztályokat elkülöníti s a magyarság megerősödésének alapját képező egységes, demokratikus magyar társadalom szervezését lehetetlenné teszi.”⁴³ Bernády elgondolásában érdekesen vegyült a saját liberális-demokratikus felfogása a koalíciós kormánynak imponáló magyar szupremácia gondolatával, ugyanakkor az építészeti stílusában is megvolt a megfelelő ideológiai magyarázat. A magyar parlamentben ugyanis 1902-től támadás indult a lechneri szecessziós és magyaros stílus ellen. A klikkharcokat vezető Alpár Ignác és szövetségesei a lechneri iskola pályaterveit ezek által a vidékekre szorították, ahol egyébként is a politikai válságok által feltüzelt nacionalista hullám dominált. Ennek hívei számára a nemzeti karakter minden valós vagy vélt megnyilvánulása megkülönböztetett fontossággal bírt, kiváltképp, ha az adott település közel esett a egyes nemzetiségű vidékekhez.⁴⁴ Bernády számára így a már bevált szecessziós stílus úgymond kapóra jött, a városháza tervezésekor már szintén remekelő építészpárossal. Ugyanakkor az említett stílusirányzat hűen jellemezte a marosvásárhelyi politikai életre általánosan mondható „ellenzéki vagy ellenálló” magatartást.

A műépítészekkel való megegyezést követően Bernády Apponyival tárgyalt. A régi ismeretségük mellett Bernády javára szólt a tárgyalás alkalmával az a tény is, hogy egy évvel korábban a marosvásárhelyi küldöttség élén nyújthatta át városa díszpolgári címét a vallási és közoktatási miniszternek. Ennek megfelelően a tárgyalások kedvezően alakultak, az ügy támogatást nyert, így Bernády számára újabb feladatok vártak, mivel az építkezés befejezéséig „még nehéz munkát kellett végezni, rögzös utat kellett bejárni”,

42 CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6967> (2015.05.14.)

43 Bernády: A marosvásárhelyi Közművelődési, 396.

44 Sármány: Magyar stílusban, 150.

bevallása szerint.⁴⁵ Az alapkölétételt 1910. augusztus 18-ára, Ferenc József 80. születésnapjára időzítették, de a tulajdonképpeni építkezésekre csak 1911 tavaszán került sor. A Kultúrpalota kivitelezésében már nem a helyi iparosokat részesítették előnyben, hanem azt a budapesti Grünwald céget. Ez a helyi vállalkozók – főként Csiszár Lajos – nemtetszését váltotta ki, viszont az is tény, hogy a Grünwald testvérek előnyösebb ajánlatot nyújtottak be, továbbá az indoklás szerint a helyi építészek beadványai pontatlanok és megbízhatatlanok voltak.⁴⁶ Az építkezések közben is akadtak nézeteltérések. „Sokat tanakodtam, akadékoskodtam, laikus létemre sokat kritizáltam és talán feleslegesen sokat vitatkoztam” – így idézte fel Bernády az építészekkel, iparművészekkel folytatott tárgyalásai menetét.⁴⁷ Egyik legjellemzőbb példa erre Bernády amerikai utazása volt. Utazása közben hazatáviratozta, az építészek nem kevés keserűségére, hogy háromemeletesre javítsák át a terveket, valamint úgy alakítsák a már megkezdett építkezéseket. A tervezők sokáig ellenálltak a javaslatnak, statikai problémákra hivatkozva, de felhozták indokként azt is, hogy a szomszédos városházával addig összhangba tervezett kultúrház arányai felbomlanak. Sok levelezést, s feltehetőleg veszekedést is követően Bernády akarata érvényesült.⁴⁸ A Kultúrpalotában koncerttermek, zeneiskola, múzeum és könyvtár voltak, ezenfelül pedig a földszinten üzleteknek adott helyet. 1912. január 6-án Bernády felhívást tett közzé a sajtóban a belső berendezések finanszírozására, valamint az intézmények számára szükséges felszerelések fedezésére. „A Közművelődési házban létesítendő intézmények sokféleségére való tekintettel, továbbá különös figyelemmel arra, hogy mindenkinek, tehát szegénynek és gazdagnak egyaránt alkalom nyújtassék arra, hogy a maga áldozatát a magyar közművelődés oltárára letehesse, hálásan fogadunk mindennemű bármily kis értékkel bíró adományt” – állt a polgármester felhívásában.⁴⁹ Bernády, ahogyan ő fogalmazott „képző- ipar- és zeneművészek egész seregével” tanácskozott a Kultúrpalota berendezésének egyes részletein. Némely művésszel, tanácsadóval pedig hosszan tartó barátságot kötött, az évek során levelezést folytatott velük. Ilyen volt K. Lippich Elek művészeti író, aki a vallási és közoktatásügyi minisztériumban a művészeti ügyosztály vezetője volt. Fennmaradt levelezésükből kiderül, hogy Bernády több alkalommal kért tőle tanácsot a városi képtár bővítése ügyében (így

45 Bernády: A marosvásárhelyi Közművelődési, 396.

46 Oniga: A marosvásárhelyi Kultúrpalota, 21.

47 Bernády: A marosvásárhelyi Közművelődési, 397.

48 Oniga: A marosvásárhelyi Kultúrpalota, 24–25.

49 Székely Ellenzék, 1912. január 9., 1.

vásárolta meg javaslatra pl. a Munkácsy *Mosónők* című festményét), valamint tehetséges fiatal művészeket ajánlott ösztöndíj-támogatásra.⁵⁰ Az 1913-ban elkészült Kultúrpalota azóta is a szecessziós kulturális örökség egyik gyöngyszemének számít, Kárpát-medencei viszonylatban is kiemelt értéket képvisel. Bernády számára imponált a laikus műkedvelő szerep, amikor gyakorlatilag számára megfelelő (döntéshozói) pozícióból valóban „alkothatott”, ennek pedig látványos eredménye született. Az ünnepélyes megnyitón tartott beszédében a következőket is mondta: „A mű befejezése után megindult a kritika. Egyesek hangosan zúgolódtak a költségek miatt, a hazafiak, a nép barátai, a demokraták kiabálva kérdezték, hogy miért kellett abba az épületbe annyi fény és pompa [...], ha annak ajtajait megnyitják a napszámos, a kerges tenyerű munkás, a nép, a tömeg előtt. Hallgatok és nem védekezem a támadások ellen.”⁵¹ Hallgatása ellenére tudatában volt, hogy egyik legjelentősebb hozzá köthető alkotásról van szó, amelyről évtizedek múlva, öregkorára is szívesen emlékezett.⁵² Ady Endre marosvásárhelyi látogatásának élményeit a Kultúrpalotáról pedig a következő sorokban örököltette meg a *Nyugat* hasábjain: „Egy fontos erdélyi város egy különösen nagyszerű ember jóvoltából kultúr-palotát csinált, különöset és nagyszerűt. Ez lesz, ha a Sors úgy akarja, a magyar menedék, dús és takaró. Itt fogjuk őrizni magunkat mi, magyarok, akik egymás ellen annyit vétünk. Ide fogunk verssel, zenével, beszéddel összevonulni, ha baj lesz.”⁵³

Bernády György Szováta üdülőteleppé válásában is kiemelt szerepet játszott. Villatulajdonosként főleg életének utolsó éveiben tartózkodott a településen. 1930-tól egyre sűrűbb szováta tartózkodásai a saját és családjának egészségi állapota miatt voltak szükségesek. A szováta gazdasági-politikai életben is aktív szerepet vállalt, elsősorban a Szovátafürdői Villatulajdonosok Egyesületének, valamint a szováta Fürdőbizottság elnökeként.⁵⁴ Felesége, Bernádyné Kelemen Margit 1929-ben megvette unokahúgától, dr. Jeney Istvánné Hints Edittől a szováta Etelka-villát, amelyet Tauszik B. Hugó bankigazgató és felesége, Hints Etelka építtettek 1905 körül. Az örökhagyó emlékére nevezték el az épületet Etelka-villának. Vél-

50 OSZK Kézirattára, Bernády György levelei Lippich Elekhez.

51 Bernády: A marosvásárhelyi Közművelődési, 398.

52 *A Magyar Család* című folyóirat 1934-es számában Kertész Ákos készített interjút az épp 70 éves Bernádyval, amiben a volt polgármester kijelentette, hogy ha új-rakezdhetné, ugyanígy újracsínlá. Kijelentése a Kultúrpalotára is vonatkozott. *Magyar Család*, 3.

53 Ady: A Magyarság háza.

54 Bernády György szováta tevékenységéről ld. bővebben: Józsa: Bernády György Szováta, 70–82.

hetően a fárasztó politikai életből való menekülés motiválta Bernádynét a szovátai villavásárlásban. Emellett egyetlen gyermeke egyre súlyosbodó szívbetegségére is gyógyírt keresett. Bernádynak a Szovátán eltöltött tíz év nem a nyugodt pihenést hozta. Az új környezet új kihívásokat, újabb munkalehetőségeket jelentett. Ugyanakkor Szovátán megvolt minden lehetőség az erőgyűjtő nyugodt pihenésre és a gyógyulásra is.⁵⁵

Bernády kultuszának elemzésére már számos publikáció született.⁵⁶ Így ennek csupán azon aspektusát emelem ki, amely Bernády életében jellemző volt. A marosvásárhelyi városi ünnepek hagyománya az első világháború előtti időkben is nagy népszerűségnek örvendett a polgárság körében, hisz ez a hétköznapiak monotonijából egyfajta megváltást jelenthetett: „Zajos politikai vitái mellett még elevenebbé tette a város életét a régi világ [értsd: világháború előtti] flekkenezéseinek, nagy ivásainak, választásainak emléke.”⁵⁷ A hagyományos keresztény ünnepek mellé (karácsony, húsvét, újév stb.) a városi politikum az országos trendekhez igazodva igyekezett politikai vonatkozású hagyományteremtést is biztosítani.

Ilyen volt a *Székely vértanúk* emlékoszlopának felállítása után az 1848-as hagyományápolás kezdeteinek mondható március 15-i ünnepek megrendezése. Ezek szervezésével a polgármesteri hivatal foglalkozott, majd 1891-től e feladatot fokozatosan a fiatal gyógyszerész és városi törvényhatósági tag, Bernády vette át.⁵⁸ Emellett a Kossuth-kultusz alakításában is oroszánrészt vállalt, egyik fő kezdeményezője volt a marosvásárhelyi Kossuth Lajos-szobor felállításának, az erre való gyűjtés egyik főszervezőjének.⁵⁹ A helyi Kossuth-kultusz kiépítésében vállalt szerepe miatt gyanítható, hogy már ekkor elsajátította és a későbbiekben tudatosan is alkalmazta a kultuszépítés mechanizmusait. Ugyanerre a korszakra tehető a társas vacsorák, díszfogadások meghonosítása is, mivel még képviselősege előtt számos alkalommal vendégül látta a város előljáróit, a vidéki arisztokrácia nevesebb tagjait, de országosan ismert politikusok is gyakran megfordultak

55 Józsa: Dr. Bernády György és családja, 47–48.

56 György (Veress): *A lokális történelem*; György V.: Bernády György kultusza, 453–467.; Fodor: A 70 éves Bernády, 425–434.

57 Kiegészítés tölem. Orbán: *Marosvásárhely földrajza*, 67.

58 *Közérdek*. 1891. március 22., 1.

59 Ennek első sajtóbeli nyomai 1894-re tehetők, ezután Bernády nyilvánosan is felkarolta az ügyet. *Közérdek*, 1894. április 22., 2.

nála. Ilyen volt 1894-ben Apponyi Albert marosvásárhelyi látogatása, aki-
nek tiszteletére Bernády díszvacsorát rendezett.⁶⁰

Az ünnepségek másik vetületét a névnapok megünneplése jelentette. Számos esetben egy-egy városi előjáró születésnapja helyett a névnap-
jának megünneplése volt honos a század elején, melynek hagyománya a
két világháború közötti időszakra is kiterjedt. Ez különösen érvényes volt
azokra a keresztény hagyományokhoz szorosan kötődő nevekhez, melyek
a magyarság számára is meghatározóak voltak, mint az István, a János
vagy, esetünkben, a György. Szent György napja a régi hagyományokban
a sárkányölő legenda mellett a tavasz kezdetét is jelentette, hagyományo-
san ekkor hajtották ki a telelő jószágokat a legelőre. Bernády esetében el-
mondható, hogy szintén a Kossuth-kultusz ápolásának hagyományából
inspirálódva tartotta meg elsősorban a polgármestersége alatti időszakban
a saját névnap ünnepélyeit.⁶¹ Ennek első megünneplésére polgármester-
ré választásának évében (1902) kerülhetett sor, bizonyos értelemben pedig
a szerencsének is köszönhető, mivel összevonhatta az előző polgármes-
ter névnapjával.⁶² Ez az ünnepség igencsak emlékezetesre sikerült, erről
számolt be a korabeli sajtó: „Hangos volt a tegnap és tegnapelőtt a város
– a csöndes szokástól eltérőleg – különösen este, s a vidámság másnapra
is átrikkant. Bélákat és Györgyöket üdvözölték barátaik, tisztelőik, a fehér
asztal s a gyöngyöző nedű mellett mindenfelé. Dr. Bernády György is ven-
dégeiül látta csaknem az egész komunitást, élén a főispánnal s számos
előkelőségével városunknak tegnap este.”⁶³

A *Székelység* című lap részletesebben írt az eseményről: „A Trébely
szőlőhegy alján, de a város fölött impozánsan emelkedő és a legnagyobb
kényelemmel és komforttal berendezett palotájának fényesen kivilágított
termei már este 8-kor a vendégek sokaságától zsongott, kik között ott vol-
tak a városunk vezető férfiai majdnem teljes számban. A ház kedves úrnője
férjével, aki rövid polgármesteri működésének ideje alatt máris annyi jelét

60 Ezek rendszerint zárt körű rendezvények voltak, viszont a beszámolók szerint a
vendégek nem szenvedtek hiányt a kiszolgálás minőségében, hiszen a házigazda
olykor francia pezsgőt is felszolgált a gazdag lakomán. *Közérdek*, 1894. január 28., 2.

61 Az augusztus 25-re eső (Kossuth) Lajos névnap ünnepélyt először 1889-ben
rendezhette a fiatal Bernády mint dalosztályi elnök. A későbbi években is meg-
szervezte, amikor a nyári kellemes időre eső ünnepet népszerű városi kerthelyi-
ségeken tarthatta, ünnepi beszédek, előadások kíséretében. *Marosvidék*, 1889.
november 10., 1.

62 Előzőleg Geréb Béla volt Marosvásárhely polgármestere, kinek névnapja április
23-ra esik, egy nappal a Szent György-nap előtt.

63 *Székelly Lapok*, 1902. május 1., 2.

adta ezen állásra való rátermettségének, szeretetreméltó kedvességgel fogadta a vendégeket.”⁶⁴ A városi szokásoknak egy másik típusába tartozik az előjárók felkeresése, nyilvános köszöntése ünnepnapokon, különösen az újév alkalmából. Ebbe Bernády is beletartozott polgármesterré választása után, városi főméltóságként neki is kijárt ez a tiszteletadás, amit többé-kevésbé folytattak az impériumváltás után is. Ezekhez tartoztak azon kivételes események, amelyek külön ünnepi alkalmat adtak a város számára a mulatozáshoz. Ilyen lehetett ha egy bizonyos előjárót kitüntettek, vagy bizalmi pozícióba helyeztek (például Lukács Béla miniszterré, majd ennek hatására díszpolgárrá választása, Sándor János esetében szintén), vagy jelesebb évfordulója, jubileuma volt. Bernády esetében itt csak két ilyen eseményt emelünk ki példaként: az amerikai útjáról való visszatérést, valamint a királyi udvari tanácsossá való kinevezését. 1911. augusztus 19-én tért vissza a mintegy két hónapot felölelő amerikai utazásáról, ahol a földgáz kitermelésével és hasznosításával kapcsolatosan tanulmányozta a legnagyobb amerikai földgázfeldolgozó üzemeket. A városi tanács készült az eseményre: a sajtóban meghirdették érkezését, ami 11 órára volt várható, a székelykocsárdi állomásra már reggel 6 órára kiutazott mintegy százhusz fős küldöttség, és onnan kísérte őt hazáig. Marosvásárhelyen, miután „megindult a menet a városba, ahol az egyes utcákon ezrekre menő tömeg éljenezett. A Baruch gyár előtt a gyár munkásai zászlókkal, virágokkal köszöntötték az érkezőt, ki óriási kocsisor élén gróf Teleki Samu négyes fogatán robogott be [...]. A polgármester lakására hajtott, hogy kipihenje az út fáradalmait, s erőt gyűjtsön az esti ünnepléshez [...]”⁶⁵ Az esti banketten – a *Székely Napló* becslése szerint – mintegy nyolcszáz ember vehetett részt, „ami korántsem jelenti azt, hogy mindenki elfért, aki ott szeretett volna lenni”.⁶⁶ Ugyanezen év november 7-re már a sajtó beharangozta a polgármester udvari tanácsossá való kinevezését, amely szintén a városi szervezetek, iskolák, különböző küldöttségek delegációival igyekeztek örömuiket kifejezni a városvezetőnek. A városi tanács díszgyűléssel tisztelgett az eseményen, valamint az üdvözletek folyamatos áradata valóságos ünneppé varázsolta a korabeli eseményt.

64 Köszöntők hangzottak el a főispán (Sándor János), valamint a helyi előjáróság részéről (Deák Lajos, Horváth József, Sebess Dénes, Szakáts Péter, Szász Károly, Fenyvesy Soma stb.) *Székelység*, 1902. április 25., 2.

65 *Székely Napló*, 1911. augusztus 20., 2.

66 Uo. 1911. augusztus 22., 1.

Bernády ezekben az években politikai karrierje csúcspontján állt, s ez a sajtó által közvetített népszerűségéből is kiderült.⁶⁷ Így alakultak ki tiszteletére ünnepélyek, amelyek „forgatókönyve” csiszolódott az évek során: a nappali vagy inkább délelőtti órákban fogadta a városi küldöttséget, amelyre általában a város összes rétegéből eljuthatott, aki éppen ráért, valamint az esti órákban privát, de színvonalas, olykor akár több száz főt is megvendéglő lakomát rendezett, ahová elsősorban a városi hivatalosságok, illetve a vidéki arisztokrácia tagjai voltak hivatalosak.

Az impériumváltozást követő időszakban ezen ünneplésnek a lehetőségét az is biztosította, hogy Szent György napját román egyházi (kvázi állami) ünnepként (április 23.) jegyezték, így ennek kitöltése kapóra jöhetett a város magyar polgárainak is. A társas vacsorák, ünnepségek kötetlen beszélgetéseik által informálisabb keretet adtak a városi politizálásnak, hiszen legtöbbször ilyen alkalommal megjelent a város teljes előljárósága, tanács-tagok, a gazdasági élet befolyásos személyei. Így tehát a formálisabb rész (köszöntőbeszéd) után minden bizonnyal Bernády be tudott számolni terveiről, városi támogatottságát meg tudta szervezni.

Elmondható, hogy kultusza ma is él. A szorgalmazására emelt jórészt szecessziós stílusú épületek máig meghatározzák Marosvásárhely központjának térszervezését, sajtós arculatát.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

Bernády György zárszámadása (3993–1916) 1917-ből. Marosvásárhely, 1917.
Bernády György: A marosvásárhelyi Közművelődési Ház. *Magyar Iparművészet*, 16 (1913) 10. sz.

Fodor János: A 70 éves Bernády – Egy városi ünnepség anatómiája. In: Fodor János – Nagy Miklós Kund – Pál-Antal Sándor (szerk.): *Bernády, a városépítő*. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely, 2015.

Gaál Kornélia: Marosvásárhely a XIX. század végén és a XX. század elején. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1997.

67 Például 1914. december utolsó napján a városi tanács egy díszalbummal lepte meg Bernádyt köz- és hivatali munkásságának 25 éves évfordulója alkalmával.

- György (Veress) Imola: *A lokális történelem mint narratív identitás. Bernády György polgármester kultusza Marosvásárhelyen*. Doktori disszertáció, Kolozsvár, 2013.
- György V. Imola: Bernády György kultusza 1990 után. In: Fodor János – Nagy Miklós Kund – Pál-Antal Sándor (szerk.): *Bernády, a városépítő*. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely, 2015.
- Józsa András: Bernády György Szovátán. In: Cornel Sigmirean – Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt (szerk.): *A történetíró elhivatottsága*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2012.
- Józsa András: Dr. Bernády György és családja. In: Fodor János – Nagy Miklós Kund – Pál-Antal Sándor (szerk.): *Bernády, a városépítő*. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely, 2015.
- Marosvásárhely szabályrendeletei. II. Marosvásárhely szabályrendeleteinek gyűjteménye. II. kötet*. Marosvásárhely, 1905.
- Marosvásárhely szabályrendeletei. III. Marosvásárhely szabályrendeleteinek gyűjteménye. III. kötet*. Marosvásárhely, 1905.
- Oniga Erika (szerk.): *A marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908–1913*. Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, 2013.
- Orbán István: *Marosvásárhely földrajza*. Sárospatak, 1943.
- Sármány Ilona: Magyar stílusban épült városházák a századelőn. *Ars Hungarica*, 22 (1994) 1–2. sz.

Internetes források:

- A tervpályázatok, munkatervek és az ehhez kapcsolódó dokumentumok megtekinthetők a Magyar Építőművészet honlapján: <http://vpublic.omikk.bme.hu/epmuv/index.php?page=article&id=14801> (2016.03.29.)
- CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6967>(2015.05.14.)
- Ady Endre: A Magyarország háza. *Nyugat*, (1915) 16. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00180/05716.htm> (2016.03.29.)
- http://www.vasarhely.ro/kozter/el_a_kezekkel_a_bulevardrol#.Vv2IdHrr-O1 (2016.03.31.)

Újságok, napilapok:

- Egyetértés*. 1902. március 25., 1902. május 7., 1905. január 21., 1907. június 22., 1909. szeptember 16., 1905. január 3., 1905. május 27., 1905. május 18.
- Ellenőr*. 1909. szeptember 16.
- Közérdek*. 1891. március 22., 1894. április 22., 1894. január 28.
- Magyar Család*. 1934. 2.

Marosvidék. 1889. november 25., 1889. november 10.

Székelly Ellenzék. 1910. április 19., 1906. december 18., 1912. január 9.

Székelly Lapok. 1902. március 9., 1902. szeptember 12., 1902. november 1., 1902. augusztus 6., 1903. február 5., 1907. január 12., 1904. július 7., 1904. augusztus 19., 1904. augusztus 23., 1902. május 1.

Székelly Napló. 1911. október 24., 1911. augusztus 20., 1911. augusztus 22.

Székellység. 1903. május 17., 1903. szeptember 12., 1905. január 31., 1902. április 25.

Levéltári források:

Román Nemzeti Levéltár, Maros Megyei Hivatal, Marosvásárhely (RNLMMH):

Marosvásárhely Polgármesteri Hivatala, Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyvek, 1904.

MTA Kézirattára, MS 10.292. *Csiszár Lajos emlékiratai.*

OSZK Kézirattára, *Bernády György levelei Lippich Elekhez.*

Csiszár Lajos visszaemlékezése. Csiszár Lajos visszaemlékezése. Gépelt kézirat (év nélkül, szerző tulajdonában).

Markaly Aranka

CSÍKSZÉKI NEMESSÉG A 16–17. SZÁZADBAN¹

The Nobility of the Csík Seat in the Sixteenth–Seventeenth Centuries

Several researchers have been dealt with the seventeenth century history of the Csík seat, publishing various studies on the subject. The events of the period greatly influenced the society of the Ciuc/Csík seat and the evolution of its nobility. The main triggers of these changes were the Princes of Transylvania. This study primarily examines the development of the Csík seat society which had a leading role in politics and in the economy as well. The fate of one of the most significant components of the Szekler society is closely related to the historical events of the period, the rise and the fall of some families being triggered by these. That is why during examining the decisive moment of the sixteenth century, namely the Sighișoara/Segesvár National Assembly of 1562, I will consider it as a starting point in the development of the new form of an aristocratic life. The changes and the political regulations behind them can be retraced through the Szekler census records and the contemporary sources. Therefore the family relationships, the conscious career development opportunities, the serfdom (feudal dependence, familiarity), also the conditions and the possibilities of the Ciuc/Csík seat are very well outlined. In this study I will examine family life paths, highlighting a few of them. Moreover, I would like to provide a general picture of the whole Ciuc/Csík seat's nobility, about all those changes by which this era is characterized. It can be concluded that Csík seat's situation differed in many cases from the other seat's position.

Keywords: Csík seat, society, nobility, family relationships, career building

Az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően nagyon sok publikáció jelent meg Székelyföld történetével kapcsolatban. Ezen belül is több kérdéskört vizsgáltak a történészek, úgy mint társadalom-, egyház-, politikatörténet. A felsoroltak közül talán a legtöbb érdeklődést keltő a székely

1 Köszönetet szeretnék mondani a kutatás és a tanulmány létrejöttéhez segítséget nyújtó Székely Előfutár Alapítványnak.

társadalommal kapcsolatos kérdések kutatása volt. A székely társadalmat érintő ismeretek, kérdéskörök esetenként alappilléret képezhetik minden más témának, ezért nagyon fontos elsősorban a székely nép szerveződését, azon belül is különböző rétegek szokásait, mindennapjait megérteni. A Székely Oklevéltár régi és új sorozatának köszönhetően széles körben is kutathatóvá váltak a téma legfontosabb kútforrásai, a különböző jellegű összeírások. Ezeket kiaknázva, illetve további levéltári forrásokkal kiegészítve Demény Lajos, Jakó Zsigmond, Pataki József, Imreh István számos olyan munkát közöltek, amelyek segítik napjaink kutatóit a 16–17. századi székely társadalom felépítésének, szokásainak megértésében. A középkori székely társadalomról is egyre több publikáció kerül napvilágra. Ide sorolhatóak Benkő Eleknek a közelmúltban megjelent kötetei *A középkori Székelyföld*² címmel, amelyben a szerző részletesen tárgyalja a székely társadalom szerkezetét, fejlődését, rétegeit. Garda Dezső a kora újkori székelységgel kapcsolatos kutatásaihoz elsősorban a lustrajegyzékeket dolgozta fel Csík-, Gyergyó- és Kászonszékre vonatkozóan.³ Napjainkban Tüdös S. Kinga, Balogh Judit történészek a székely társadalomnak, ezen belül a székely nemességnak a kutatói, akik számos írásukban boncolgatták a különböző társadalmi rétegek jelentőségét. A nemesség – érthető okok miatt gondolunk itt az írásbeli emlékek gyakoriságára – a leggazdagabb és legösszetettebb forrásanyaggal rendelkező réteg, amelyet Balogh Judit történész is mélyrehatóbban vizsgált egész Székelyföldet figyelembe véve.⁴ A székely nemességről írott munkájában foglalkozik a csíkszéki nemesi családokkal is, több témára és összefüggésre ráterelve az olvasó figyelmét. Sajnos, a kötet nem tér ki és nem tárgyalja részleteiben a csíkszéki nemesség alakulását egészen a század végéig.

Jelen tanulmányban a fejedelemség kori változások hatását szeretném vizsgálni a csíkszéki nemességre nézve. A 16. század második felétől – pontosabban az 1562. évi eseményeket követően – a korábban már elkezdődött folyamatok csúcspontjához érkeznek, amikor ténylegesen egy új rend született, mely befolyásolta az itt élő társadalom életét. A 16. század elején egyre inkább feszültté válik a székely társadalom rétegei közötti viszony. A tisztségviselők visszaélnék hatalmukkal, a faluban élő nemesek és lófők egyaránt. 1564-ben a csíki közsékek arról panaszkodnak, hogy a főember az adókirovás kapcsán a meghalt vagy rögtön nem fizető székely

2 Benkő: *A középkori Székelyföld, I–II.*

3 Garda: *Főnépek, lófők.*

4 Balogh: *A székely nemesség.*

örökségét elfoglalja, magának nemesíti és földön lakót hoz rá.⁵ Az ehhez hasonló visszaélések vezettek az 1562-es felkeléshez, melynek célja elsősorban a tisztviselői réteg hatalmának visszaszorítása volt. Tanulmányomban arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy az adott viszonyok között az itt élő nemesi családok mennyire éltek túl sikeresen vagy sikertelenül a különböző fejedelmek rendelkezéseit, életvitelükkel hogyan sikerült igazodniuk az új politikai viszonyokhoz, és hogyan sikerült lávírozniuk a korszak politikai porondján.

A sokat hangoztatott mérföldkő a székely történelemben az 1562-es év. Témánk tekintetében is ugyanezt venném alapul, hiszen a történetek hatására teljesen újrendeződnek a székelyföldi és ezáltal a csíki társadalmi viszonyok is. Jól ismert, ekkortól válik érvényessé a *ius regium* a Székelyföldön is. Ez azt jelentette, hogy a székelység már nem rendelkezett a királyi joggal szembeni immunitással, így törvényessé vált az idegen birtokosok beköltözése.⁶ Már korábban is megjelennek Székelyföldön vármegyei területről származók, azonban a segesvári végzéseket követően ez nem számított jogsértésnek. Azok a főnépek és lófők, akik nem vettek részt az 1562. évi felkelésben, továbbra is szabadon élhettek, azonban a földjeiken élők ettől kezdve az ő birtokukba kerültek és adófizetőkké váltak.⁷ Ennek fejében a nemesek (4–5 lóval) és lófők kötelesek voltak lóval és jó felszereléssel szolgálni, azaz lóval, sisakkal, pajzzsal, kopjával.⁸ A további rendelkezések értelmében megváltozik a székelyeket megillető jog, miszerint megválaszthatták saját tisztségviselőjüket. Ettől kezdve ugyanis a fejedelem nevezte ki őket, így került 1562-ben Petki Gábor a főkapitányi tisztségbe.⁹ Ez a változás lesújtóan érintette a székelyeket, hiszen nemcsak „idegen” urak kerültek vezetőiknek, hanem a két leginkább visszaélésre lehetőséget adó pozíciót, azaz a főkapitányi, majd később a főkirálybírói tisztséget is a fejedelem hűséges emberei kaphatták meg. Ezek a rendelkezések nagy hatással voltak a csíki székely társadalom mindennapjaira. A 16. század második felének meghatározó eseményei, a felkelések, mind az ebben az évben hozott törvények ellen szóltak, kérve a régi szabadságjogok visszaállítását. Ezekbe ágyazódott be az itt élő primori réteg is. A primor vagy főnép a székely társadalom legfelsőbb rétegét jelentette. Vekov Károly a középkori székely nemességet kutatva megjegyzi tanulmányában, hogy a

5 Benkő – Demény – Vekov: *Székely felkelés 1595–1596.*

6 Egyed – Hermann – Oborni: *Székelyföld története, II.*, 37.

7 Uo.

8 Szabó: *Székely Oklevéltár, II.*, 162–163.

9 Egyed – Hermann – Oborni: *Székelyföld története*, 39.

primor kifejezéssel először egy 1473-as oklevélben találkozunk. Ez az oklevél többek között pontosítja ennek a kifejezésnek a jelentését is, azaz a primorok a *potiores* és a *proceres* csoportjába tartoznak, amely megnevezéseket a középkorban a méltóság- és tisztségviselőkre használták.¹⁰ Balogh Judit megfogalmazása szerint: „a tisztségviselő rétegen belül létezett egy rendkívül szűk csoportja azoknak, akik tekintélyük, növekvő hatalmuk következtében a székelyek elsői voltak, őket leggyakrabban primoroknak vagy főnépeknek nevezték.”¹¹ Figyelembe véve ezt az értelmezést, Csíkszék esetében néhány érdekes megfigyelést tehetünk. Egyrészt a lustrák ezt a fogalmat egészen a 17. század közepéig alkalmazzák a nemes helyett. Másrészt a források alapján szembetűnő, hogy azok a csíki nemesek, akik már az 1576-os adóösszeírásban legalább 8 jobbágytelekkel¹² bírtak, vagyoni helyzetüknek köszönhetően, illetve annak folyamatos gyarapításával évtizedekig megtudták őrizni a család nemesi státusát. Továbbá, ezeknek a családoknak esetenként sikerült megszerezni a különböző széki tisztségeket is. Az 1560-as években a legjelentősebb csíkszéki primor családok: Sándor, Salamon, Lázár, Becz, Andrassy. Az 1576-as 50 dénáros adóösszeírás valószínűleg az 1575 decemberében Besztercén zajló országgyűlés határozata, mely szerint „a székely uraink is az ő róvásuk szerint ajánlják magukat... a Váradi ház építésére adunk 50–50 pénzt a jövő Szent Gergely pápa napjára.”¹³ Az itt felsorolt legjelentősebb csíkszéki primorok: Lázár István, aki Gyergyószék legnagyobb birtokosa, Becz Pál, aki valószínűleg ekkor már nem él, birtokait azonban az ő nevén emlegetik, Becz Imre, Salamon Péter, Mikó János, Lázár János, Sándor István, Geréb János, Lázár Farkas, Kelemen Bálint.¹⁴ A Báthori István ellen felkelő Andrassy család ekkor veszti el csíki birtokait. A felkelés leverését követően a résztvevőkre megtorlás várt. Az Andrassy családot is fej- és jószágvesztésre ítélik, nekik azonban sikerült elmenekülniük Erdélyből, és a Habsburg császártól Krasznahorkán kaptak birtokot. Birtokaik még az 1576-os összeírásban a fejedelem kezében vannak. A felsorolt főnépek több településen is birtokkal rendelkeznek, például Becz Pál nevét nyolc településnél is említik. Azok a személyek, akik az összeírásban egy, kettő vagy három jobbágybirtok után adóznak, a következő lustrákban

10 Vekov: *Tria Genera Sicularum*, 52.

11 Balogh: *Összetartó erők*, 5.

12 A 8 jobbágytelket azért tartom mérvadónak, mert az 1576-os adóösszeírást összehasonlítva a későbbiekkel ezek azok a családok, akik a további összeírásokban is nemesként szerepelnek, tisztséget töltenek be, az ennél kisebb birtokkal rendelkezők lemorzsolódnak, eltűnnek a primorok sorából.

13 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II., 572.

14 Demény: *Székely Oklevéltár*, IV., 41–44.

már nem a nemesek sorai között találhatóak. A viszonylag nagy számban felsorolt „kisbirtokosok” léte igencsak érdekes, amely véleményem szerint azzal magyarázható, hogy a fejedelem a hatalmat igyekezett szétesztani több személy között, ezzel nemcsak azt próbálta megakadályozni, hogy el-lene fordulhassanak, hanem saját hűségeseinek birtokokat adományozott, mely a 16. század végére egyre gyakoribbá vált. Mint azt a későbbi forrásokból is láthatjuk,¹⁵ az Andrassy család birtokát is kétfelé osztja, amely épp a fenti két indokkal magyarázható. Az említett családok¹⁶ eltűnése nemcsak a kegyvesztettséggel vagy az elvagyontalanodással magyarázható, hanem a fiúörökös hiányával is. Mint fiúsított leány leányágon, feleség vagy anya státusban kerülhettek be más székekből nemesi családok Csíkszékre. Éppen ehhez köthető az az érdekes eset is, mely szerint: „Nyújtódi Damokos fia a régi csíki Becz családból való fiú-leány vett nőül s ennek fia, Imre már az anyai Becz családnéven szerepel.”¹⁷ Ebből az is látható, előfordult, hogy örökös hiányában a fiú az anyai ág nevét viszi tovább annak érdekében, hogy a család neve fennmaradhasson. Az anyai ágon való öröklés is igen fontos korszakunkban, így kerülnek az addig ismert családok helyére újab-bak. A Becz és Béli család rokoni kapcsolatáról egy 17. századi dokumen-tumban olvashatunk, mely szerint Becz Pál lánya Mihálcz Miklósné Becz Erzsébet, aki Orbai széken Gelencén lakott. Leánya Béli Jánosné Becz Kata, az a személy, akinek fia, Béli Kelemen csíki birtokosként jelenik meg már az 1619-es lustrában, a Becz család birtokain.¹⁸ Így a Beczek kihalása után a Béliék jelennek meg Alcsíkszéken, az egyik legnagyobb birtokos-ként a korban.¹⁹

Eközben Felcsíkon talán az egyik legnagyobb birtokossá Lázár Farkas vált. A korabeli dokumentumokból azt láthatjuk, hogy Lázár Farkas bir-tokba iktatását követően egyre többen kötik magukat jobbágyul az új fő-embernek.²⁰ Mindezek mellett olyan esetekről is olvashatunk, amikor nem önszántából adja el az illető a földjét vagy teszi magát Lázár Farkas jobbá-gyává, hanem sokkal inkább kényszer hatására. „Szenttamási Bíró Pál és Kedves Péter bizonyítják, hogy a fejedelem attya túlságosan rajta lévén és az

15 Uo. 674.

16 Például Andrassy, Becz, Salamon, majd a később megjelenő és eltűnő Hadnagy család.

17 A csíkszentsimoni Endes család levéltárával Sándor Imre foglalkozott részletesen a *Genealógiai Füzetekben*, a továbbiakban csak a *Genealógiai Füzetek* adott évfo-lyamát jelöljük. *Genealógiai Füzetek*, 1 (1903) 1. sz. 6.

18 Szádeczky: *Székely Oklevéltár*, VI., 129–130.

19 Demény: *Székely Oklevéltár*, IV., 642–643.

20 *Genealógiai füzetek*, 4 (1906) 2. sz. 23.

éhségnek és drágaságnak gyakorlatos volta köztük” forogván, kényszerítve volt Benó Péter a szenttamási határon egy földet eladni Lázár Farkasnak 1 forint 30 pénzért.²¹ További kényszerről, hatalmaskodásról is olvashatunk a szenttamási Lázár család esetében. 1587-ben például tanúvallatást tartanak Igyártó János ügyében, aki panaszolja, hogy Lázár Farkas elfoglalta az ő kapuja előtti földet.²² Később a fia is folytatja ezt a káros szokást, ugyanis egy 1609-es tanúvallatásból arról értesülünk, hogy Lázár Farkas fia, János részére Albert András hatalmasul elfoglalt egy üléshelyet.²³ Ilyen ügyek többször is előfordultak a korban, és ez nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a nagyobb hatalommal rendelkezők mellett nem sikerül más családoknak is felemelkedniük. Az alábbi táblázat végigvezet a korabeli összeírások számadatain a nemesekre vonatkozóan.

Év	Nemesek		
	Csík	Gyergyó	Kászon
1569	13	0	0
1576	53	5	2
1602	15	0	0
1614	15	1	0
1619	13	0	0
1643	47	13	0
1681	82	11	8
1683	88	2	1
1685	31	0	0

A 17. század elején a nagy famíliák mellett újabb nevek tűnnek fel a lustrákban. A korábban kisbirtokkal rendelkezők köréből kiemelkedik a Hadnagy, Czakó és Jánosy család. Továbbá Csicsóban megjelenik Petki Farkas vicekapitány, aki a Lázár-rokonság révén kerül Csíkszékre.²⁴ Az 1619-es összeírásban újabb birtokosok jelennek meg. Egyrészt az Andrásy-birtokokon láthatóan a Kelemen és Mátyus családok osztozhattak, más-

21 Uo.

22 Uo.

23 *Genealógiai Füzetek*, 4 (1906) 3. sz. 31.

24 Kelemen: Erdélyi magyar; Lázár Erzsébet Petki Farkas felesége, a későbbi Petki István csíki kapitány édesanyja.

részt a hídvégi Mikó család egyik tagja, Mikó Ferenc Bethlen Gábor adományának köszönhetően csíki birtokossá vált.²⁵ Bethlen Gábor 1613-ban nevezte ki Csíkszék főkapitányának, amely tisztséget haláláig, 1635-ig viselt.²⁶ Második felesége csíkszögödi Pókai Anna, akinek e településen udvarháza és jobbágysai voltak.²⁷ A Pókai család is a 16. század végén kisbirtokosnak tekinthető. Úgy tűnik, a házasság nem volt vagyoni érdekelttségű, sokkal inkább hatalmának legitimálását szolgálta, az idegenekkel szembeni ellenszenvet pedig a helyi rokoni szálak voltak hivatva csökkenteni. 1623-ban kezdte el építtetni a Mikó-várat, amely egyben hatalma, gazdagsága reprezentációját is szolgálta. Mikó Ferenc halálát követően a várkastély fiára, Mikó Ferencre szállott, aki vendégül láthatta I. Rákóczi Györgyöt az 1635-ös katonai szemle tartásakor, melyen a fejedelem személyesen részt vett.²⁸ Mikó Ferenc korai halálát követően a két özvegy, Mikó Ferencné Pókai Anna és Mikó Józsefné Macskási Ilona osztoztak a váron, majd teljes egészében Macskási Ilona kapta meg a Mikó-örökséget, aki alsócsernátoni Damokos Tamás felesége lett.²⁹ Másfelől Damokos Tamás anyai ágon a csíkszenttamási Lázár-birtokokat is megszerezte. Lázár Farkasnak két gyermeke született, János és Judit. Lázár Judit második férje alsócsernátoni Damokos István. Házasságukból születik Damokos Tamás, a későbbiekben Csíkszék egyik legjelentősebb birtokosa.³⁰ Mindezeknek köszönhetően megjelenik a Damokos család is Csíkszéken. Az 1643-as lustra még nem említi az ő nevét, de a század végén készült összeírásokban már a nemesek sorai között találjuk. Továbbá azt is tudjuk, hogy 1658-ban II. Rákóczi Györgyöt elkíséri a lengyelországi hadjáratba, tatár fogságba esik, ahonnan sógora és a fejedelem közbenjárásával sikerül a váltságdíj kifizetése után kiszabadulnia.³¹

A fenti táblázatból látható, hogy 1643-ra szinte megháromszorozódik a nemesek száma. Itt már a *nobiles* megnevezést használják a korábbi főnép vagy primor helyett.³² Mint tudjuk, I. Rákóczi György a hadsereg megerősítését, a székely haderőt úgy próbálta visszaállítani, hogy katonai szolgálá-

25 Demény: *Székely Oklevéltár*, IV., 674.: „12 ember megh eskut, azt valiak, feo haz az eo Faluikban mas ninczien, az Andrasi Martone uagion, kit edig Matius vram es Kelemen Imreh birtak.”

26 Szőcs: *A Mikó-vár története*, 17.

27 Uo.

28 Uo. 33.

29 Csáki: *Újabb adatok*, 98.

30 Szádeczky: *Székely Oklevéltár*, VI., 25.

31 Uo. 295.

32 Demény: *Székely Oklevéltár*, VI., 158.

tért egyre több nemesítő és lófői címet adományozó oklevelet bocsátott ki. Ezzel az előző fejedelmek is éltek, ő csak tovább folytatta az adományozást. Ennek köszönhetően megugrik a csíki nemesek száma, akik valószínűleg szintén nem rendelkeztek olyan nagy vagyoni háttérrel, hiszen többségüket korábban még lófőként emlegetik, mint például a Bocskor vagy a Bors családot. A Bors család felemelkedését az is hátráltatta, hogy korábban Andrassy Péter hatalmaskodik fölöttük, elfoglalja a Bors család egyik szántóföldjét is.³³ Ugyancsak az itt felsorolt nemesek közül kiemelném Fodor Ferencet, akit 1664-ben kiváltanak a krími tatár rabságból, 500 forint 20 dénárt fizetve érte.³⁴ Mindezért zálogba került a csíkszentimrei udvarház és a hozzá tartozó birtokok is. Az összegből következtetve, a korban vélhetően középnemesnek számított. Továbbá az addig szintén lófőként szereplő Endes családot is ekkortól említik nemesként.

II. Rákóczi György, folytatva apja politikáját, számos kiváltságlevelet bocsátott ki a csíki székelyek javára.³⁵ A rangemelésekkel az volt a célja – hasonlóan elődeihez –, hogy megnövelje a hadra fogható személyek számát, és egyben stabilizálja is ezt az állapotot. 1649–1656 között folyamatosan növeli a kiváltságlevelek számát, egyre több nemesítő és lófősítő oklevél hagyja el a fejedelmi kancelláriát.³⁶ Érdekes megjegyeznünk, hogy az összes szék közül talán a csíkszéki személyek részesülnek a legtöbb rangemelésben, a fejedelmet minden hadjáratába elkísérik, szolgálataikért jutalmul többen is a társadalom felsőbb rétegeibe léptek. Az ő korára jellemző a tömeges lófősítő oklevelek nagyszámú kibocsátása is. A havasalföldi hadjárat során a csíkiak részére több kiváltságlevelet is kibocsátott a fejedelem, ilyen az 1655. július 7-én a Stroești-i táborban kibocsátott oklevele, melyben a korábban (1643-as lustrában) még gyalogként szereplő személyek lófői rangot kapnak.³⁷ Ugyanitt több személynek is nemesi rangot adományoz a fejedelem.³⁸ II. Rákóczi György, illetve ebben a tekintetben ezt a politikát folytató Apafi Mihály kiváltságolásával magyarázható, hogy az 1680-as években készült lustrajegyzékek miatt jegyeznek fel ilyen nagy számban nemes személyeket. Az 1643-as adatokhoz képest megkétszereződik a számuk. Meg kell jegyeznünk, hogy a század végén készült jegyzékekben két kategóriába tartozó nemest különböztethetünk meg. Az összeírás elején

33 Szabó: *Székely Oklevéltár*, II., 298.

34 Szádeczky: *Székely Oklevéltár*, VI., 289.

35 Balogh: *II. Rákóczi György*, 1.

36 Uo. 4.

37 Markaly: 16–17. századi nemesi, 142.

38 Vass: *A királyi könyvek*.

csíki nemességként olyan személyeket sorolnak fel, akik valószínűleg rangban és vagyoni szempontból is azok fölött álltak, akiket a különböző falvak nemeseiként sorolnak fel. A rangjukat a nevük után írt „uram” szócska jelzi esetünkben.³⁹ Közülük kiemelném csíkszentsimoni Endes Miklóst, aki 1659-ben apjával, Endes Bálinttal szerez címeres nemeslevelet.⁴⁰ Az 1681-es összeírásban szereplő Endes Miklós ugyanezen év júliusában tett esküt, mint a felcsíkszéki vashámor és a szépmezei harmincad gondviselője.⁴¹ A felsorolt magasabb rangú nemesek közül néhányan más nemesek szolgálaként szerepelnek. Ilyen például Bodor Péter, akit „tekintetes Nagyságos Petki uram szolgálja”-ként említene.⁴² Gergely Deák Béli Kelemennek a szolgálja. Ez alatt nem a földesúr–szolga (jobbágy) viszonyt kell értenünk, sokkal inkább egy főnemes és egy középnemes közötti familiáris viszonyra gondolhatunk.⁴³ Többen szerepelnek úgy is, mint más székek nemeseinek szolgálai, ilyen például Bocskor András, akit Mikes Kelemen szolgálaként jegyeznek fel. Ugyanígy, a korábban említett Csíkszéken belül magasabb rétegbe tartozó nemesek szolgálaként vannak feljegyezve esetenként a különböző falvak kisebb rangú nemesei, így például szentkirályi Péter Balázsra Henter Ferenc szolgálaként tesznek utalást.⁴⁴ Az említett nemesek tekintélyét és vagyonát növelhette, ha a különböző lovas századok kapitányi tisztségét némelyek közülük megszerezhették. Köztudott, hogy a 17. század végére csökken a katonáskodás iránti kedv, erről az összeírások is részletes megjegyzéseket tesznek, hiszen többen mentik fel magukat a szolgálat alól, a kapitány által, akár úgy, hogy pénzt fizettek vagy valamilyen javakat szolgáltatottak, akár úgy, hogy a hadviselés idejére, mint kisnemesek elszegődnek egy-egy tehetősebb gazda udvarába szolgálatra.⁴⁵ Az 1683-as összeírás a bécsi hadjárat után készült. A nemesek tekintetében több esetben megjegyzik, hogy milyen pozíciót töltött be, vagy éppen hány lovassal szolgált. Ez mu-

39 Demény: *Székely Oklevéltár*, VIII., 27.

40 *Genealógiai Füzetek*, 1 (1903) 1. sz. 87.

41 Szádeczky: *Székely Oklevéltár*, 391–393.

42 Petki János csíkszéki főkirálybíróra kell gondolnunk ez esetben. Demény: *Székely Oklevéltár*, VIII. 27.

43 Familiáris viszonyra utaló adatokkal, csíkszéki nemesekkel kapcsolatban már a 16. század végén is találkozhatunk. Esztelneki Székely András végrendeletében (1581) nemcsak családjára hagy a vagyonából, hanem személyes tárgyaiból, javaiból az őt körülvevő személyeknek is, így Becz Imrének egy tizenként sing veres kamukát, illetve Salamon Péternek egy török pokrócot. Szabó: *Székely Oklevéltár*, IV., 75–76.

44 Demény: *Székely Oklevéltár*, VIII., 28.

45 Pénzt vagy állatbört (nyest, róka), lovat, ökröt adott a szolgálat alóli felmentésért.

tatja az adott személy vagyoni háttérét, hatalmát is. Henter Ferenc neve után 5 lovast jegyeznek, amely korabeli státusára, rangjára is utal, egyedülállóan kiemelkedik a többi nemes személy közül. Erős György, Sándor Mihály, Incze András egyenként három lovassal szolgáltak.⁴⁶ Többeknél megjegyzik, hogy a kapitány felmentette a hadviselés alól lóért cserébe. Ez alapján úgy tűnik, hogy már nemcsak a lófők és gyalogok igyekeztek kimenteni magukat a katonai szolgálat alól, hanem a nemes személyek is. A század utolsó összeírásában a felcsíki és alcsíki nemességet már külön írják össze. Felcsíkon összesen 16 nemest írnak össze, Alcsíkon 15-öt.⁴⁷ Számuk a korábbi évekhez képest igencsak visszaesett. Talán magyarázható elszegényedéssel is, hisz többen már nem tudnak nemesi rangjukhoz méltóan szolgálni. A nemesek közé soroltak esetében több megjegyzés is erre utal. Néhány személynél rossz egészségi állapotról olvashatunk, mások visszaszöktek a táborból. Az alcsíki nemeseknél hasonló eseteket láthatunk, többen szolgálai egy vélhetően gazdagabb nemesnek, Endes Péter például Henter Ferenc szolgája.⁴⁸ A székely társadalom mint katonatársadalom a század végére kezd felbomlani. Míg II. Rákóczi György idején még érezhető a kiváló hadi szereplés, és ezt a nagyméretű kiváltságolás is érzékelteti, mindez Apafi Mihály korára egyre inkább elhalványul. Olyannyira válik terhessé a katonai szolgálat, hogy különböző módon mentik ki magukat e kötelezettség alól. Ez a folyamat a nemesi társadalmon belül is végbement.

Egy másik forrástípus, amely szemlélteti a csíki nemesek vagyoni helyzetét, Kájoni János *Fekete könyve*. Az ebben fennmaradt jegyzék a templom adományozóiról megerősíti a fent említett családok anyagi háttérére és társadalmi pozíciójára vonatkozó következtetéseinket. A korabeli végrendeletek is kiegészítőül szolgálhatnak ehhez. Tüdös S. Kinga szerint az adományozás egyik leggyakoribb formája a lélekváltság adomány volt, amellyel a véghagyatkozó nemcsak vallásos érzületét, hitéhez való ragaszkodását juttatta kifejezésre, hanem bűneinek megbocsátását is remélte.⁴⁹ Éppen ezért, aki tehetett, üdvösségéért az egyház javára hagyakozott. Többféle adományról is beszélhetünk. A csíki adományok egy része földbirtok, másik része ingóság, különböző templomi berendezési tárgyak, oltárok, ablaküvegek, kegytárgyak, ruházati elemek. Donát Farkasné a csikcsicsói Kelemen család leszármazottja a kolostornak jobbágyot és szántóföldet, rétet adományoz,

46 Demény: *Székely Oklevéltár*, VIII., 83.

47 Uo. 291–295.

48 Demény: *Székely Oklevéltár*, VIII., 294.

49 Tüdös S.: *Erdélyi Testamentumok*, I. 27.

továbbá üvegablakot is készíttetett.⁵⁰ Mindezen adományról nemcsak Ká-joni *Fekete könyvében* olvashatunk, hanem fennmaradt végrendeletében is.⁵¹ Damokos Tamás főkirálybíró egy virginát adományozott, amelyről megjegyzik, hogy Gyergyóban elégett.⁵² Az ő lánya, Damokos Judit egy violaszínű bársony szoknyát adott, amelyből oltárterítő és miseruha készült.⁵³ Henter Ferenc egy oltárt készíttetett a templom részére, amelyet a prédikáló szék mellett helyeztek el, erre 100 forintot adományozott. Toronyórát, valamint a torony építésére pénzt adományozott Kálnoki Istvánné Béli Anna. Továbbá az ő nevéhez köthető a teljes épület újracserepeztetése, és egy üvegablak rendelése a brassói Tölczérés János mestertől. Szép aranyas, virágos drága szoknyáját szintén egyházi célokra hagyta, pontosabban miseruha készíttetésére.⁵⁴ Nagy Tamásné Petki Kata a Jézus kezébe való ezüst virágot készíttette, Petki Farkas koporsójáról pedig 58 ezüst szeget kapott a templom. További adományozói a templomnak Petki István főkapitány, aki egy nagy ablakot készíttetett és egy nagy monstranciát. A temetéséről megmaradt fekete bársonyt, mellyel a halottas lovat takarták be, oltárterítővé, miseruhává alakították.⁵⁵ A fentiekből megállapítható, hogy az egyháznak tett adományozás Csíkban is szokás volt, az itt élő vagy innen származó korabeli nemes személyek igyekeztek hozzájárulni a templom fenntartásához. Rangjukhoz és vagyonukhoz mérten adományoznak a nemesek, hisz az adományozás egyfajta reprezentációs eszközként is szolgált a korszakban. A csíki falvakban lakó nemes személyek is segítették a helyi templom fenntartását, nem egyszer oltárt is készíttette.⁵⁶ Ugyanakkor a falu népe is erejéhez, rangjához mérten járult hozzá a templom és azt körülvevő védőfalak megépítéséhez, karbantartásához.

A csíkszéki nemesség érdekes színfoltját képezi a székely társadalomnak, azon belül is a nemesség történetének. A fentiek alapján láthatjuk, hogy míg a 16. században két jelentős család, a Lázárok és Andrásyak uralják a térséget, a század második felére ez teljesen megváltozik. Az Andrásyak eltűnésével Alcsíkon hatalmi hiány észlelhető, eközben a Lázárok egyre inkább terjeszkedtek, és a legfontosabb széki tisztségeket is igyekeztek megszerezni maguknak. A kisebb vagyonnal rendelkező nemeseknek a nagy

50 *Fekete Könyv*, 68.

51 ROL HMH, F 27, Csíkszék levéltára – Iratok, I/28.

52 *Fekete Könyv*, 68.

53 Uo. 66.

54 Uo. 63–64.

55 Uo. 65.

56 Szócs: *17. századi erdélyi*, 75.

famíliák árnyékában nem sikerült felemelkedniük. Másfelől, a fejedelmek hűséges szolgáltnak adományoztak birtokokat, ezért más székekből származó személyek tűnnek fel a 17. század elején. Általában a szék legmagasabb tisztségeit töltik be, mint például a főkirálybírói vagy főkapitányi tiszte, de ugyanakkor szinte folyamatosan a fejedelem közelében tűnnek fel, mint tanácsosok vagy követek. A többrétű vagyoni háttérnek köszönhetően ők azok, akik más székekben is rendelkeznek birtokkal vagy rokoni szállal, és ők válnak a legfőbb tisztségek betöltőivé. A korabeli dokumentumoknak köszönhetően látható, hogy a tisztségek nagyon sok előnnyel, de visszaélési lehetőséggel is jártak, amelyek a további vagyoni gyarapodást segítették elő. A 17. század folyamán, a Báthori Gábortól eredeztethető új fejedelmi politikának köszönhetően a helyi nemesi réteg felduzzad.⁵⁷ Esetünkben sokkal inkább beszélhetünk kismemesi rétegről, akik lófőkként katonai karrierjük révén jutnak nemesi címhez, azonban látható, hogy a két réteg közötti mobilitás nagyon magas. Csíkszék, hegyes, termőföldben szegény vidék lévén, illetve viszonylag nagyszámú lakossággal rendelkezvén, nem volt alkalmas egyrészt nagy birtoktestek megszerzésére, másrészt ebből vagyoni alap kovácsolására. Így folyamatosan észlelhető a lemorzsolódás, míg a 17. század végére a nemesek száma visszaesik, majdhogynem a 16. század második feléhez hasonlító állapottal találkozhatunk. A nemesi családok szinte teljesen kicserélődnek, és rokoni szálak révén vagy a rangemeléseknek köszönhetően a század végén a lustrák újabb nevekkel gazdagodnak.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

- Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. EME, Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.) <http://mek.oszk.hu/03100/03187/03187.htm> (2016.10.25.)
- Balogh Judit: *II. Rákóczi György és a székelyek*. https://www.academia.edu/10875140/II._R%C3%A1k%C3%B3czy_Gy%C3%B6rgy_%C3%A9s_a_sz%C3%A9kelyek(2016.10.08.)
- Balogh Judit: *Összetartó erők és leváló elemek a 17. századi székely társadalomban*. <http://www.academia.edu/7927663/%C3%96sszetart%C3>

57 Báthori Gábor tömeges kiváltságolással igyekezett növelni és megerősíteni a székely haderőt. Az ő példáját követve a többi fejedelem is egyre gyakrabban bocsátott ki tömeges nemesítő vagy lófősítő okleveleket.

- %B3_er%C5%91k_%C3%A9s_lev%C3%A1l%C3%B3_elemek_a_17._sz%C3%A1zadi_sz%C3%A9kely_t%C3%A1rsadalomban (2016.10.10.)
- Benkő Elek: *A középkori Székelyföld. I–II. köt.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Régészeti Intézete, Budapest, 2012.
- Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei.* Kriterion, Bukarest, 1979.
- Csáki Árpád: Újabb adatok a csikszeredai Mikó-vár 17. századi történetéhez. In: Kelemen Imola (főszerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. VII.* Csíki Székely Múzeum–Pro-Print Kiadó, Csikszereda, 2011, 97–104.
- Demény Lajos: *Székely Oklevéltár. Új sorozat. IV., VI., VIII. köt.* EME, Kolozsvár, 1998–2000–2006.
- Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. II. köt.* MTA BTK-EME-HRM, Székelyudvarhely, 2016.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. köt. Szerk. Szilágy Sándor. MTA, Budapest, 1876.
- Fekete Könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Kájoni János kézírata 1684. Szerk. Keserű Bálint. Scriptum, Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 31.)
- Garda Dezső: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban.* Státus Kiadó, Csikszereda, 1999.
- Sándor Imre: Csikszentsimoni Endes család. In: *Genealógiai Füzetek*, 1903 (júl–aug.). I. évf., 7–8. szám, 87–89., 1906, IV. évf., II. szám, 23–24., 1906, IV. évf., III. szám, 30–32.
- Kelemen Lajos: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. In: *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk., s. a. r. Sas Péter. Magvető, Budapest, 2004. <http://mek.niif.hu/04900/04920/html/mhodonerdely0054.html> (2016.11.02.)
- Markaly Aranka: 16–17. századi nemesi oklevelek a Csíki Székely Múzeum Gyűjteményében. In: Salló Szilárd (főszerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. XI–XII.* Csíki Székely Múzeum, Csikszereda, 2016, 133–150.
- Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár. II., IV. köt.* Magyar Történelmi Társulat–Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, Kolozsvár, 1876–1895.
- Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár. VI. köt.* Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, Kolozsvár, 1897.
- Szöcs János: *A Mikó-vár története.* Csíki Székely Múzeum, Csikszereda, 2005.

Szőcs Miriam: *17. századi erdélyi oltárok, kora barokk oltárok a Székelyföldön*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2010. <http://doktori.btk.elte.hu/art/szocsmiriam/diss.pdf>. (2016.11.16)

Tüdős S. Kinga: *Erdélyi Testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003.

Vass Miklós: A királyi könyvek székely oklevelei. *Erdélyi Múzeum*, 17 (1900) 1. sz. 55–59.

Vekov Károly: Tria Genera Sicularum. In: Tüdős S. Kinga (szerk.): *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2013, 39–63.

Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár, Hargita Megyei Hivatala (RNLHMH), Csíkszereda

F 27 Csíkszék Levéltára I/28.

ARCÉL

PROFILE

Szabó Csaba

BODOR ANDRÁS
(1915–1999)

The following article is the first attempt to present the life and heritage of András Bodor (1915–1999), doyen of Transylvanian *Altertumwissenschaft*. Born in a Unitarian family in a small village of Cluj county of the Austro-Hungarian Empire, Bodor was captivated by theological studies and classical philology. His years in Oxford marked not only his later formation, but also its social and academic network. The article focuses especially on the personal

life of the scholar, based on his biographic journal (1915–1959), but presents also his road to the later called Babeş–Bolyai University, where he served as professor of ancient history and Latin language for more than four decades. Nevertheless, a more detailed, systematic work will have to focus on the impact of András Bodor's oeuvre on the Transylvanian study of ancient history and public education.

Bodor András az erdélyi magyar ókortudomány máig egyetlen nemzetközi hírnevet szerzett művelője és képviselője volt. Hosszú és gazdag életpályájának, szakmai pályafutásának és az erdélyi történetírásban és oktatáspolitikában betöltött jelentős szerepének részletes kutatása alapos kutatási programot igényel, amelyre várhatóan a közeljövőben kerül sor. Ókortudósi munkásságának részletes összefoglalója és szakmai tanulmányainak válogatott kötete jelenleg készül.¹ Az alábbiakban életpályájának és szakmai pályafutásának főbb mozzanatait kívánjuk bemutatni a neves történész 1915 és 1959 közötti időszakot felölelő emlékiratai, az Erdélyi Történeti Múzeumban őrzött rövid szakmai életrajza és publikációs jegyzéke, valamint e sorok szerzője által a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Karának számos munkatársával 2009-ben készült interjúi alapján.²

MAGYARSZOVÁTTÓL OXFORDIG: A KEZDETEK (1915–1939)

Bodor András naplójában és önéletrajzi jegyzetében büszkén állapítja meg, hogy amíg „egyszerű falusi gyermekből gimnazista teológus, egyetemi hallgató, oxfordi akadémista, segédlelkész, majd főgimnáziumi tanár és igazgató, egyetemi előadótanár, dékán, konzultáns egyetemi tanár, s nyugdíjaztatásakor egyetemi tanár” lett, igencsak rögzös és nehéz volt.

1 Bodor András, *az ókortudós*.

2 Bodor András 1933 óta tudatosan gyűjtött és rendszerezett levelezését, naplóit („agendáit”) és önéletrajzi hagyatékát jelenleg több intézmény, így a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Gimnázium Könyvtára, a kolozsvári Történelmi Múzeum könyvtára és a Bodor-hagyaték hivatalos örököse, a történész fia, Bodor István őrzi. Az itt felhasznált 1915–1959 közötti időszakot bemutató *Emlékirataim* című kézirat a kolozsvári Jakabffy Elemér Könyvtárban található. Bodor András: *Emlékirataim*. Köszönettel tartozom Bodor Istvánnak és családjának a családi fotókért és készséges segítségükért, illetve Bárdi Nándor, Györgyjakab Izabella és Vas Réka közreműködéséért, akik az Emlékirat egy részét digitalizálták és begépezték.

Magyarszováton, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén született 1915. augusztus 5-én Bodor Márton (1885–1956) és Székely Sára (1889–1975) gyermekeként régi unitárius családban. Szülőfaluját hosszú oldalakon keresztül, utcáról utcára írja le és mutatja be részletesen, személyes emlékek szinte minden ajtóhoz, portához és családhoz kötötték. Gyermekkori és kamaszkori emlékeit átszőtték a két világháború és a 20. század szörnyűségeinek számos eseménye. Több barátja és utcabeli ismerőse, így a falu zsidó csizmadiája is áldozata lett a század nagy világégéseinek. Ezek az események minden bizonnyal befolyásolhatták fejlődését. A falu unitárius „nagyapja”, Antónia Mihály és családja igen nagy szerepet fog játszani az ifjú Bodor életében, hisz későbbi feleségét, Antónia Klárát is itt ismeri meg. Bodor saját kétszobás kis házukat mint mesébe illő udvart írja le, melyet mindig szeretett. Falujához élete végéig hű maradt, ezt jól példázza önéletrajza, amelyben több helytörténeti adalékot és családfakutatásának eredményét is megemlíttette. Az első alkalommal 1213-ban említett faluban a Bodorok, a Székelyek után, a második legnépesebb családot alkották. Bodor András saját családfáját egy 1948-ig meglévő dokumentum alapján egészen a 18. századig tudta visszavezetni, bár elmélkedése szerint a Bodorok már a 13. században is a falu várjobbágysai között lehettek. Három testvére, Márton, István és a gyermekkorában elhunyt Mihály társaságában nőtt fel. Iskolás éveit szülőfalujának unitárius iskolájában végzi, ahová szülei 1922-ben íratják be. Saját bevallása szerint a „bátortalan, érzékeny lelkű, hamar sértődő, félénk, de ambiciózus gyermek” Benczédi Márton tanító keze alatt ismerte meg a tanulás lényegét. Korai éveinek egyik meghatározó élménye volt az 1925-ös év, amikor a magyarszováti templom tatarozása közben felbukkantak a 14. század előtti freskók. A tudománytörténeti szenzációnak számító leletet meglátogatta Kelemen Lajos, a magyar történettudomány akkori doyenje, akivel később ő is kapcsolatba került. A neves történész-levéltáros „markáns alakját” sokat bámulta, miközben Kelemen Lajos Antónia Mihállyal, Bodor majdani apósával, a freskót kutatták. Ugyancsak ebben az évben, 1925. október 7-én került sor Kolozsváron az unitárius esperesek és felügyelőgondnokok értekezletére, ahol Benczédi Márton javaslatára Bodor Andrásnak ítélték az egyház oktatási támogatását, azzal a feltétellel, hogy papi vagy tanári pályára lép majd. Ez a döntés több okból is végérvényesen meghatározta Bodor András életét: egyrészt elválaszthatatlan köteléket hozott létre az Unitárius Egyházal, amelynek élete végéig aktív tagja marad, másrészt az oktatói, értelmiségi pályára terelte a tehetséges ifjú életét. A döntés következményeként 1926-ban végleg elhagyja szülőfaluját és Kolozsvárra költözik, ahol az Unitárius Kollégiumban fog élni

és tanulni. Tanulmányi eredményei már az első három évben jól tükrözték, hogy nyelvtudása átlagon felüli volt. Latin fordításból egyedülként ért el maximális eredményt.

Az ifjú Bodor számos forrásból lelt értelmiségi támaszra, de a legerősebb hatást a neves kolozsvári János Zsigmond Unitárius Gimnázium gyakorolta szakmai fejlődésére. Kiváló tanárai, így a neves latinista, Markos Albert (1878–1949) vagy későbbi kollégája, Octavian Floca (1904–1983) révén, a történelem és a klasszika-filológia ragadta el, ám a vallásos intézmény és családi háttér a teológia iránti érdeklődését is megalapozta. Ilyen hatások eredményeként válik egyszerre két intézmény, az Unitárius Teológia és az I. Ferdinánd Király Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatójává 1933 és 1937 között. Itt nagy hatást gyakorolt rá a *Keresztény Magvető* szerkesztője, Gálfi Lőrinc (1865–1943) vagy a Kolozsváron elsőként összehasonlító vallástudományt oktató Kiss Elek (1888–1971), későbbi unitárius püspök, aki többek között a buddhizmus és kereszténység kapcsolatának neves kutatója volt. A teológiával párhuzamosan, akkor már gyakorló légátusként, Bodor András az egyetemen is tanult. Bár a klasszika-filológia és a történelem érdekelte, a neves filológus, Theodor A. Naum (1891–1980) szigora megnehezítette dolgát. A tőle tanult szigort aztán Bodor maga is mértéknek tekintette és oktatói munkájában alkalmazta. Tanáraitól – akik közül némelyek látható nyomot hagytak Bodor András, a majdani ókortörténész formálásában – igen nagy részletességgel és nem egyszer humorosan ír. Udvarlásaik és alkoholproblémáik ugyanúgy ott szerepelnek önéletrajzi jegyzeteiben, mint saját egyetemi sikerei. Ezek közül megemlíti – talán nem véletlenül –, hogy későbbi kollégája, Constantin Daicoviciu epigráfiai szemináriumain nyújtott teljesítménye miatt „*eruditul nostru*”, azaz a „*mi tudósunk*”-nak nevezte őt. Visszaemlékezéseiben kiemelte, hogy az 1930-as évek végére a romániai közhangulatban uralkodó szélsőjobboldali mozgalom már az értelmiségiek körében is elterjedt, ami több egyetemi botrányt és verekedést gerjesztett. Ebből ő és a magyar diákság legtöbbször kimaradt. 1937 nyarán kitűzték az oxfordi Harris Manchester College ösztöndíját, melyet több neves kolozsvári, elsősorban unitárius is elnyert már Bodor András előtt, többek között Kiss Elek unitárius püspök (1888–1971) és Balázs Ferenc (1901–1937), későbbi mészköi unitárius lelkész, író is. Oxfordi elődje, aki számos pragmatikus tanácsal látta el Bodort annak első külföldi útjára készülve Erdő János (1912–1996), a majdani unitárius püspök volt. A versenyvizsga angolból, görögből és latinból állt. A vizsga nehéz volta és Bodor felkészültsége miatt nem akadt versenytársa, így a szakmai kollégium neki ítélte az ösztöndíjat.

Emlékirataiban megemlíti, hogy ezáltal minden bizonnyal ő volt a legelső magyarországi, aki külföldön tanult. 1937. szeptember 30-án elhagyta Kolozsvárt és két éven át, 1939-ig Oxfordban tanult, abban a tölgyfaszobában, ahol az immaterializmus atyja, George Berkeley (1685–1753) tengette utolsó hat hónapját. Itt angol nyelvtudásának csiszolásán túl, számos neves tanárral is megismerkedett. Nem egy közülük, így a neves filozófus, Frederick Heinemann (1889–1970) is, zsidó származása miatt kényszerült emigrálni akkoriban Németországból. Bodor András Oxfordban szerzett szellemi és szociális tőkéje meghatározó volt élete végéig. Nemcsak a kollégiummal ápolt további kapcsolatai, de az ott kötött barátságok révén az erdélyi tudományosság egyik legnagyobb nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező kutatója tudott lenni. Oxfordi élményeiről 1937-től számos cikket közölt a *Keleti Újságban*, amelyek egyben első közleményei is voltak. Olvasmányélményei között olyan könyveket találunk, amelyeknek esélye sem volt az akkori Erdélybe vagy egyáltalán Közép-Európába eljutni. Iwrin Edman (1954–1896) *The mind of Paul* című könyvének *Paul and Mystery Religion* című fejezete – amely a korai kereszténység terjedését a pogány kultuszok kis vallási közösségeivel hasonlítja össze – Bodor szemében is meglepő, újszerű volt. Emlékirataiban megjegyzi, hogy a kötetet akkoriban még Angliában sem igazán fogadták örömmel. Oxfordi olvasmányélményei, szemináriumai és az ottani akadémiai standardok új etalonként szolgáltak a majdani erdélyi ókortudós számára. Bár elsősorban Ótestamentum-irodalmat olvasott, nagy szorgalommal kereste a magyar kultúra angliai szakirodalmát és az ókori vallásokról szóló műveket is, amelyek későbbi nagy tanulmányaiban is visszaköszönnek majd. Angliai tartózkodása alkalmával számos várost és egyetemet látogatott meg, többek között Liverpoolban és Birminghamben is járt. Birminghami élményei közül nagy lelkesedéssel számol be emlékirataiban az ott elsajátított pedagógiai módszertanról, amely kivételes hangsúlyt fektetett az egyetemisták lelki világára és az egyénközpontú oktatásra.

Oxfordi barátai között ott találjuk a neves jogász, Balla Aladár fiát, vagy a későbbi neves orientalistát és műgyűjtőt, Unger Ödönt is. Ekkor ismerkedett meg oxfordi barátjával, a híres hindu értelmiségivel és jogharcossal, S. K. George-dzsál, aki Mahatma Gandhi egyik legnagyobb népszerűsítője volt az angol értelmiségi körökben. Tőle kapta Bodor András Gandhi egyik könyvét, amelyet élete végén aztán le is fordított magyarra.³

3 Móhandász Karamcsand Gándhí.

Mind a kolozsvári, mind az oxfordi tanulmányai során végigkísérte szegény származásának tudata, amely azonban a legnagyobb hajtóerőként motiválta tanulásban és önismeretben egyaránt. A patinás angol egyetemen töltött évei nemcsak szakmai, de szellemi és szociális téren is nagy változásokat eredményeztek a zárkózott, félénk és nemegyszer megfelelni kényszerülő közép-európai fiúban. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy bár sokszor szembesült a társadalmi és kulturális kategóriák közötti feszültséggel, kitartása és illemtudó jelleme, szorgalma és csendes kedvessége megnyerte a szkeptikus angliai elitet is.

A TEOLÓGIÁTÓL AZ ÓKORTUDOMÁNYIG: AZ EGYETEMI RANGLÉTRA NEHÉZSÉGEI (1939–1947)

Oxfordi tanulmányútját követően 1939 őszén tért vissza Magyarországra, majd Kolozsvárra. Szülőfalujában és az egyetemi berkekben is már a háborús hangulat és feszültség fogadta, amely megnehezítette az elhelyezkedés döntése és terhe alatt álló ifjú helyzetét. Bár segédlelkészi állást kaphatott volna több helyen is, így például Fogarason, de tudta, ha ezt elfogadja, kockára teszi egyetemi tanulmányait, el kell hagynia Kolozsvárt és annak pezsgő egyetemi és értelmiségi életét. Döntésében már ekkor egyértelműen érezhető, hogy tudatosan a kutatói, egyetemi pályára készül, igaz, ehhez számos kisebb konfliktust kellett vívnia Kiss Elek unitárius püspökkel és önmagával is. Az egyháztanács döntése értelmében Bodort végül 1941-ben latintanárrá nevezik ki az Unitárius Kollégiumban. A legzivatárosabb időszakban, tanárát és egyik példaképét, az ugyancsak klasszika-filológus és rendkívül művelt Gálffy Zsigmondot váltja az Unitárius Gimnázium tanári gárdájában, majd 1945 és 1948 között annak igazgatói székében is. Középiskolai latintanári tevékenységének későbbi gyümölcse számos latin nyelvtankönyv, amely meghatározta mind a magyar, mind a román nyelvű latin oktatást az 1950-es és 60-as években.

1939 őszén folytatja a két évvel azelőtt befagyasztott egyetemi tanulmányait. Számos új barátra is szert tesz, így ekkor ismerkedik meg a kolozsvári zsidóság egyik prominens tagjával, Neumann Tiborral, valamint későbbi társszerzőjével és barátjával, a neves klasszika-filológus Szabó Györggyel. Ugyancsak ebben az időszakban ismerkedik meg Kelemen Lajossal és Abrudbányai Jánossal, akikkel később konferenciákon is részt vesz.

Neumannt számos atrocitás és támadás érte az egyetemen az egyre feszültebb antiszemita és legionárius környezetben, amelynek még az egyetem akkori rektora, Florian Ștefănescu-Goangă akadémikus is áldozata lett. Őt, alig egy évvel Bodor hazaérkezése előtt, 1938. november 28-án sebesítették meg a legionáriusok egy sikertelen gyilkossági kísérlet során. Bodor visszaemlékezéseiben kiemeli, hogy míg 1937-ben a teológia és a történelem kar hallgatóinak nagy része demokrata vagy baloldali eszméket vallott, addig 1939–1940-ben már döntő többségük a hitlerista politika hívévé vált. Ilyen környezetben az Angliában szerzett szellemi és politikai tapasztalatok már legkevésbé sem mutatkoztak hasznosnak, sőt számos problémát okoztak a későbbiekben Bodornak. Ezek ellenére, jó kapcsolatai és diplomatikus természete megmentette a legnehezebb időszakban is a nyílt konfliktusoktól. Néhány esetben neki sem sikerült a politikától távolmaradni: egy németbarát cikket fordított le és közölt a *Keleti Újság* hasábjain 1939-ben.

Doktori disszertációja középkori témában íródott, Gellért csanádi püspök *Deliberatio* című munkájáról szólt. Ebben elsőként mutatta ki, hogy a szent életű püspök latin nyelvű teológiai művében Szent Isidorus *Etymologiae* című munkájából inspirálódott. Doktorijának rövid, ötven oldalas változatát már 1943-ban a Századokban közölte. Témavezetője Ivánka Endre (1902–1974) klasszika-filológus és bizantinológus volt, aki a bécsi döntést követően rövid ideig tanított Kolozsváron, majd 1944 után Bécsbe emigrált. A doktori cím megszerzését követően Bodor András továbbra is az Unitárius Egyházhoz kötődött szorosabban. Titkára volt a Berde Bizottságnak, a Dávid Ferenc Egyletnek, kiadója az *Unitárius Közlönynek*, tagja az Unitárius Irodalmi Társaságnak, különféle egyházi szertartásokat végzett. Az egyházi környezet ugyan szakmailag kevésbé volt provokatív számára, de az 1943–1945 közötti időszakban nagyobb biztonságot adott, mint az egyetemi környezet, ahol óriási változások következtek be.

AZ EGYETEM SZOLGÁLATÁBAN: ISKOLATEREMTŐ TANÁR, ISKOLA NÉLKÜL (1947–1999)

1947-től már a Bolyai Egyetemen tanít angol nyelvet, majd 1948-tól ókortörténetet. Ebben az utókor által sokat bírált és sötét korszakban a kar dékánja is volt. 1969-től válik az ókortudomány professzorává az akkor már Babeș–Bolyai Tudományegyetemként összevont intézményben. A román és magyar oktatói gárda közötti feszültségek szelídebb időszakaiban Bo-

dor András jelentette a hidat a két tábor között. Kiváló kapcsolatai révén, valamint a Constantin Daicoviciuhoz, Dumitru Protaséhez és Nicolae Lascuhoz fűződő viszonylag jó vagy legalábbis diplomatikus kapcsolatai fontos támaszai voltak a létfenntartásért küzdő magyar történelemoktatásnak. Számos feszültséggel teli egyetemi tárgyaláson Bodor András tekintélye és nemzetközi kapcsolatai jelentették a magyar oktatás mentőövét. Ilyen tekintetben jelenléte és személyisége túlhaladt a Történelem Kar történetében betöltött szerepén, és a kolozsvári magyar egyetemi oktatáspolitikája egyik jelentős alakjává, stratégiájává tette az 1948 és 1990 közötti nehéz időszakban. Tekintélye ellenére sem tudott kilépni a román akadémikusok árnyékából, és ahogy 1959 után Ferenczi Istvánnak sem sikerült valódi erdélyi magyar régészeti iskolát létrehozni a Pósta Béla utáni időszakban, úgy neki sem sikerült magyar ókortudományi hagyományt teremteni Erdélyben. Ebben a minőségében egyedüli hajtása és kitartópillére volt egy reményteljes generáció derékba tört igyekezetének.

Tudományos munkássága közel 400 tanulmányból, ismeretterjesztő cikkből, esszéből, műfordításból, tankönyvből és kulturális írásból áll. Bibliográfiáját ő maga is figyelemmel vezette, de igen részletesen megmaradt az Erdélyi Régészeti Múzeum adattárában is. Ókortörténeti munkásságának hatását és jelentőségét az erdélyi és általában véve a romániai ókortudomány területén máig nem térképezték fel. Tanulmányait nemcsak román és magyar, de angol, német és francia nyelven is közölte. Tudományos kapcsolatai olyan személyiségekkel kötötték össze, mint a legendás angol régész és ókortörténész, Eric Birley vagy a nemrég elhunyt francia középkorász, Jacques Le Goff. Ennek is köszönhető, hogy egyike volt azon kevés romániai ókortörténésznek, akiket felkérték az *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* című többkötetes, monumentális munka megírására. Bodor a dáciai ún. görög–római vallás emlékanyagát mutatta be. Ez a tanulmánya – amely alighanem a legtöbbet idézett külföldön is – máig pótolhatatlan munka a romániai ókortudományban. Kolozsvári körökben jól ismertek a Napoca név felvételekor írt tanulmányai vagy az erdélyi ókortudomány történetét összefoglaló munkái. Vitatható, hogy az 1974-es névcseré népszerűsítésében miért vesz részt a Történelem Kar számos más régészével és tanárával egyetemben. Ennek pontos dokumentációja és részletes feltérképezése további kutatásokat igényel. A névcseré-botrányt azonban pozitívan árnyalja számos, Kolozsvár római múltjával foglalkozó szakmai tanulmánya, amely mai napig az egyetlen részletes elemzése a város római múltjának. Műfordítóként olyan műveket ültetett át magyarra, mint Rotterdami Erasmus *A balgaság dicsérete*, *Aiszóposz meséi*, Francis Bacon *Az*

új Atlantisz vagy M. Gandhi *Hind Szvarádzs* című munkája. Műfordításának nagy részét a Téka sorozat adta ki, számos munkáját Szabó György és tanára, Gálffy Zsigmond segítette.

Bodor András 1999. október 4-én hunyt el, alig egy évvel vegyészfia, Bodor A. András halálát követően. Temetésén Csucsuj István egyetemi tanár hangsúlyozta, hogy a kolozsvári egyetem „Nestora, korunk legnagyobb tudású tanára” távozott.

Munkássága azonban mindezen túlmutat. Erdély talán első és máig leghíresebb magyar ókortörténésze tudott lenni, ahol a Pósta Béla-iskola már rég megvetette a klasszika-régészet biztos pillérét Kolozsváron, s aholkortársai, László Gyula és Ferenczi István ennek hagyományát vitték tovább. Bodor viszont, az Alföldi András és Kerényi Károly által Magyarországon meghonosított egyetemes és interdiszciplináris ókortudomány irányvonalának egyetlen, talán túlságosan is magányos titánja volt. Egy olyan korban oktatott magyar és román diákokat, majd karolta fel a magyar régészet- és ókoroktatást, amikor meg kellett küzdenie többszörös kisebbségiként számos politikai és kulturális ideológiával. Ókortörténeti hagyatéka és az erdélyi magyar egyetemi oktatás történetében játszott kiemelkedő szerepe Bodor Andrászt a Babeş–Bolyai Tudományegyetem zivatáros évtizedeinek egyik emblematisztikus alakjává teszi.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Bodor András, az ókortudós. Bodor András, az ókortudós. Válogatott tanulmányok. Szerk. Rűsz-Fogarasi Enikő – Bajusz István – Szabó Csaba. Kolozsvár. Megjelenés előtt.

Bodor András: *Emlékirataim.* Kézirat. Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény és Könyvtár. Jelzet: A II/–200 (0.1). (4. füzet: 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2).

Móhandász Karamcsand Gándhí Hind Szvarádzs, avagy az indiai önkormányzat. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2010

Lupescu Makó Mária

**A PROFESSZOR ÚR
IN MEMORIAM JAKÓ ZSIGMOND
(1916–2008)**

The Professor. In memoriam Zsigmond Jakó (1916–2008)

Twentieth century historiography shows a powerful tendency towards specialization in more fields and branches; this can be mostly observed in the treatment of different historical periods. The antiquity, the Middle Ages, the early modern age and successive ages are duly researched by different scholars; moreover, specialization is to be found within the selfsame periods as well. Among Hungarian historians it is only rarely that a person specialized in the history of the age of the Árpáds should also write about the high Middle Ages. And it is even more unusual to find a historian who specializes in the period both before and after the battle of Mohács. To these rare exceptions belonged the mentor of the researchers of the Hungarian Middle Ages and early modern age, the late Zsigmond Jakó, former professor of Cluj (Kolozsvár) university. Similarly, we can hardly say that he treated one specific theme exclusively.

Nevertheless, it is clear that all the works of his monumental oeuvre were connected by two common denominators: he was interested almost exclusively in Transylvania, and that part of Hungary which was annexed to Romania respectively; also, he was most active in the publishing, edition, interpretation of (historiographic) sources and drawing on these.

In 2016, the Hungarian scientific world remembered the 100 years ago born Zsigmond Jakó. This modest writing wishes to recall the memory and the scientific legacy of „The Professor”.

2016. szeptember 2-án a száz éve született Jakó Zsigmondra emlékeztünk. „A Professzor úr”-ra, mert, ahogy annak idején egyik hozzá igen közel álló, de ma már sajnos közöttünk jelen nem lévő tanítványa, Tonk Sándor mondta, lehet, hogy professzor urak tanítanak, de Professzor úr-ból csak egy van, és az Jakó Zsigmond. A megtisztelő megszólítást – amit azt hiszem, kedvelt – nemcsak óriási tudásával érdemelte ki, mellyel a kutatás mellett kötelezte el magát igen korán, hanem azzal is, ahogyan a történeti vizsgálódás felé fordult. A kutatás sohase volt számára hivatali kötelesség, a megélhetés vagy az érvényesülés eszköze, hanem egy életre szenvedélyévé vált, megmaradt az élet értelmének és gyönyörűségének. Ugyanakkor, igazi professzorként, nemcsak kutatott és oktatott, hanem – mint nagy példaképelőd tanárai – nevelt is. Kérlelhetetlen szigora, igényessége, egyenessége, pontossága, rendkívüli fegyelmezettsége önzetlen segítőkészséggel, szerénységgel, nyitottsággal, józan gyakorlatiassággal párosult. Ezekből bárki tanulhatott.

Jakó Zsigmond a Biharfélegyházához tartozó Ágostmajorban látta meg a napvilágot az első világháború idején egy legalább hétszáz éve már a bihari Hegyközben és az Érmelléken élő családban, amely ekkortájt váltotta fel a vidéki, birtokosi életvitelt az értelmiségi léttel. Mindkettőnek az elemei már korábban is jelen voltak a családban, hiszen a többnyire gazdálkodó elődök mellett korán megjelennek az értelmiségi pályát választók, akik között egyaránt előfordul debreceni püspök, kollégiumi professzor, vagy akár Voltaire első magyar nyelvű fordítója. De a családi legendárium azokról sem feledkezett meg, akik az 1848/49-es szabadságharcban életükkel vagy nehéz börtönökkel fizettek kiállásukért. Ezeken a családi történeteken nőtt fel a gyermek Jakó, de ahogyan azt később maga is megfogalmazta, átadásuknak nem a büszkélkedés, a fitogtatás volt a célja, hanem a hasonló teljesítményre való sarkallás, a kitartás és a felelősségtudat fejlesztése. Az ágostmajori és a nagypapa micskei kúriáján eltöltött boldog gyermekévek után 10 éves korában a

hajdúböszörményi Kálvineumba került internátusba, és ekkor kellett szembesülnie az új országhatárok okozta problémákkal, a kisajátításoktól a kisebbségi létbe való kényszerítésig. Utólag mondhatnánk, hogy a Jakóhoz illő módon közelítette meg ezeket e problémákat is, mert megoldásuk rejtélyét/kulcsát a múltban látta. Így szinte magától adódott a pályaválasztás irányvonala is. A művészettörténeti és régészeti kérdések iránt érdeklődő nagybáty támogatásával a pesti Pázmány Péter Egyetem bölcsészeti karára iratkozott be 1934 őszén, a történelem, latin és művészettörténet szakra. Az ifjú Jakó konkrét célokkal érkezett az egyetemre: kutató akart lenni. Csillapíthatatlan érdeklődése az ismeretlen múlt felderítésére sarkallta, és ez a fajta érdeklődés egész életén át végigkísérte. A pesti egyetemen eltöltött évek meghozták a felkészülés gyümölcsét, hiszen, ahogy ő maga többször is említette, tudományos szempontból a legtöbbet ennek az intézménynek köszönhetett. A modern magyar történettudománynak olyan kiválóságai oktatták históriára, mint Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre. Mind olyan személyek voltak, akik – Jakó meglátásában – nemcsak mesterei voltak szakjuknak, hanem kiváló nevelők és követendő példaképek is egyben. Mindeniküktől elsajátított valamit: Domanovszkytól a rendszeres, fegyelmezett kutatást, Szentpéterytől a források mikroszkopikus pontosságú vizsgálatát, Hajnaltól a széles távlatokat és európai összefüggéseket, Szekfűtől a szintetikus látásmódot és az elegáns, irodalmi igényű kifejezésmódot. Mesterének mégis a félelmetes hírű, szigorú, fiatal Mályusz Elemért választotta (talán Jakó habitusához is ez állt a legközelebb), mert a kisebbségi körülmények közül érkező diák kérdéseire az ő településtörténeti és történeti demográfiai vizsgálódásai ígérték a megalapozott tudományos válaszokat és kínálták a legeredményesebb módszereket. Ezzel az is eldőlt, hogy Jakó a közép-kor és a korai újkor történetében specializálja magát. A nélkülözhetetlen gyakorlati ismereteket és tapasztalatokat, a múlt megelevenítésének, átélésének páratlan iskoláját azonban már Erdélyben, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, Kelemen Lajos oldalán szerezte meg. Jakó később többször is vallotta, hogy Kelemen Lajos varázslatos egyénisége alatt vált teljessé kutatói habitusa és vált véglegessé kutatói programja. Tőle és Kolozsvárott tanulta meg végérvényesen, hogy a múlt kutatása nemcsak szakmai, hanem erkölcsi kérdés is, és e kettő egysége nélkül a történettudományban nincs hiteles eredmény. Talán erre emlékezett A Professzor úr is nap mint nap az íróasztala előtt, amikor fel-felpillantva és talán kicsit szemét is megpihentetve a laikusok (de nem csak)

számára kiolvashatatlanak tűnő középkori oklevelekről a Ferenczy Júlia festette Kelemen Lajos portréra tekintett.

Történeti pályafutásának legfontosabb állomásai Kolozsvárhoz kötődnek. Bár szívügyének az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában végzett kutatómunkát tekintette, igen korán bekapcsolódott az utánpótlás nevelésébe a Bolyai Egyetem történelem karán. E két intézmény felszámolása után a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében működött közre az erdélyi középkori oklevelek közzétételében, a Babeş–Bolyai Egyetemen pedig a kutatásokhoz nélkülözhetetlen segédtudományokat oktatta 1981-es nyugdíjazásáig. Amikor pedig 1970 után mód nyílt magyar nyelvű elbeszélő források közlésére, az ún. Fehér sorozatban és a *Művelődéstörténeti Tanulmányokban* új kutatókat igyekezett nevelni lektorizálás útján az erdélyi magyar történetírásnak. Az 1990. évi fordulatot követően az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésével, kutatóintézet kezdeményezésével, a legfontosabb forráscsoportok közzétételének elindításával szorgalmazta az erdélyi magyar tudományos kapacitás felkészítését az erdélyi történelmi kutatások tudományos megalapozásában való közreműködésre. Ennek a közel hét évtizedes pályának voltak kiemelkedő mozzanatai is, amelyek befolyással voltak későbbi választásaira, döntéseire. Elsőként említhetnénk azt, hogy doktorátusának megszerzése után mestere, Mályusz Elemér maga mellé vette gyakornoknak, és így a fiatal Jakó részt vehetett a Település- és Népiségtörténeti Intézet szervezési munkájában, vagy a Magyar Országos Levéltárban eltöltött idő alatt megismerkedhetett a korszerű arhivisztika, illetve a levéltári kutatás gyakorlati kérdéseivel és módszereivel, aminek pályája későbbi szakaszaiban a kutatósszervezésben nagy hasznát vette. Sorsdöntő mozzanatként értékelte a későbbiekben Jakó, hogy 1941-ben Kolozsvárra, Kelemen Lajos mellé került, aki tág lehetőséget biztosított levéltári elképzelései megvalósítására. Lendületet adott pályája alakulásának az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1942-ben az előző öt esztendő legjobb történeti munkájaként Kőrössi Flóra-díjjal tüntette ki a középkori Bihar vármegyéről írott doktori értekezését. Jakó, a rá jellemző módon, az akkor tekintélyes összegnek számító díjat a család micskei kúriájának teljes újracserepezésére fordította, ahhoz, hogy pár év múlva, a kommunista hatalom kisajátítsa, és mindent széthordjon.

Érdemes kihangsúlyozni, hogy a fiatal történész Jakó Erdély történetének egyik legnehezebb és ahogy a későbbi események igazolták, sorsdöntő pillanatában érkezett Erdélybe, akkor, amikor többnyire innen elmentek az emberek, és nem ide jöttek. Már 1944 végén megkezdte a kastyókból, nemesi udvarházakból kidobált és a pusztulásra ítélt levéltárak

mentését, biztonságos helyre, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába való helyezését, rendszerezését, és ezt a munkát az elkövetkező években is szívos akarattal és kitartással végezte. Kitűnő szervezőképességének ékes bizonyítéka lett az EME felbecsülhetetlenül gazdag levéltárának az átköltöztetése az Egyesület új otthonába, a Farkas utcai Bethlen-Nemes ház hátsó traktusába, ahol sikerült egy olyan bensőséges, az elmélyült kutatásra alkalmas környezetet, kutatótermeket létrehozni, amely még egy jó évtizedig, az 1960-as erőszakos kilakoltatásáig biztosítani tudta a kutatást. A baráti körre zsugorodott tudósok – a levéltáros Kelemen Lajos, a heraldikus Köpeczi Sebestyén József, a fáradhatatlanul cédulázó nyelvész Szabó T. Attila – napi rendszerességgel bejártak az EME levéltárába Jakó Zsigmondhoz és próbálták éltetni az Egyesület alapítóinak eszméit.

A szervezői, levéltári és oktatói munka mellett Jakó fáradhatatlanul és szívos következetességgel kutatott és írt. Pályája elején, a családi örökség hatására is, a mezőgazdaság és a parasztság története, a településtörténet és a történeti demográfia kötötte le figyelmét, és a Mályusztól eltanult módszereket kiválóan alkalmazta a gyalui vártartomány népéről és gazdálkodásáról 1944 őszén megjelent kötetében. Hamarosan kiderült azonban, hogy a megváltozott társadalmi helyzet következtében a mezőgazdaságról, a falvak népéről, konfliktusairól már csak a marxista tanok szellemében lehetett szólni. Így 1947 körül teljesen hátat fordított az agrárvilág kutatásának, és a paleográfiába, írástörténetbe, segédtudományi, levéltári témákba mélyedt, ahhoz, hogy 1958-tól fogva könyv-, könyvtár-, nyomdatörténet, valamint művelődéstörténeti kérdések kössék le évtizedekre a figyelmét. Ez némiképp kényszerpálya volt, mert nyilvánosan nem foglalkozhatott és publikálhatott fő kutatási területéről. Mindezek mellett megszakítatlanul folytatta forráskritikai és forrásfeltárási munkálatait. Még egészen fiatalon, a 40-es évek elején tudatosult benne, hogy Erdélyben (és nem csak) nem elegendő új források alapján új kutatási témákra terelni a figyelmet, hanem azok feldolgozására is ajánlatos példát nyújtani. Ennek a fajta forrásfeltáró tevékenységnek, mely oly közel állt a Professzor úr „szíve csücskéhez”, reprezentív eredménye az a két testes kötet, mely a középkori Erdély írásossága egyik központjának, a kolozsmonostori konventnek az írásgyakorlatát mutatja be és dolgozza fel az oklevélkritika és a diplomatika módszereivel. Ez a mindmáig legjobb hiteleshelyi feldolgozás emellett foglalkozik a monostor történetével, az apátság jegyzőkönyvének vezetésével, tehát a hiteleshelyi munka fontos részével, de különlegesen fontos a konvent társadalomrajzának bemutatása. A forrásfeltárást a Professzor úr sürgős feladatnak is tekintette, mert ezáltal alapvető segédkönyvekkel, munkaeszközökkel

lehetett ellátni a kutatókat. Ebből a megfontolásból kapcsolódott be Jakó a *Documente privind istoria României* erdélyi sorozatának szerkesztésébe, készítette el 1956-ban a Román Akadémia országos oklevélcopusa részére a 12–15. századi erdélyi latin oklevelek paleográfiáját és pecséttanát, majd írta meg 1971-ben Radu Manolescu bukaresti professzorral közösen a latin írásbeliség középkori történetét Románia egész területére vonatkozóan. A tőle megszokott szívósággal kezdett bele másik forráskiadási vállalkozásába, az *Erdélyi okmánytár* szerkesztésébe és kiadásába. Ennek második kötetétől már fiatal munkatársakkal is dolgozott azzal a nem titkolt céllal, hogy felkészülten fogják majd átvenni a kiadvány folytatását, amikor eljön az ideje. A 2014-ben megjelent negyedik kötet mutatja, hogy a Professzor úr jól sáfarkodott a bizalmával, az EME fiatal medievisztái továbbviszik a Professzor úr által elkezdett, és Erdély középkori történetéhez elengedhetetlenül fontosnak tartott forráskiadvány szerkesztését. Ugyancsak az ő felügyelete alatt látott napvilágot az EME fiatal kutatói által az *Erdélyi fejedelmek királyi könyvei* sorozat Báthory Zsigmond kötete, akárcsak az erdélyi káptalan 16. századi hiteleshelyi jegyzőkönyveinek anyaga, a Wass család levéltárának feldolgozása és Torda vármegye fejedelemségkori jegyzőkönyveinek kiadása. Történeti jelentőségükön túlmenően Jakó ezen forráskiadványok elkészítését az utánpótlás nevelése iskolájának is tekintette, ezért fordított rájuk oly nagy gondot.

Ha összegezni szeretnénk impozáns életművét, talán a következőket emelhetnénk ki: szinte kizárólag Erdéllyel és Magyarország Romániához került részével foglalkozik, a források kiadása, értelmezése és az azokra való támaszkodás pedig végigkíséri alkotói pályáját. A forrásokkal való szoros kapcsolata révén Jakó Zsigmond egyike lett a 20. század második felében a magyar nyelvterület legtermékenyebb forráskiadóinak. Tudománytörténeti jelentősége van, hogy a nyugati medievisztikában jóval később bevált módszert, a prozopográfiát ő alkalmazta először a magyar történettudományban az erdélyi vajdai kancellária 16. század eleji történetéről írt munkájában. Emellett foglalkozott Erdély és környéke nemzetiségi átalakulásával is, de legtöbbször kultúrtörténeti kérdéseket kutatott. A szellemi kultúra kutatása mellett nem feledkezett meg az anyagi kultúráról sem, és a különösen jelentősnek tartott világi értelmiségről. Bár első látásra nem úgy tűnik, időben és tematikában egyaránt szétágazó tudományos teljesítményének zöme mégis szerves egységet alkot.

Munkásságát másként is elismerték. Egykori egyeteme 1991-ben *doctor honoris causa* címmel tisztelte meg. 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, 1996-tól a Román Akadémia tiszteleti tagja. 1990 óta a

Magyar Történészek Világszövetsége társelnöke, valamint számos szakmai kitüntetés birtokosa. Két emlékkönyvet is kiadtak a tiszteletére: egy kétkötetes német nyelvűt, amelyet Szabó T. Attilával közösen kapott, valamint nyolcvanadik születésnapjára egy magyart. 1990–1994 közt az újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke is volt. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Karán tanuló hallgatók pedig a róla elnevezett teremben pallérozzák elméjüket előadások és szemináriumok keretében.

Saját bevallása szerint a Professzor úrnak nem voltak különleges módszerei ilyen méretű és jelentőségű tudományos művének létrehozásához. Azok, akik ismerték, tudják azonban, hogy a kutatás gondos megszervezése, az idővel való észszerű gazdálkodás, a rendszeres és folyamatos, kitartó, pontos munka voltak „titkos” munkaeszközei, -módszerei. Tanácsát pedig bármilyen korú és tudományos területen munkálkodó kutató magáévá teheti: „mielőtt papírra vetnek egy megállapítást, járjanak mindennek a végére, mert a sietség a hibák szülőanyja.”

KÖNYVSZEMLE

BOOKREVIEW

TAMÁSKA MÁTÉ: *TOROCKÓ FELFEDEZÉSEI – A MŰEMLÉKI
TÉR SZOCIOGRÁFIÁJA*. KRITERION KÖNYVKIADÓ,
KOLOZSVÁR, 2015, 200 P.

Harkai Ágnes

Aki kézbe veszi Tamáska Máté új kötetét, biztos lehet benne, hogy érdekes olvasmányban lesz része s a jövőben más szemmel tekint majd Torockóra. A falut – melynek megkérdőjelezhetetlen helye van a magyar nemzeti öntudatban és emlékezetben – sokan és sokféleképpen „felfedezték”, kutatták történetét, végérvényesen bebetonozva ezzel a magyar történelem- és nemzettudatba. Az elmúlt évtizedekben és napjainkban a történettudomány, a néprajz és a szociológia térnyerése figyelhető meg. A szerző – aki szociológusként kutatásainak nagy részét a településszociológiának és ehhez kapcsolódóan a műemlékvédelmi kérdéseknek szentelte – könyvében eltér az eddig Torockóról megjelent, hagyományosnak mondható narratívától. Nem a falu történetéről vagy néprajzi jellegzetességeiről beszél, hanem sokkal inkább az épületek és lakóik múlt és jelenbeli egymáshoz való viszonyáról, valamint a településről mint műemléki térről.

A könyv hét nagy fejezetre tagolódik, ám ezek között nagyobb választóvonalat húzódik, mely lényegében kettéosztja a hét részt: az első három fejezet a lakosok és a falu öndefiníciójával és történeti jellegű kérdésekkel foglalkozik, míg a következő négy rész már valóban az épületekre helyezi a hangsúlyt. Elsőként – a *Műhely* cím alatt – a szerző felvázolja kutatásának és könyvének módszertani alapvetéseit, miszerint a szociográfia módszereivel dolgozta fel témáját. Maga Tamáska is elmondja, hogy a szociográfiának mint tudománynak a létezése, sőt önmeghatározása és módszertana is vitatott. Ennek tükrében talán szerencsésebb lenne, ha ezt a kötetet egyfajta interdiszciplináris jellegű, a tudományos szövegeknél emészthetőbb stílusban megírt munkának tekintenénk. Ezt indokolja például, hogy ebben a fejezetben megtudjuk azt is, hogy a kutatás, mely megalapozta az elkészült könyvet, a szociológia szabályai szerint összeállított kérdőíves felmérés volt. A könyv további részében a kérdőívre kapott válaszokat Tamáska gyakran használja a szövegben, melyekkel alátámasztja és színezi értekezését.

Az interdiszciplináris jelleget erősíti a második fejezet – *A Torockó-mítosz* – is, melyben az irodalomtörténetet hívja segítségül a szerző a faluhoz kapcsolódó „mítosz” létrejöttének megmagyarázásához. Torockót először Jókai Mór *Egy az Isten* című regénye tette híressé, de mellette más

szerzők és műveik is – Gallay Domokos *Vaskenyere* vagy éppen Ignác Róza *Torockói gyász* című könyve –, melyeket Tamáska irodalomtörténeti szemszögből is vizsgál, szintén hozzájárultak a települést övező közfelfogás kialakulásához. Tamáska értelmezése szerint Torockót a minden körülmények közötti konok és hősie ellenállás és megmaradás szimbólumának tekintjük, legyen szó a falu 18. századi jogköveteléseiről és kudarcáról, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején történt megmenekülésükről vagy arról, hogy a lakosság az őt körülvevő színromán térségben is megőrizte magyarságát. Mindezt a regények mellett Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című nagymonográfiája vonatkozó részei is erősítik, s a fejezet további részei jól bizonyítják, hogy a torockói lakosság önképét, identitástudatát mindez a mai napig markánsan meghatározza.

A *Faluváros* című fejezet a könyv leginkább történeti jellegű része, amelyben a Torockó történetébe járatlan olvasó hasznos és a kötet megértéséhez fontos információkat szerezhet. Megtudhatjuk, hogy a térség a kora középkorban is (igaz nagyon gyéren) lakott volt már, ám igazi virágkorát a 17. századtól a 19. század utolsó harmadáig datálhatjuk. A falu legfőbb megélhetési forrása a vasbányászat és a vasművesség volt, mely kiemelte Torockót a szomszédos települések közül. Az itt élők nagyobb létbiztonságban éltek s tehetősebbek voltak, mint például a szomszédos Torockószentgyörgyön mezőgazdaságból élők (akiket a torockóiak le is néztek, s ez attitűd a mai napig is jellemző a két falu viszonyára). Ez a némileg magasabb életszínvonal megteremtette a lassú polgárosodás lehetőségét, mely építészeti is nyomot hagyott a településen, egyfajta „faluváros” jelleget kölcsönözve neki. Ám ez a folyamat a bányák 19. század végi kimerülésével hirtelen véget ért, s Torockó gyors elszegényedésnek indult.

A negyedik fejezettől a könyv rátér szűkebben vett témájára, Torockó épületeinek vizsgálatára. A találó címet viselő *Látkép* fejezetben a szerző bemutatja az olvasó számára az egész települést a főtértől a romák lakta részekig, felvázolja a falu térbeli szerkezetét, kialakulását és funkcióit. Tulajdonképpen képzeletbeli sétára invitálja az olvasót, s részletesen megismerteti vele Torockó főbb „városrészeit”. A sétát a főtérről kezdjük, mely négyzetes alakjával az urbánus fejlődés folyamatához és a kereskedelmi funkciókhoz kapcsolódik (ugyanilyen szerkezetű főteret találunk Kolozsváron vagy Nagybányán is). Megtudhatjuk, hogy a főteret kanyarulattal átszelő út egyik oldalán a felső-, a Székelykő felőli részét pedig alsó piacsornak nevezik, s ezek az elnevezések társadalmi különbségeket is rejtenek magukban: előbbi a tehetősebb kohó- és verősgazdák, utóbbit a kisebb presztízsű hidegkovácsok lakták. A főtéren találjuk az unitárius

templomot is, mely ugyan erődtemplom-jellegű külsővel rendelkezik, ám a valóságban falai nem szolgáltak katonai célokat. Innen indulunk tovább először a vajorhoz, majd a templomtól délre fekvő piactérre. A 19. században járási központnak kinevezett Torockónak tulajdonképpen ez volt a centruma, itt kezdett kiépülni fogadóval, postával, hivattallal, és itt működik ma a múzeum is. A piactéren található az ortodox templom, melynek megítélése a helyiek körében alapvetően politikai színezetű: a külső világot, a román nemzetállamot képviseli. A piactérről utunkat kisebb utcákon folytatjuk, érintve a cigánysort s az ún. bányásznegyedet a maga kanyargós, labirintusszerű utcácskáival és a kupicázóval, mely még a bányászvilágban volt fontos megállóhelye a munkába indulóknak.

A *Torockói ház* című rész az előző, *Látkép* című fejezet szerves folytatása, amelyben a falu házai kerülnek középpontba. Azonban nem csupán történeti jellegű bemutatásról van szó, hanem olyan, a lakosokat minden nap foglalkoztató problémákat is tárgyal a szerző, mint a házak lebontásának vagy felújításának kérdése és a megvalósítás mikéntje. Szó esik a jobbágyházakról, melyek Torockón különleges képet mutatnak: csupán középmagasságig, az ablakig vannak vakolva. Ezek a házak azonban – néhányba a szerzőnek is volt szerencséje belépnie és megtapasztalnia különleges hangulatukat – a legkevésbé korszerűek, nehezen felelnek meg a mai lakásigényeknek, s a falusiak szemében is inkább egy letűnt kor és a szegénység jelképei. Jóval nagyobb presztízse van lakosság körében az ún. *fehér házaknak* vagyis a kőházaknak. Ezek azok a tipikus épületek, melyek elsőként jutnak eszünkbe, ha Torockóra gondolunk: fehér, kontyolt tetős, pincegádoruk az utcáról indul. A fejezetből kiderül, hogy a műemlékvédelmi szempontból jelentős házak (1919 előtt épültek) aránya 40% a faluban, ami jelzi, hogy a bányák kimerülésével járó gazdasági recessziót a lakosok úgy próbálták átvészelni, hogy munkaerejüket házépítésbe fektették. Mivel ezen épületek elbontása igen költséges volt, így sokkal inkább jellemző, hogy tulajdonosaik a korszerűsítésükbe, felújításukba fektettek inkább pénzt (és tudást, hiszen a középkorú és idős torockói férfiak többségének szakmája az építéshez kötődik), mintsem új házat építettek. Ezeknek a házaknak a legmagasabb a presztízse a falusiak között, s ehhez kapcsolódik a szerző által régiségnormaként leírt jelenség, miszerint ezek az épületek megőrizendők, védendők, ezért a felújításuk, modernizálásuk az elsődleges cél. Aki pedig ehelyett elbontja és új házat épít, azt rossz szemmel nézik, hiszen ezzel a közösséget rövidíti meg.

Az *értékvédő társadalom* című fejezetben a műemlékvédelmi program gyakorlati megvalósulásáról, felmerülő nehézségeiről tájékozódhat az

olvasó. A Torockói Értékvédő Program – a szerző szavaival – jókor indult jó helyen, hiszen a kilencvenes évek közepén indultak meg azok a folyamatok, melyek révén Erdély épített öröksége megújult, s emellett Torockó kedvező fekvése révén – rövid kitérő csak a főbb útvonalaktól – jó célpontja volt az akkoriban éppencsak meginduló turizmusnak. A program, mely a háztulajdonosok és a szakemberek együttműködésén nyugszik, olyannyira sikeres lett, hogy 1999-ben Torockó Europa Nostra díjban részesült s 2012-től az UNESCO világörökségi várományosa. A fejezet azonban nemcsak a program pusztá leírását nyújtja, hanem rávilágít mindennapi problémákra is. Sokak számára becsületbeli kérdés volt, hogy elfogadjanak-e pénzt a felújításra vagy sem, mert ettől szegénynek tűnhetek, ami a torockóiak értelmezésében nem állapot, hanem a tétlenség következménye. Konfliktusokat szült az is, hogy ki kaphat pénzt s ki nem: a szigorú műemlékvédelmi szabályozások és a modern kor kihívásainak való megfelelés nehezen egyeztethető össze. Ehhez kapcsolódik a szabályozás kérdése is, melynek megítélése a lakosság körében ellentmondásos: hol sokallják, hol keveslik a felújításokhoz és az új házak építéséhez kapcsolódó építési szabályokat.

Az utolsó fejezetben – *Húzza őket a hegy* – a turizmussal kapcsolatos dilemmákról alkothatunk képet. A torockóiak hagyományosan zárkóztak – ami nyilvánvalóan a falu szórványjellegéből adódik –, s ehhez nehezen illeszkedett a turizmus vagy az ezzel együtt járó jelenség, a nem torockói származású lakosok megtelepedése, házvásárlása a faluban. Ennek ellenére manapság már 50–60 panzió működik a községben, ami jelzi, hogy a turizmus igen jelentős szerepet tölt be Torockó életében. Ez nem feltétlenül kedvez a műemlékvédelemnek, hiszen nehéz összeegyeztetni a turisták növekvő számával és igényeivel (pl. minden szobához külön fürdőszoba). Emellett a növekvő turizmus várhatóan mélyíteni fogja a faluban a társadalmi különbségeket, hiszen nem minden ház-/panziótulajdonos lesz képes lépést tartani az igényeket kielégítő beruházások mértékével. Felmerül ekkor a kérdés, hogy ebben a folyamatban a műemlékvédelem a falusias Torockó vagy a turisták által felkapott üdülőhely mellett tegye le voksát, ám a kérdésre, a dolgok jelenlegi állása szerint, a szerző nem tud válaszolni.

Összességében tehát elmondható, hogy Tamáska Máté könyve eltér a Torockóról eddig kiadott kötetektől, mivel elsősorban településszociológiai és műemlékvédelmi szempontokat és problémákat helyez előtérbe. Ezáltal új információkkal sikerül hozzájárulnia a faluról szóló tudományos diskurzushoz, s emellett az átlagolvasó számára is érdekes kérdéseket vet fel. Külön érdeme a könyvnek, hogy a kutatás és a kötet alapjául szolgáló kérdőíves felmérés válaszait gazdagon használja az egyes fejezetekben

és alfejezetekben, így hozva közel a falu lakosságát és dilemmáikat az olvasóhoz. Ezt egészíti ki a gazdag és igen jó minőségű képanyag, mely megmutatja Torockót a távoli látképtől, a tipikus házakon át, egészen a házakat borító tetőcserepekig, így részletesen illusztrálva a szöveg mondanivalóját. Jó szívvel ajánlható tehát a kötet mindenki számára, aki a történeti vagy néprajzi narratívától eltérő szemszögből kívánja megismerni a mai Torockót házaival, lakosainak dilemmáival, valamint a műemlékvédelem és turizmus által felvetett kérdésekkel.

SZÉKELYKERESZTÚR. VÁROSTÖRTÉNETI FOTÓALBUM.
SZERK.: SÁNDOR-ZSIGMOND IBOLYA, GRAFIKAI SZERK.:
SÁNDOR-ZSIGMOND DÉNES. SZÉKELYKERESZTÚR VÁROS
ÖNKORMÁNYZATA ÉS A MOLNÁR ISTVÁN MÚZEUM
KIADVÁNYA, 2014, 200 P.

Lakatos Sándor

A nyomdai keltezésében 2014-es, a *Székelykeresztúr* címet viselő, keményborítós, színes illusztrációkkal ellátott, 200 oldalas kiadványt a közönség számára 2015 januárjában mutatták be a Hargita megyei Székelykeresztúr művelődési otthonában. A Székelykeresztúr mezőváros első írásos említésének 555. évében megjelent kiadvány műfaja szerint várostörténeti fotóalbum. Az ilyen típusú kiadvány a célközönség számára kettős élményt nyújthat. Egyfelől várostörténeti ismertetőanyagot tartalmaz, dióhéjban vázolja azokat a településtörténeti, néprajzi, építészeti, intézményi stb. értékeket, amelyek a település karakterét írják körül. A rövid, tömör írásos ismertetés célja legfeljebb a várostörténet megismerése iránti érdeklődés felkeltése lehet. Másfelől esztétikai élmény átadására törekszik a tartalomban használt képsorok és a kivitelezés révén.

A kiadvány értékelésekor viszonyítási pontokat használhatunk, hogy azokhoz mérve tudjuk a jellemzőit megfogalmazni. A szerkesztő más munkáin kívül kellő viszonyítási alap lehet például a Polis Kiadó által 2002-ben közreadott *Székelykeresztúr képes története*, amelynek szerzője Vofkori György. A szóban forgó 2002-es kiadvány a jelen recenzió tárgyát képező kiadványhoz képest nagyobb hangsúlyt fektetett a város történetének szöveges bemutatására. Vofkori György gazdagabb képanyagot használt, de abban a kiadványban a képanyag inkább szemléltető szerepet tölt be a részletes

történelmi bemutatás mellett. Egy másik viszonyítási pont lehet a Néprajzi Múzeum által 2007-ben Budapesten kiadott *Képgyártó dinasztia Székelyudvarhelyen. A Kováts-napfényműterem száz éve* című kiadvány, mely, amint azt a cím is jelzi, egy fotográfus család archívumát dolgozza fel és mutatja be. A Kováts-műterem képanyagát bemutató album olyannyira a fotográfiára helyezte a hangsúlyt, hogy a bemutatott képanyag datálása és beazonosítása esetenként problematikus. Az említett két kiadvány tehát szövegcentrikus, illetve fotócentrikus viszonyítási pontot jelöl meg.

A *Székelykeresztúr* címet viselő várostörténeti fotóalbum meglátásunk szerint valahol e két véglet közötti átmenetet keresi, ahol a szöveges rész és a vizuális anyag egyensúlyban marad, továbbá mindkét tartalom egyéni hangra, eredetiségre törekszik. A kiadvány vizuális anyaga dokumentumjellegű. Régi képeslapok, események dokumentumai, portrék, valamint kortárs pillanatképek, látképek, régi pozíciók újrafotózása a múlt és jelen egymásmellettségét mutatják meg az olvasó számára.

Amint azt a polgármesteri előszóban olvashatjuk, az 555 éves évforduló apropóján megjelent kiadvány a városvezetés kultúratámogató helyi politikáját hivatott szemléltetni úgy, hogy politikai, vallási és egyéb ideológiai befolyástól mentes kíván maradni. Székelykeresztúr Város Önkormányzata a Molnár István Múzeummal közösen adta ki az albumot. A kiadvány bevezető lapján két támogatót nevez meg. Egyfelől Budapest Főváros XX. Kerületének Pesterzsébet Önkormányzatát, testvérvárosi partnerség okán, másrészt Hargita Megye Tanácsa is támogatta a kiadványt.

Az évforduló tényétől eltávolodva nem lehet a kiadványt a szerkesztő eddigi munkájának ismerete nélkül és az általa képviselt intézmény kiadványsorozatának kontextusát elhanyagolva teljeskörűen értékelni. A filológus alapképzéssel rendelkező Sándor-Zsigmond Ibolya a Molnár István Múzeum munkatársaként több évtizedes határtalan odaadással és szorgalmas munkával érdemelte ki a muzeológus titulust. A környezetében alapos munkavégzésről, szerénységgel elegyített szakmai alázatosságról ismert kiadványszerkesztő, igényes előadásaival és megvalósításaival öregbítette a mezőváros és a Molnár István Múzeum hírnevét. Az előtte járó múzeumalapítók és egykori munkatársak nevéhez már csak az is méltóvá teszi, hogy milyen tisztelettel és hálával beszél azokról. Csak az elmúlt évtizedből a következő kiadványokat köszönhetjük neki: *„Mesében éltem.” A székelykeresztúri iparosság története* – 2005; *Székelykeresztúri szitásság. A szitásság történeti áttekintése és Benedek Dénes kéregfaragó munkamódszerének képes bemutatása* – 2007; *Apáink arca. Képek Nagy Béla székelykeresztúri fényképész hagyatékából* – 2009; *„Rátok bízom...” Képek*

dr. Molnár István múzeumalapító néprajzi hagyatékából és a Molnár István Múzeum fotótárából – 2011; *A mi Petőfink. Igazság és legenda* – 2012. Ezt a sort, valamint további publikált tanulmányok és előadások hosszú sorát egészíti ki a jelen kiadvány.

Amint a felsorolt kiadványokból jól kivehető, a szerző elsődleges forrása a székelykeresztúri Molnár István Múzeum régi képeslap-, fotó- és dokumentumgyűjteménye. A több mint 300 felvételt számláló összeállításhoz a helyi forrásanyagok mellett a Magyar Unitárius Egyház gyűjtőlevéltárából, a szerencsi Zemplén Múzeum gyűjteményéből és a Román Állami Levéltár Csíkszeredai Fiókjának gyűjteményéből is került elő hasznos anyag.

A szerkesztő a következőképpen ír saját munkájáról: A kiadvány „felöleli a város fekvésének, földrajzi és természeti adottságainak rövid ismertetését, a székelykeresztúri oktatás és iskolák történetét, bemutatja a történelmi egyházakat és templomokat, a város arculatának fejlődését az elmúlt évszázadokban. Ugyanakkor az intézmények, kulturális szervezetek, a hagyományörző formációk, hagyományos rendezvények, a város műemlékei, kiemelkedő személyiségei, a történelmi változások és a két világháború emlékezete mind külön fejezetben került bemutatásra. A város mezőgazdasági jellege, vásárai és országos agrárkiállításai, a kézműves hagyományok, az iparosítás nyomán megjelenő erőteljes polgárosodás – egy szóval minden benne van, ami várossá tette településünket, ugyanakkor érzékelteti az elszalasztott lehetőségeket, a be nem teljesült álmokat, amelyek meggátolták abban, hogy „kinője” magát. Itt is minden lezajlott, ami máshol a nagyvilágban hatványozottan történt, csak itt jóval később, csendesebben és egyszerűbb formában.”

A szerkesztő munkamódszerének és egyéniségének egyik erőssége a potenciális munkatársak aktivizálása és bevonása a múzeum projektjeibe. A kortárs felvételek készítői között például profi helyi fotósokat találunk Czire Alpár és Mihálydeák Antal személyében. A szerkesztő legközvetlenebb munkatársa a több kiadvány szerkesztésében és a múzeumi projektek során kipróbált Sándor-Zsigmond Dénes, aki igényes tördelőszerkesztői kivitelezéssel emeli a kiadvány színvonalát. Különleges értéket képviselnek az összeállításban a Kőrösfői Zsolt és Sándor-Zsigmond Dénes páros által készített légi felvételek, például az 54–55. oldalon található látványos felvétel az „alsó negyedről”, vagy az úgynevezett „unitárius birtok”-ról. A légi felvételek használata több esetben is indokolt lett volna a kiadványban. Az ilyen felvételek nem mindennapi panorámát nyújtanak az albumot forgatónak.

Egy várostörténeti fotóalbum kivitelezése szorosan összefügg a rendelkezésre álló anyagi forrásokkal. Ugyanakkor a múlt és jelen szembesítése

is behatárolja a kiadvány kivitelezési lehetőségeit. Úgy látjuk, hogy azok az oldalak, ahol csak kortárs vagy csak régi anyagok jelennek meg, ízléses tördelői munkáról tanúskodnak. Az esztétikai egyensúly némileg felborul ott, ahol a múlt és jelen szembesítése során egyik vagy másik korszak túlsúlyba kerül. Ilyennek látjuk például a 62-dik oldalt, amely az unitárius templom múltbeli és jelenbeli szertartási életét mutatja be. Ellenpélda erre minden olyan tördelési megoldás, ahol egy régi felvétel mellett a mai látkép jelenik meg, például a 142–143. oldalak, vagy a 44–45. oldalak.

Ha egy könyvrecenziónak kritikusként is kell lenni, a továbbiakban hadd tegyünk néhány kritikai megjegyzést is. Hiányoljuk a kiadványból a tartalomjegyzéket, azzal a hivatkozással, hogy a rendkívül jól átgondolt kiadványszerkezet minimális erőbefektetéssel adta volna az alcímek sorba szedését. Hiányoljuk ugyanakkor, hogy az archív felvételek közül csak néhány van datálva. Találunk datálást például a 166. oldalon a felvételek mellett és a felvételeken is, ellentétben a 60–61. oldalon látható felvétellel, amely ráadásul a ritkán vagy egyáltalán nem publikált felvételek közé sorolható. Ha az olvasó arra gondolna, hogy talán a forrásanyag nélkülözi a pontos datálást és a szerkesztő a félretájékoztatást kívánta elkerülni a dátumok odailllesztésével, fontosnak tartjuk leszögezni, hogy a kiadvány szerkesztője nagyon jó ismerője a város építkezési történetének, amint a kiadványban olvasható leírásokban is jól látszik, továbbá a város gazdag fotóarchívumának legjobb ismerője. Előadásaiban többször bizonyította, hogy a keresztúri vonatkozású archív fotókat mindenképp jobban ismeri, és olyan részleteket lát meg azokon, amelyek révén nagyon pontosan tudja datálni azokat.

Az album írott anyaga szakmai szempontból pontosságról, a szerkesztő alapos tájékozottságáról tanúskodik. Terjedelmében ügyesen tagolt, jól felépített, szerkezetében arányos írásokat tartalmaz. A kísérő szöveg stílusa igényes, olvasmányos. A kényelmetlen témákban, mint például a kommunista korszakról szóló részek esetében, elegáns nagyvonalúsággal oldja meg a feladatot, anélkül, hogy tényeket elhallgatna. Felekezeti részrehajlással nem vádolható, hiszen a helyi viszonyokhoz mérten a felekezeteket kellő sorrendben, feltétlenül értékhordozó közösségekként mutatja be. Többször hivatkozik Orbán János plébános várostörténeti írására, amely mindmáig a legrészletesebb várostörténeti munka. Nemrégiben jelent meg az eredeti munka reprintje. Érdekesnek találjuk, hogy a felekezeti iskolák történetét sorrendben a gyülekezetek története előtt mutatja be. Egyházi logika szerint az iskolák a gyülekezetek termései, megvalósításai, tehát fordítva kellene őket rendezni, de várostörténeti szempontból érthető a szerkesztő

elképzelése. Finoman érinti a protestáns felekezetek templomhasználatára vonatkozó történelmi adatokat. Ebből a szempontból az unitárius és a református felekezet „népe” eltérően emlékezik vissza arra, hogy melyik gyülekezet melyiket fosztotta meg a közös költségen fenntartott templom használatától.

A kiadvány tartalmilag és kivitelezésében is dicséretes munka. A Molnár István Múzeumban és a könyvkereskedésekben egyaránt kapható. Személyes könyvtárban és intézményi gyűjteményekben egyaránt helye van. Szép, értékes és tartalmas ajándéktárgy is lehet, ha a Székelyföld ismertetését célszerűnek tartjuk távoli kapcsolataink ápolása révén.

SZÖCS TIBOR: *A NÁDORI INTÉZMÉNY KORAI TÖRTÉNETE, 1000–1342. MTA TÁMOGATOTT KUTATÓCSOPORTOK IRODÁJA, BUDAPEST, 2014, 331 P.*

György Árpád Botond

A magyar történetírásban a 80-as évektől kezdődően a régi módszerek, irányok újrafelfedezése, a lemaradások pótlásának folyamata zajlik. Ezekben az években Borsa Iván, Mályusz Elemér, Györffy György, Jakó Zsigmond, Bertényi Iván, Engel Pál, Kristó Gyula, Szűcs Jenő jelentették a magyar középkorkutatás krémjét. A hivatalos állami kultúrpolitika megváltozásával és a marxizmus háttérbe szorulásával ismét teret nyertek azok az irányzatok, amelyek korábban háttérbe szorultak. Újraindult a 40-es évek végén elakadt, pontosabban lelassult forráskiadás. Megindult a rendelkezésre álló adatok rendszerezése és ezek alapján adatbázisok létrehozása. Nagyívű, átfogó munkák és elméletek születtek (Szűcs Jenő esszéje Európa történeti régióiról, Engel Pál honorelmélete, adatbázisai, hogy csak a legismertebbeket említsen), de a viták is termékenyeknek bizonyultak (Kristó Gyula és Györffy György vitái a vármegyerendszer kialakulásáról és az Anonymus-kérdésről). A forráskiadás szintén új lendületet kapott, folytatódott a Szentpétery Imre által megkezdett Árpád-kori okleveles források kritikai kiadása, amit Borsa Iván fejezett be. Megindult az Anjou-kori oklevelek regeszták formájában történő kiadása Kristó Gyula jóvoltából, ami az anyaországi középkori kutatócsoportok együttes vállalkozásává alakult át. Folytatódott a Zsigmond-kori oklevéltár anyagának az összeállítása is. Jakó Zsigmond munkásságának hála az Erdéllyel foglalkozó kutatók is egy for-

ráskiadás-sorozatban találhatják meg a 11–14. század közepe közötti erdélyi oklevelek regesztáit. A forráskiadás mellett alapvető kézikönyvek láttak napvilágot. Elsőként az Engel Pál által, az 1301–1437 közötti időszak magyar világi archontológiát említhetnénk, melyet Zsoldos Attila Árpád-kori, illetve C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor és Pálosfalvi Tamás Mátyás- és Jagelló-kori világi archontológiájának a főpapokat és bárókat feldolgozó kötete követett. A tervek szerint hamarosan elkészül a teljes magyar középkorra vonatkozólag ez a kutatók számára nélkülözhetetlen adatbázis.

Az ebben és az azt követő időszakban egyre inkább felpezsdült az érdeklődés az intézménytörténet iránt, melynek okai sokrétűek. Feltárásuk, a magyar történetírással foglalkozó kutatók számára akár kiváló témának is bizonyulhat. A jelen keretek között csak pár gondolatot szánunk erre.

Elsősorban azért, mert mentoraik hatására ez volt a következő irány a fiatal generáció számára, amely igyekezett az archontológiákat tökéletesíteni. Az életrajzok és karrierpályák feltérképezése mellett az intézmények történetére is megérett az idő, immár a rendelkezésre álló megfelelő forrásanyag révén.

Másodsorban a magyar történetírás jórészt adós az intézmények történetével, lényegében csak a jelentősebb nádorok, országbírók, tárnokmesterek, erdélyi vajdák és horvát bánok életpályáját ismerjük. Megválaszolandó kérdések is maradnak bőven. Például az erdélyi vajda tituluszának eredete és kialakulása sem tisztázott, és a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a magyar historiográfia csak csekély mértékben vagy egyáltalán nem veszi figyelembe a szomszédos népek történetírásának az eredményeit. De maguknak az intézményeknek a munkája, azok kialakulása, szervezésük, átalakításuk okai ismeretlenek. Sem a működési mechanizmusuk nem tisztázottak teljesen, sem pedig az, hogy mennyire alakultak át az idők során, egyáltalán mikortól beszélhetünk mai értelemben vett intézményről, aminek független személyzete van, elkülönített anyagi forrásokkal és tagolt struktúrával rendelkezik. Az intézmények történetének ilyesfajta feldolgozásával a mai napig adós a történetírás.

A megújuló intézmény-történetírás egyik legújabb szegedi képviselője Szócs Tibor, aki könyvében a nádori intézmény történetét igyekszik feldolgozni, annak a „korai” időszakában, az államalapítástól egészen 1342-ig, amikor Druget Vilmos nádor halálával felszámolódtott az utolsó, immár a királyi akaratból létrejövő bárói tartomány is. Ezzel teret nyert az egyre erősebb megyei rendi szerveződés, amely aztán egészen 1526-ig a magyar politikai berendezkedés egyik fő tulajdonsága maradt.

A könyv címe alapvetően meghatározza a témát, a nádori intézmény történetét. A bevezető fejezetben három kérdést igyekszik a szerző tisztázni. Először is a nádori intézmény történetének történetírási előzményeit tárgyalja, majd egy alfejezetben kitér a fogalom használatának a történetére. Külön kiemelném, hogy nemcsak a magyar és a latin, hanem a szomszédos országok nyelvein való elnevezést is megemlíti, így a cseh, horvát, lengyel és német fogalmakat is tárgyalja. Habár feldolgozza a történetírásban és a filológiában megjelent különböző elméleteket a nádor szó etimológiájával kapcsolatban, a szerző nem kíván állást foglalni, lényegében az elméletek ismertetésére szorítkozik.

A második fejezet a tisztség eredetével és első betöltőivel foglalkozik. Úgy tűnik, el kell fogadnunk azt az álláspontot, amit a szerző is képvisel, hogy a kora Árpád-kori állami berendezkedés korai frank mintákat követett bajor közvetítéssel. Azonban úgy tűnik, a tisztség nem a bajor udvari bírói hivatal „másolata”, hanem annak mintájára, rövid idő alatt (11. század végére) számos más, sajátosan magyar feladatkört is kapott intézmény. Habár semmilyen írásos bizonyítékkal nem rendelkezünk, a szerző szerint a tisztség alapítását Szent Istvánhoz kell kötnünk. Ugyanakkor Szócs nem tisztázza megnyugtatóan azt a kérdést, hogy a nádor elnevezés már ekkor fennállt vagy csak később vált a palatinus szó szinonimájává. Az intézmény korai történetéről az írásos források hiányában nem tud újabbat vagy biztosabbat mondani.

A harmadik fejezet a hivatali feladatkör elemeivel és ezek 11–12. századi kifejlődésével foglalkozik. Elsősorban azt igyekszik bemutatni, hogy a nádornak milyen bírói feladatai voltak ebben az időszakban. Feltételezi, hogy a tisztség már ekkor elsősorban politikai jutalom volt, és a nádor ki-nevezésénél szempont volt magának a hivatalnak a presztízse is. Úgy tűnik, kezdetben a nádor a bírói feladatok mellett gazdaságiakat is ellátott. Ezt elsősorban a tárnokmesteri tisztség késői feltűnésében és a nádor udvarnokok feletti bírói jogával indokolták. Erre utalhat az is, hogy a nádor a 13–12. század fordulójáig, de még inkább a 13. század második feléig csupán saját ispánságának közelében ítélkezik. A szerző fontosnak tartja bemutatni azt a folyamatot, melynek során a nádori szék önálló ítélőszéki hivatallá vált, és már nem a király megbízásából hozott ítéletet, hanem saját nevében.

A következő fejezet már sokkal terjedelmesebb, és a több alfejezetre tagolt rész a könyv gerincének tekinthető. A szerző annak a folyamatnak a bemutatásával foglalkozik, amelynek során a 12. század végétől a 14. század közepére az ország nádora az „ország nádorává”, azaz a király fő emberéből

a rendi ország második emberévé válik. Szöcs Tibor szerint három–négy jelentősebb időszakot különíthetünk el. Az első a tatárjárásig terjedő időszak, a „mobilis nádorok” kora. Nádorok egyre nagyobb területen ítélkeztek, és gyakran változtatták a helyüket, ugyanakkor 1192–1219 között ismét nagyon keveset tudunk a nádori intézményről, azonkívül, hogy azt a király fő bizalmasai töltötték be.

A tatárjárást követően a nádor szerepe megváltozott, lokálisan fontosabbá vált ugyan az ítélkezői jogköre ott, ahol ispánságot viselt és saját birtokigazgatási központja volt, de országos szinten politikai-katonai fontossága került előtérbe az ítélkezés helyett. 1260–62-őt követően már két nádora van az országnak, az egyik IV. Béla, a másik az ifjabb király területén, akik szintén több helyen ítélkeznek, de politikai szerepük ennek rendelődik alá. V. István halála után a tisztség az egymással harcoló három csoportosulás: Kőszegi-Gutkeled, Csák nemzetség és Erzsébet anyakirályné kezébe került. Akik kezdetben saját jelöltjeiket, a korábban is tisztséget viselő tekintélyes embereiket helyezik a nádori tisztségbe, majd pedig önmaguknak sajátítják azt ki. IV. László konszolidációs törekvésének bukása után a nádori hivatal folyamatos cseréi a király és az oligarcha urak közötti harcok miatt történtek. Ennek ellenére ekkor már láthatóak az intézmény továbbfejlődésének lehetőségei. A korábbi felvetésekkel ellentétben úgy tűnik, a kettős nádori intézményt először nem IV. László idején vezették be, hanem III. András uralkodásának utolsó éveiben. A kettős nádorság elméletét a szerző meggyőző érvekkel cáfolja. A nádori intézmény további történetét 1290–1310 között jórészt Zsoldos Attila tanulmányaira támaszkodva mutatja be.

Az újabb alfejezet az intézmény 1310–1323 közötti történetét mutatja be, elsősorban I. Károlynak az oligarchikus örökség kezelésére tett próbálkozásait. A szerző szerint a király kezdetben a nádori tisztség háttérbe szorításával és a tárnokmesteri tisztség nápolyi mintára történő előretolásával próbálkozott. Végül Debreceni Dózsa után leghűségesebb és egyetlen nagyívű pályát befutó nápolyi származású hívét, Druget Fülöpöt nevezte ki nádorrá. Ezt követően 1323–1342 között a tisztséget betöltő három Druget munkásságát, reformjait mutatja be, hogyan szervezték meg a hivatalt, hogyan jött létre a korábbi gyökerekkel rendelkező vizsolyi bíróság és a budai–nagyymarosi–visegrádi kúria, illetve hogyan alakult ki a gyakorta tartott *generalis congregatiók* gyakorlata. A kúria Visegrádra költöztetésének tisztázásával zárul a negyedik fejezet.

Egy újabb fejezetben a nádori joghatóság korlátait tisztázza. Először földrajzi szempontból elemzi e kérdéskört, különös figyelmet fordítva az

erdélyi vajda és a szlavón bán joghatóságával számos esetben ütköző területekre: Kraszna és Szolnok megyére, a Szerémség egyes részeire, illetve az időnként királynéi tulajdonba kerülő vármegyékre. A második részben azokra a területekre koncentrál, amelyeket királyi rendeletben vontak ki a nádor fennhatósága alól. A városokra kell itt gondolni, vagy pedig az egyházi tulajdonban lévő területekre.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a *generalis congregatiókkal*, ennek a közgyűlésnek a kialakulásával. Külön alfejezetekben tárgyalja a nádori közgyűlés 13. század eleji gyökereit, az 1272 után bevezetett gyakorlatát egészen 1290-ig, majd az 1290–1342 közötti időszakot, amikor a Druget-nádorok idején a nádori közgyűlés megszokássá, sőt, a nádor egyik fő feladatává vált.

A következő fejezetben Szócs Tibor a nádor jogkörének az alávett népek fölötti bíraskodásának kidomborításával foglalkozik. A kronológiai sorrendet figyelembe véve először az udvarnokok helyzetét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a várjobbágyok fölött a nádor nem gyakorolt bírói jogokat. A besenyők fölötti jogkörét nem tartja az egész országban élő besenyőkre érvényesnek. A szerző szerint a nádor csak külön királyi utasításra, illetve a saját és a hozzá közel eső megyékben élő besenyők fölött gyakorolt joghatóságot. Úgy tűnik, a besenyők saját ispánokat is kaptak időnként függetlenül a nádori intézménytől. A besenyő ispáni intézmény valamikor a 14. század második felében sorvadt el végleg. A kunok fölötti teljes joghatóságot szintén megkérdőjelezi a szerző, szerinte a *kunok bírása* címet a 17. században a rendi ellenállás idején kapcsolták végérvényesen a nádori címhez. A tanulmányozott időszakban a besenyők fölötti bíraskodáshoz hasonló jogköröket kapott a nádor időnként a kunok felett is. IV. László törvénye csupán csak igény kifejeződése, a kunok saját kapitánya is megőrizte a jogkörét. A nádor a kun székek esetleges fellebbviteli fórumaként is működhetett. De ez nem több feltételezésnél.

Külön fejezetet szentel a szerző a nádori intézmény munkatársainak bemutatására, kiemelve a helyettesítő tisztségek munkáját (alnádori, nádori albíró). Emellett a nádori kancellária alkalmazottai, a jegyzők és az ítélmesterek, valamint a külső munkákat végző ítélőtársak, poroszlók és a nádori emberek munkásságának ismertetése zárja.

A kilencedik fejezetben a hivatal betöltése körülményeinek, módjának, logikájának elemzésére kerül sor. Úgy tűnik, elsősorban a politikai számítások, kényszerek, célok és a személyes bizalom játszott szerepet.

A befejező részben a szerző a nádori hivatal jövedelmeinek kérdéskörét boncolgatja. Megemlíti a nádor rendelkezésére bocsátott ispánságok

és azok adományázásának szerepét az ispánságok helyét, az ítélkezésből beérkező jövedelmeket: a peres birtok után kapott és általában az eladott birtokrész utáni eljárási díjat, illetve a bírónak járó termény-, később készpénzzé alakuló adót. A korban a nádori intézmény nem rendelkezett előre meghatározott állandó kincstári jövedelemmel.

A függelékben a szerző 21 oklevél regesztáját közli, amelyek kimaradtak *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzékéből*, amely 2012-ben jelent meg a Magyar Országos Levéltár kiadásában. A kötetet bibliográfia, rövidítésjegyzék és névmutató zárja.

Szűcs Tibor munkájának fő erőssége a megfelelő méretű és részletességű térképek. Másfelől egy kis hiányérzet is marad az olvasóban, mert ugyan a nádori intézmény történetét és a vele kapcsolatos legfontosabb tényeket megismertük, magukról a főszereplőkről, az intézményt „éltető” nádorokról kevés szó esik. Habár a műnek nem a nádori életrajzok megírása volt a célja, érdemes lett volna röviden, ott, ahol a forrásadottságok megengedik, kitérni a nádorok rövid életrajzaira.

Szűcs Tibornak a nádori intézmény korai történetéről írott monográfiája hiánypótló munka, melyben nagyon sok kérdést sikerült tisztáznia a nádori intézménnyel kapcsolatban, a megválaszolatlan és a függőben maradóaknak a források hiánya az oka. Az ígéretes kezdet után várjuk a nádori intézmény középkori történetének további folytatását, illetve a többi középkori intézmény történetének összefoglalását.

KEMÉNY ZSIGMOND: *ESZMÉK ÉS JÁMBOR ÓHAJTÁSOK. VÁLOGATOTT PUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK*. ÖSSZEÁLL., BEV. FILEP TAMÁS GUSZTÁV, KRITERION, KOLOZSVÁR, 2014, 366 P.

Bakk Antal Pál

A TÉKA sorozatban 2014-ben jelent meg báró Kemény Zsigmond erdélyi író, publicista, politikus születésének 200. évfordulója alkalmából a válogatott publicisztikai írásait tartalmazó, 366 oldalt számláló kötet, Filep Tamás Gusztáv szerkesztésében. Kemény Zsigmond írásai nem tartoznak a közkedvelt, napjainkban népszerű olvasmányok közé, talán ezért sem kapja meg azt a tiszteletet és érdeklődést, amit megérdemelne közvéleményformáló tevékenysége, amely jelentős hatást gyakorolt a re-

formkor és a kiegyezés közötti időszak magyar társadalmára. A kötet címét a publicista azonos című, a *Pesti Napló*ban 1854-ben megjelent cikksorozata ihlette. Az *Eszmék és jámbor óhajtások* című írásában a magyarországi gazdasági és társadalmi helyzetet az európaival hasonlítja össze, kiemelve a szegénységet akadályozó törvények és a népiskolák gyarapításának a fontosságát. A kötet életművének egyetlen olyan kiadványa, amely a cikkeit, publicisztikai írásait és politikai tanulmányait tartalmazza. Annak ellenére, hogy 1847–1870 között több száz névvel, névjeggyével vagy különböző módszerekkel azonosítható publicisztikai írása jelent meg a hírlapokban, eddig senki nem gyűjtötte egy kötetbe össze. Erre a hiánypótló feladatra vállalkozott a szerkesztő a most ismertetett kiadvány oldalain.

(Még) egy szó a közíró Kemény Zsigmondról címmel jegyzett kötetünk bevezetőjében életpályáját, szépirodalmi, publicisztikai munkásságát, illetve a kötet jellemzőit tárja elénk a szerkesztő. Ebből megtudhatjuk, hogy munkássága, melyből ízelítőt kapunk, a *Pesti Hírlap*, majd a *Pesti Napló* hasábjain bontakozik ki. Az idők folyamán előbb a *Korkívánatok. Publicisztikai írások 1837–1846* címmel erdélyi írásait Rigó László gyűjtésében adták ki, ezt követően Gyulai Pálnak köszönhetően *Kemény Zsigmond tanulmányai* címmel két kötetben 1870-ben látott napvilágot. Végül Báró Kemény Zsigmond *összes művei* címmel három kötetben az irodalmi és történelmi tanulmányokat gyűjtötték össze és nyomtatták ki.

A kötet második része maga a forráskiadás, ahol 39 válogatott publicisztikai írást olvashatunk. Kemény Zsigmond kötetben szereplő műveit három nagyobb szakaszra oszthatjuk, az 1847, az 1848 és az 1860–1861-es években megjelent írásaira. Az 1850 és 1860-as évek is képviseltetik magukat, itt összeurópai kérdésekről, a krími háborúról, a török helyzetről, a kiegyezésről, a Kossuth Lajossal való eszmeharcáról találhatunk írásokat. Publicisztikájából következtethetünk személyiségének, elveinek alakulására, ellenzéki szerepére, uniópárti megnyilvánulásaira, passzív ellenállására, a kiegyezés óhajtására a nemzetiségekkel, a neoabszolutizmus kritikájára, világpolitikai összefüggések bemutatására, a Habsburgok iránti kritikájára és a kiegyezés fontosságára.

1847-ben Pestre költözve a *Pesti Hírlap* munkatársa lesz, ebből az időszakból négy írása található a kötetben. Az említett időszak jelentő számára pesti szárnybontogatását, s rövidesen az ország egyik fontos közvéleményformálójává válik. Az akkori írásaiban a reformkor utolsó évének politikai és társadalmi problémáit boncolgatja, rávilágítva a megyei visszaélésekre, a politikai képviselőkre és a hatalmi ágak szétválasztásának fontosságára. A legégetőbb probléma számára a követutasítások

kérdésköre, mivel a pártérdek felülírja a követek magánvéleményét, ebből az erős pártok hiányára következtet. A megerendszert a magyar történeti hagyomány legfontosabb örökségének nevezi, de látja azt is, hogy a reformkori formában az már nem életképes. A követutasítások és követigazolások körüli aggályait is megfogalmazza, kardoskodik amellett, hogy ne a vármegek döntsenek ezekről, hanem a képviselőház. A politikai eszmék felfrísztését és új eszmék politikai tudatba való bevezetését ajánlja a *Montesquieu és I. Béla király* című írásában, amelyek új lendületet adnának a politikai életnek. A nemzeti kérdésre rátapintva jogok, kedvezmények megadását sürgeti.

Az 1848-as forradalom évéből nyolc cikket tartalmaz a kötet, mely időszakváltást jelent számára, mivel ekkor veszi át Csengeri Antallal a *Pesti Hírlap* szerkesztését, és ekkor jelölik ki céljaikat, amelyek az „eszmék terjesztése és tisztítása”-ban körvonalazódnak. Ezekben a magyar közjog jövőjéről értekezik, amelyet a választójog kiszélesítésétől tesz függővé. Szerinte Magyarországon a forradalom után újjászületett és látható változások történtek. Figyelmeztet a szláv forradalmi veszélyekre, amelynek beigazolódását a június 17-i írása közli, és amelyben a szerémségi lázadásról és a prágai zavargásokról ír, előbbit magyar, utóbbit osztrák problémaként értékeli. Szemtanúja a pákozdi csatának, éppen ezért fontos kortörténeti információkat örökít meg a szembenálló felekről és a csatáról. Nyíltan kiáll az önvédelmi harc folytatása mellett, elmarasztalva Ausztriát a nemzetiségek felbujtása miatt. Az országgyűlés megbízásából kiáltványt fogalmaz meg az erdélyiekhez, helyzetjelentést téve a forradalom helyzetéről. Elítéli kiáltványában Bécs törvénytelen lépéseit, majd a magyar válaszlépéseket s azok indoklását fogalmazza meg, amelyek a rend és béke helyreállítása érdekében születtek. Kemény 1849-ben a forradalmi irány ellenzékéhez tartozott, mégis a forradalom leverése után kihallgatják, de nem indítanak eljárást ellene.

A kötet következő cikksorozatja az 1852–1859 közötti időszakot foglalja magába, nyolc, a *Pesti Napló* hasábjain megjelent publicisztikai írást közölve. Számára ez az újrakezds időszak, amelyben fontos szerepet szán a reformkor nagy politikusainak bemutatására, jellemzésére, Wesselényi Miklóst, Kemény Dénest és Bethlen Jánost az alkotmányos szabadság képviselőiként és az unió fontosságának felismerőiként jellemzi. Vezércikkei a leglényegesebb politikai kérdésekre terjednek ki, amelyek főként külpolitikai tárgyúak. Két cikkében foglalkozik a krími háborúval, annak következményeiről, tanulságairól elmélkedik. Kiemeli a háború súlyos anyagi veszteségeit, de kifejezi reményét, hogy a béke fejlődést fog eredményezni. A Török Birodalom aktuális problémáit is az olvasó elé tárja, aggasztónak

minősíti a helyzetet, amelyet a polgárosodás hiányával hoz összefüggésbe. A szárd–francia–osztrák háborút s az azt lezáró békeszerződést elmarasztalja, felróva, hogy azok a valódi problémákat nem oldották meg, amelyek rendezéséhez egy európai egyeztető értekezlet összehívását sürgeti. Burkoltan Bécs külpolitikáját írásaiban bírálja, s a magyarság helyzetét külpolitikai események vonatkozásában igyekszik bemutatni. Passzív ellenállásának és bírálatainak körvonalai a külpolitikai tárgyú írásaiból kerülnek napvilágra, jelezve a magyarság aktuális problémáit.

Az 1860–1861-es időszakra vonatkozóan tizenegy cikk található. 1860. április 10-én vezércikkben Széchényi István haláláról számol be. A legnagyobb magyarnak titulálja, felvázolja személyiségét, tetteit, amelyek a haza fellendítésére szolgáltak. Kemény Zsigmond ebben az időszakban tagja annak a csoportnak, amely Deák Ferenc vezetésével kidolgozza a kiegyezés magyar feltételeit. Az októberi diploma kiadása utáni időszakban felhívja a figyelmet az esztergomi értekezletre, amelyen ideiglenes választási törvényjavaslatot kell kidolgozni, majd a későbbiekben megrökönyödve veszi tudomásul a császárnak küldött feliratok körül kialakult problémakört és az országgyűlés 1861-es feloszlását. A Bach-rendszert bukása után nyíltabban elítéli, s örömet fejezi ki az erőszakos németesítés megszüntetése miatt. Terjedelmes teret kapnak a nemzetiségi kérdéssel és az unióval foglalkozó írásai. Szerinte Erdély és Magyarország egyesülése az 1848-as törvények értelmében megváltoztathatatlan feltétele a kiegyezésnek. Az unióról írva Erdély három közigazgatási és jogrendszer szerinti előjogos nemzetét jellemzi, illetve a románság helyzetét tárgyalja. Az a véleménye, hogy a jogegyenlőség minden kisebbséget megillet, és hogy nyelvi engedményeket kell adni számukra törvénykezés, közigazgatás, kormányzat terén, a választási cenzust csökkenteni kell, hogy a szegényebb nemzetiségek tagjai is részt vehessenek az országgyűlési választásokon.

Az 1862–1870 közötti időszak munkásságának nyolc publicisztikai írását tartalmazza. Az 1862-es cikkében visszaemlékezik az elmúlt év mozgalmas tevékenységeire, terveire, reményeire, és szomorúan veszi tudomásul, hogy a császár feloszlatta az országgyűlést. Az 1865-ös év újabb reményekkel kecsegteti a magyarságot, mivel újra összeült az országgyűlés, mely munkájában ő is szerepet vállalt azáltal, hogy Lipótváros képviselőjének választották. A kiegyezés, véleménye szerint, elkerülhetlenné válik, főként mert a külpolitikai fordulatokat figyelve egy összeurópai háború kitörésének a lehetőségét látja. Továbbra is megjelenik cikkeiben a nemzetiségi helyzetének orvoslásának kérdése, mint ahogyan képviselővé választása után választóihoz intézett beszédében megfogalmazza céljait, amelyek a

nemzetiségi kérdés megoldásában és a zsidó vallásszabadság szavatolásában csúcsoadónak ki. A kötet utolsó két cikke Kossuth Lajoshoz kapcsolódik, elsőként 1867-ben eszmeharcot kell vívnia a kormánnyal, válaszolva arra a Kasszandra-levéltre, amelyet Deák Ferencnek írt, amelyben elutasító véleményt mondott a kiegyezésről. Válaszának hangvétele durva és az illendőség határait súrolja, amelyben Kossuth magyar ügyekben való tájékozatlanságát emeli ki. 1870-ben Kossuth konzervatív, megerendezést elítélő levelére reagálva kiemeli, hogy a forradalom idején Kossuth intézmények sorát rúgta fel, most pedig meghasonlik önmagával „a nagy száműzött”, mert az intézmények megőrzése mellett kardoskodik, megvalva ezáltal forradalmi törekvéseitől.

A kiadvány mögött álló munkára és a felmerülő problémákra és megoldásokra is számos információt kap az olvasó. A korszakban a napilapban megjelenő vezércikkek gyakran cím nélkül jelentek meg, ezért ahol nem található cím, ott a megjelenés dátuma előtti napot tüntették fel a cikk címeként a kötetben. A szöveget a napjainkban érvényes helyesírás szabályai szerint aktualizálták Kemény stílusának és szóhasználatának megőrzésével. A szerkesztő megemlíti, hogy a nyomdahibákat megjegyzés nélkül javították, a hiányzó betűk pedig szögletes zárójelbe kerültek. A latin, görög szavak, nevek, kifejezések írásmódját, amelyek nem a mára véglegesült formában fordultak elő, kicserélték a ma elfogadottra. A történelmi személyiségek nevét meghagyták a Kemény által használt változatban, de a névmagyarázatban és lábjegyzetekben a ma érvényes formában közölték. A történelmi személyek nevei a névmagyarázatban, a mitológiai, mondabeli vagy szépirodalmi hősök a lábjegyzetekben szerepelnek. A szerkesztő alapos és komoly munkáját jelzi az is, ahogyan a felmerülő problémákat megoldja. Történetesen amikor egy-egy cikk háttérének megvilágításához, a jegyzetek szerkesztéséhez, szövegértelmezés pontosításához, ellenőrzéséhez vagy az írásokban előforduló művelődéstörténeti utalások megfejtéséhez jeles szakemberekhez (Erdősi Péter, K. Lengyel Zsolt, Kovács István, Miskolczi Ambrus, Pál Judit) fordult, és velük együtt tisztázta a kérdéseket. A kötetből kitűnik, hogy a szerkesztőnek szívügye a Kemény-publicisztika közlése, amelyet a lehető legpontosabban és a legnagyobb körültekintéssel szeretne az olvasóközösség, illetve a szakemberek elé tárni, s amint említi, törekszik a teljes hagyaték kiadására, amely esetben a kevesebb anyagi ráfordítású, gyorsabb és áttekinthetőbb utat, vagyis az elektronikus formát ajánlanám. A szerkesztőtől tudjuk, hogy a kötet lehetséges terjedelme szűkítette a lehetőségeket a kiválasztandó írások és a bennük érintett témák vonatkozásában. Azonban egy kisebb időintervallum publicisztikai

anyagának a teljes közlése vagy egy előzetesen meghatározott csoportosítása (pl.: nemzetiségi kérdés) jobban teljesíthette volna a teljesség hatását, mivel nem különböző, vegyes tematikájú cikkeket tartalmazna. A kötet végén található szó- és névmagyarázat praktikusabbá teszi annak használatát. Öröm az örömben a név- és tárgymutató hiánya, amely elkészítése rengeteg időt és energiát követel, de nagy segítség lett volna a kötet használatakor. Összességében egy egész, precízen, előre átgondolt, strukturáltan felépített forráskiadást vehet az olvasó a kezébe, mely többnyire minden érthetetlen vagy ismeretlen szókapcsolatnál valamifajta segítséget nyújt a jobb megértés érdekében a lábjegyzetek, szó- és névmagyarázat által. Ajánlom mindazoknak, akik Kemény Zsigmond munkásságának, alkotásának elismerői és kedvelői, ajánlom a szakembereknek, sőt ajánlom a publicistáknak is, hiszen példaként szolgálhatna az árnyaltabb véleményformálásuk javítása érdekében. Végül, de nem utolsósorban elismerően kell szólnom a szerkesztőről, aki ezzel a kötettel egy erdélyi, de erdélyiek számára elfeledett, háttérbe szorult vagy szorított kimagasló egyéniség munkásságát mindenki számára elérhetővé tette.

TÓTH FERENC: *EGY MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ FRANCIA
DIPLOMATA ÉLETPÁLYÁJA – FRANÇOIS DE TOTT
BÁRÓ (1733–1793)*, MTA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET,
BUDAPEST, 2015, 313 P.

Horváth Csaba

Alexis de Tocqueville történetíró és politikus, Franciaország valamikori külügyi tárcavezetője egykoron a következőt írta: „Mint látjuk, a történelem olyan képtár, ahol kevés az eredeti mű és sok a másolat”.¹

A fenti idézet nagyon találóan jellemzi az életútját annak a 18. századi diplomatának (és részben apjának), akinek az életéről és tevékenységéről szól Tóth Ferenc történész doktori disszertációjának 2015-ben könyvformában megjelent változata.

A mű címéből, valamint az alcíméből is lehet következtetni arra a személyre, akinek életútja e kötet középpontjában áll: François de Tott báró

1 Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*, 102.

magyar származású katonatiszt-diplomata, aki a francia királyság küldötteként teljesített szolgálatot Kelet-Európában, valamint a Közel-Keleten. A könyv, amelyet a szerző a bevezető részben a „történeti életrajz” műfajába sorol (7. oldalon), egy bevezetőre, kilenc fejezetre, illetve két alrészre tagolódó könyvésztetre, rövidítésjegyzékre, illetve két névmutatóra oszlik.

Az első fejezetben a szerző bemutatja a 17–18. századi Franciaország Kelet-Európa-hoz való viszonyát, melynek a legszemléltetőbb példáit az oda irányított katonai, diplomáciai küldetések képezik (például a Rákóczi-féle szabadságharc alatt tevékenykedő Pierre des Alleurs gróf), valamint felvázolja a 18. századi Franciaországban lezajlott hadügyi reformsorozatot és annak okait.

A második fejezetben kerül sor Tott báró családi hátterének bemutatására. Apja, Tóth András, II. Rákóczi Ferenc nyitrai születésű apródja, mozgalmas életpályáját tudhatott maga mögött, melyben a kuruc mozgalom emigráns központjai közötti összekötő szerep éppúgy fellelhető, mint a XV. Lajos király képviseletében tett keleti diplomáciai küldetés. Az egyik alfejezet érinti François de Tott első tizenöt esztendejét, egy másik pedig Isztambulban eltöltött tanulóéveit taglalja.

A következő négy fejezet az 1763-ban Franciaországba visszatért diplomatapalánta küldetéseit követi végig. A szerző előbb az ifjú báró átmeneti mellőzöttségét, majd ezt követően első diplomáciai küldetéseit írja le: Tott-ot ugyanis először a Poroszországgal perszonálunióban levő Neuchâtel-be, majd, apja nyomdokaiba lépve, a krími tatár kán udvarába küldték.

A szerző ezt követően Tott konstantinápolyi küldetését taglalja. Az oszmán fővárosba visszatérő báró részt vett a szorosok védelmében, valamint egy sor hadügyi reformot vezetett be, melyek nyomán megpróbálta az oszmán tüzérséget korszerűsíteni, illetve több új intézményt is létrehozott. Pártfogója, III. Murád szultán 1774-ben bekövetkezett halála, illetve a kücsük-kajnardzsi béke megkötése után az ellehetetlenített Tott a viszházhívását kérte a francia kormányzattól.

Ezután kerül bemutatásra az a több szempontból is rendkívül fontos, részben titkos földközi-tengeri ellenőrző és felderítő út, melynek során a báró, mint kinevezett főellenőr, bejárja Egyiptomot, a Közel-Keletet, Kis-Ázsiát, Ciprust, illetve a görög területeket.

A következő fejezet témáját a diplomatai pályáról visszavonult Tott báró utóélete képezi: visszatért a hadsereghez, előléptették, majd megkapta az észak-franciaországi Douai katonai helynöki hivatalát, melyet egészen 1790 tavaszáig, az országból való távozásáig betöltött. A báró

végül Magyarországon, a Batthyány család egyik birtokán talált menedéket, ahol 1793-ban hunyt el.

A szerző ebben a részben egy rövid családtörténi kitekintőt is tesz. Megkísérli de Tott lányának, Sophie de Tott portréfestőnek, illetve bátyjának, André de Tottnak (Giacomo Casanova barátjának) az életútját is bemutatni.

A nyolcadik és kilencedik fejezet François de Tott emlékiratait, illetve az összegzést tartalmazza. Itt kap helyet az az olvasmánytörténeti kitekintő, melyet az emlékiratok részletes elemzése, illetve az írás fogadtatásának a leírása követ.

A szerző által felhasznált elsődleges levéltári források elsősorban francia levéltárakból (a francia Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltára, a Nantes-i Diplomáciai Levéltár, a Nemzeti Levéltár, a báró egykori pártfogójának, Vergennes gróf családjának a levéltára), valamint a Versailles-i Városi Könyvtárból származnak. Az innen szerzett információkat az Osztrák Nemzeti Levéltárból és a Magyar Nemzeti Levéltárból szerzettekkel egészítette ki.

A könyvészetet illetően Tóth Ferenc elsősorban (és értelemszerűen) francia nyelvű kiadványokat használ, viszont akad ezek között angol, német vagy magyar nyelvű könyv is. Külön kiemelném, hogy a szerző felhasználta Tott báró Palóczi Edgár által papírra vetett, és 1916-ban megjelentetett életrajzát, melyhez, a korban uralkodó korszellem miatt, kellően kritikusan állt hozzá.

A kötet erősségei közül kiemelném továbbá azt, hogy tartalmazza azokat a metszeteket, amelyeket a báró által a küldetései helyszínén elkészített vázlatok nyomán készültek, használja a különféle szakszavak idegen nyelveken (franciául és törökül) való megnevezéseit (pl. *topcsik*, *ulémák*, *Pacte de Famille*), és fontos irodalomtörténeti adalékokkal (pl. Mikes Kelemennek Tóth Andrásra vonatkozó levélrészleteivel, Nagy Katalin és Voltaire közötti levelezés Tott-ra vonatkozó részeivel) gazdagítja e történelmi személyiségekről alkotott képet.

Véleményünk szerint kifogásolható az, hogy a kötetben az oszmán főváros kizárólag Konstantinápoly formában fordul elő, és egyszer sem jelenik meg Isztambul, pedig ez a város ekkor már széles körben használt neve.

A Tóth Ferenc történész által írt könyv minden szempontból hiánypótlónak bizonyul, ugyanis egyrészt a méltatlanul elfeledett, részben tévesen megítélt magyar gyökerekkel rendelkező francia diplomatának az életét vázolja fel. Másrészt megpróbálja eloszlatni a róla időközben kialakult tévhiteket, továbbá érint egy sor olyan témát, mint pl. a korszak had- és

diplomáciatörténete vagy a Rákóczi-féle szabadságharc török- és franciaországi emigrációjának utóélete.

Végezetül a szerzőtől átvett idézettel szeretném kihangsúlyozni a francia báró életútjának fontosságát: „François de Tott életpályájának áttekintése után megállapíthatjuk: az híven tükrözi a francia külpolitikai gondolkodás Kelet-Európával kapcsolatos változásait”.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Atlantisz, Budapest, 1994

KEREPESZKI RÓBERT: *A VITÉZI REND 1920–1945*.
ATTRAKTOR KIADÓ, MÁRIABESNYŐ, 2013, 147 P.

Pataki Szabolcs

Az első világháborúban elszenvedett vereség folyamánként felbomlott a nagy kiterjedésű, többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia, és helyét az utódállamok veszik át. Bizonyos tekintetben utódállamnak tekinthető Magyarország is, amely hosszú évszázadok óta először független ténylegesen, és új kihívásokkal kell szembenéznie. Az egyik kihívás az állam hatalmának konszolidációja volt, amit IV. Károly lemondó nyilatkozata után az őszirózsás Károlyi-féle forradalmárok, majd Kun Béla kommunistái is megkíséreltek. Mindkét tábor kísérlete kudarcba fulladt, és Magyarország már nemcsak egyszerű háborús bűnös volt az antanthatalmak szemében, hanem a bolsevik eszmékre fogékony, ezáltal potenciálisan veszélyes állam is, amelyet minél jobban el kell szigetelni. Az elszigetelés elsősorban a Trianoni békeszerződésben és a Magyarországot körbezáró kisantant létrejöttében nyert kifejezést. Megoldásra váró kihívás volt az elszenvedett demográfiai és gazdasági veszteségek miatti frusztráció feldolgozása. A Tanácsköztársaság bukása után a szegedi ellenkormány és a Nemzeti Hadsereg élén álló Horthy Miklós volt az, aki konszolidálni tudta helyzetét, és 1944-ig vezette az országot mint kormányzó. Az általa alapított szervezet, a *Vitézi Rend*, az ő neve által fémjelzett korszak teremtménye volt. Ez a szervezet azonban jóval több volt a többi jobboldali egyesületnél, amelyeket a már említett

frusztráció szült (ilyenek voltak például a *Magyar Országos Véderő Egyesület*, az *Ébredő Magyarok Egyesülete*, a *Turul szövetség* stb.) hiszen közvetlenül a rendszert megteremtő Horthy Miklós alkotása volt, tagjának lenni jóval többet jelentett, mint egy ideológia iránti rokonszenv kifejezése. Horthynak, mint kormányzónak nem volt joga a nemesség adományozásához, ám rendjeleket és címeket korlátozás nélkül osztogathatott. Így alkothatta meg ezt a rendet, amelyet a könyv kimerítően ismertet, és amelyről Turbucz Dávid találóan így fogalmazott: „a kormányzó célja valójában egy könnyen mozgósítható, a fennálló politikai és társadalmi rendet szolgáló, azt minden külső és belső támadástól védő, nemzetvédelmi és nevelő feladatokat ellátó, a kormányzótól függő félkatonai szervezet létrehozása volt.”

Kerepeszki Róbert könyve nem kronologikusan, hanem különböző témák szerint csoportosítva ismerteti a rendet. Ezek: 1. *Alapok, előzmények és a Vitézi Rend létrehozása*, 2. *A Vitézi Rend felépítése és tagsága*, 3. *A vitézi telkek*, 4. *A vitézi élet, mentalitás és külsőségek*, 5. *A „nemzetvédelmi” jelleg*, 6. *A Vitézi Rend és a politika – ez a fejezet két alfejezetre tagolódik: 6/1. A Vitézi Rend képviselete és a tagok szerepe a politikai életben és 6/2. A Vitézi Renddel szembeni politikai támadások, valamint 7. Kitekintés és összegzés.*

A jegyzetek a fejezetek után kaptak helyet, fejezetenként taglalva, ezáltal nem szakad meg a történet a lábjegyzetek miatt, másrészt pedig, ha kíváncsiak vagyunk a forrásokra, akkor egy helyen találjuk őket, ráadásul témák szerint csoportosítva. A kötet végén kap helyet a *Függelék*, amely csaknem 10 oldal terjedelmű, és amely táblázatokkal, térképekkel és diagramokkal van tele, melyek a szemléltetést és a jobb megértést szolgálják. Ezt követi 7 oldalon át a felhasznált irodalom és források rész, amelyben külön vannak csoportosítva a különböző típusú forrásanyagok (pl. levéltári források, korabeli nyomtatott források, visszaemlékezések, internetes források stb.). A könyvet egy *Névmutató* zárja, amelyben a személyek neve mellett rövid magyarázat is található a kilétükre vonatkozóan.

Az első fejezetben bemutatásra kerülnek a rend létrehozásának körülményei. Az olvasó számára nyilvánvalóvá válik, hogy a földkérdés, a háborúból hazatérő katonáknak nyújtott földadomány volt az alapja a szervezetnek. Károlyi és Kun Béla kudarcba fulladt földreformkísérletei után Horthy volt az, aki a megjutalmazott katonákat szervezetbe tömörítette, az így megjutalmazottak pedig továbbra is az állam felügyelete alatt maradtak.

A második fejezet a rend szervezeti felépítésével foglalkozik, intézményei és sajtótermékei kerülnek megvilágításba. A fejezet kulcsszava a szervezés, a szerző rávilágít arra, hogy a szervezet intézményei minden

lehetséges módon jelen voltak a vitézek életében, annak minden mozzanatában (pl. nőülési engedélyek, gazdasági tanfolyamok stb.). 1933-ban, amikor a vármegyei vitézi székek mellett társadalmi bizottságok is létrejöttek, ez a tendencia csak fokozódott. A harmadik fejezet a vitézi telkek típusait mutatja be. A telkeket részben felajánlások útján szerezték, részben a felajánlott pénzből vásárolták. Később a zsidótörvények és a területi expanzió következtében a rend nagy mennyiségű földhöz jutott, azonban mindezek dacára is csak a vitézek kisebb hányada részesült földadományból, ami nem egyszer a rendből való kilépéshez is vezetett. A negyedik fejezetben képet kaphatunk arról, hogy mit is jelentett a két világháború közti időszakban Magyarországon vitéznek lenni, és megérthetjük, hogy a bonyolult eljárás ellenére is miért jelentkeztek olyan sokan. A vitézi státusz egyfajta újnemességet jelentett, annak minden külsőségeivel és előnyeivel együtt (pl. Vitézi Káté, előny munkavállalásnál, vitézi bálók, rendházak stb.). Az ötödik fejezetben derül fény arra, hogy a Vitézi Rend tízparancsolatának 9. pontjában hangoztatott militarizmus nem közhely. A leventemozgalomban részt vevő, a honvédséggel együttműködő rend hozzájárult a Horthy-kultusz életben tartásához és a belső rendellenesnek vélt törekvések elfojtásához is, ugyanis bizonyos szinten állambiztonsági, besúgószervként is működött. A Vitézi Rend és a politika címet viselő fejezetben a szerző rámutat arra, hogy bár eredetileg a rend a politika felett álló szervezatként indult, a tagok elég hamar aktív résztvevői lesznek a politikának, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a hatalom érdeke az volt, hogy megbízható embereket ültessen a felelős pozíciókba. A rend kritikusi egyszersmind Horthy kritikusi is voltak, a rend elleni támadás egyfajta Horthy elleni közvetett támadásként is értelmezhető, tekintve, hogy a kormányzó személye és a rend szorosan összeforrott. A rendet ért támadások okai között felsorolható az újnemességgel szembeni ellenérzés, a földosztásból való részesülés monopóliuma, sőt a református túlsúly is. Az utolsó fejezetben a rendnek a Szálasi korszak alatti tudathasadásos állapotának miértjeiről szerezhetünk tudomást. A szovjet előretöréssel természetesen a rendet betiltották, ám a rend bonyolult birtokviszonyainak és a közigazgatással való összefonódottságának köszönhetően ez a folyamat egészen 1948-ig elhúzódott. A rend megítélése a vasfüggöny keleti oldalán található Magyarországon természetesen nem lehetett objektív, a szélsőjobboldali szervezetek közé sorolták, ám nyugaton már korán megjelentek az ennek ellentmondó vélemények. Ezek ismertetése után vont le a szerző a következtetéseit. Kerepeszki Róbert véleménye szerint a rend sok ponton nem érte el az alapításakor kitűzött célt.

A könyvet mindazoknak ajánlom, akik széles körű ismereteket szeretnének szerezni erről a szervezetről, amely a Horthy-rendszer talán legjellegzetesebb intézménye volt. A könyv elolvasása után tiszta képet alkothatunk annak felépítéséről, működéséről.

TAKÁCS TIBOR: SZOROS EMBERFOGÁS – FUTBALL ÉS ÁLLAMBIZTONSÁG A KÁDÁR-KORSZAKBAN. JAFFA KIADÓ, BUDAPEST, 2014, 252 P.

Orbán Balázs

A magyar labdarúgás hanyatlását számtalan könyv, dokumentumfilm, tudósítás, interjú, valamint sporttal foglalkozó szaklap is elemzi, amelyek rendre arra a megválaszolatlan kérdéshalmazra próbálnak választ találni, hogyan sülyedhetett futballunk mai mélységeibe. A témával foglalkozók a hanyatláselméletek alátámasztására rendszerint sportszakmai, piacgazdasági és demográfiai érveket hoznak fel indokként. Ezek az érvek egyhangúlag a csúfos kudarccal végződő, 1986-os mexikói labdarúgó világbajnokságot jelölik meg fordulópontként, ami a rendszerváltást követő években csúcspontot ki. Sportnyelven fogalmazva, a zuhanás okozójának tekinthető Kádár-korszak partvonalon kívülé vált, amelyet a kutatók gyakorlatilag a cserepadra száműztek.

Ebből a szempontból hiánypótlónak tekinthető Takács Tibor *Szoros emberfogás* című műve, mely a labdarúgás és az állambiztonság viszonyát vizsgálja a Kádár-rendszerben, abban a korszakban, amikor a világ futballtérképén a magyar foci még a közvetlen élvonalhoz tartozott, de működési elvét és mozgásterét teljességgel behálózta a politika. A szerző könyvéből kiderül, hogy a legnagyobb népszerűségnek örvendő csapat-sportban, azaz a labdarúgásban rejlő kiaknázatlan lehetőségeket a diktátúra irányítói is felismerték. Ugyanakkor állandó veszélyforrásként tekintettek a sportág nemzetközi voltára, ezért éberrel tartotta az állambiztonság figyelmét. Ebben az ökoszisztémában gyakorlatilag mindenki gyanúsnak számított és jószerevével mindenkit megfigyelés alatt tartottak: edzőket, játékosokat, szurkolókat. Ennek ellenére a politikai rendőrség álláspontja és magatartása ambivalensnek tekinthető, ugyanis az esetek többségében túldimenzionálta a labdarúgás vérkeringésében ténykedő személyek megítélését. Példának okáért így magyarázható a hétköznapi szurkolók

ellenforradalmárokként való megbélyegzése, ami többek között a rendszer legitimitását volt hivatott alátámasztani. Megjegyzendő, hogy a szerző már az előszóban nyilvánvalóvá teszi munkájának fő célkitűzését. Ennek értelmében nem arra törekszik, hogy leleplezze az állambiztonsággal együttműködőket. Az értékítéletek megfogalmazásától való szándékos távolmaradás mellett leszögezi, hogy a könyv nem kimondottan a sportágról, hanem a Kádár-korszak állambiztonságáról szól.

Forrásait tekintve munkája során Takács főként elsődleges, levéltári forrásokat használt fel, melyeknek értelmezéséhez elengedhetetlennek bizonyult a korabeli labdarúgás közegének mély ismerete. Ugyanez vonatkozik a felhasznált másodlagos forrásokra is, amelyek szakkönyvek, újságok, interjúk, rádiós és televíziós tudósítások stb. közül kerültek ki. A levéltári források tekintetében több, nagy jelentőséggel bíró forráscsoportot is megemlíthetünk: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság Iratai, Budapesti Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szerveinek iratai, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Országos Testnevelési és Sporthivatal iratai. Továbbá hasznosnak bizonyultak és a kutatást elősegítették a különböző operatív és hálózati nyilvántartások, valamint a Napi Operatív Információs Jelentések is.

Első ránézésre is megállapítható, hogy nem szokványos történeti munkával állunk szemben, ugyanis a könyv címe már önmagában is árulkodó és kettős jelentéstartalommal bír. Elsődleges értelemben a szoros emberfogás a labdarúgás alapvető játékeleme, melynek során egy csapat védelme az ellenfél támadó részlegét szorosan fogja, igyekeztve azt megakadályozni a gólszerzésben. Átvitt értelemben – esetünkben – a Kádár-rendszer állambiztonságának a labdarúgás terén kifejtett óvintézkedéseként is felfogható. Szerkezetét tekintve a könyv tizenegy, egymástól jól elkülöníthető címmel ellátott fejezetből áll. Már a fejezetek száma is jelképes értékkel bír, ugyanis a labdarúgásban a játékot útjára indító sípszót követően tizenegy személy alkot egy kezdőcsapatot. Kiemelném, hogy a fejezeteket jelölő címek többnyire nem a szokványos és klisészerű tudományos körökben használatos szóösszetételekből állnak. Sokkal inkább a sport, de főként a labdarúgás világából jól ismert kifejezések, mint például: kezdőúgás, játéktér, helyzetkialakítás, csapat, kihagyott helyzetek, levezetés, világbajnokság, gólöröm.

A bevezetőben rögtön egy megkapó idézettel szembesülünk, amelyből megtudjuk, hogy „a futball problémái a világ problémái”. Sor kerül a labdarúgás általános jellegű bemutatására, annak társadalomra gyakorolt hatásáról. Ekképpen megfogalmazásra kerül az is, hogy a futball a legszélesebb

társadalmi rétegeket megmozgató és egyben legnépszerűbb tömegsport. Tömegeket megmozgató karakteréből adódóan egyben identitáskifejező narratívaként is beszélhetünk róla. Az identitás kialakításában és annak kifejezésének homlokterében a szurkolás áll, amelyet a szerző pozitív jelenségnek vél. Szintén érdekes az a kijelentés, miszerint békeidőben a futball jelenti azokat a szimbolikus háborúkat, amelyeket a csatamezők helyett a sportpályákon vívnak egymással a szembenálló nemzeti válogatottak. Ugyanakkor a klubcsapatoknak való szurkolás többféle azonosságnak a megélését is lehetővé teszi. Így a labdarúgóklub „az állam nélküli nemzet eposzi fegyverévé” is válhat adott esetben (pl. a baszkföldi Athletic Bilbao vagy a katalán FC Barcelona).

A kezdőrúgást követően magával a játéktérrel találjuk szemben magunkat. Ennek értelmében a szocialista térfélen pattog a labda, így a szerző a magyar labdarúgás 1949–1951-ben történt szovjet mintát követő átalakítását tárgyalja. Értelmezése szerint egy végletekig centralizált és hierarchizált szerkezeti struktúra jött létre, amelynek csúcán a minisztertanács mellett működő Országos Testnevelési és Sportbizottság állt. Ez a szervezet az állampárt iránymutatásának megfelelően vezette és ellenőrizte a teljes sportéletet, Hegyi Gyula elnöklete alatt. Megtudhatjuk, hogy a hagyományos sportklubokat felszámolták és helyettük a minisztériumok és fegyveres testületek ellenőrzése alatt álló országos sportegyesületek felállítását rendelték el. A rendszer sajátos védjegye volt, hogy a legjobb labdarúgókat, karhatalmilag a fegyveres erők csapataihoz (Honvéd, Bástya, Dózsa) vezényelték. Az új identitás kialakítása értelmében a csapatokat átnevezték. Sokak számára az újdonság erejével hathat Biszku Béla 1959-beli utasítása a kapitalista országokból be- és kiutazó személyek ellenőrzésének megszervezésére vonatkozóan.

A helyzetkialakítás során értesülünk arról, hogy az Állambiztonságnak helyzetbe kellett hoznia magát, így igazolva tevékenységének értelmét. Láthatjuk, hogy a hatalom szempontjából kiemelten fontos volt a labdarúgás, ugyanis a nemzetközi porondon elért sikereket tulajdonképpen a párt sikereként könyvelték el. Értelemszerűen a vezetés elengedhetetlennek tartotta a sportolók részvételét a nagy nemzetközi tornákon, de egyben gyanakvással is kísérte. Ez még az az időszak volt, amikor mind a nemzeti tizenegy, mind klubcsapataink a szűkebb értelemben vett világelizettséghez tartoztak, ezért egy világbajnokságon való részvétel – amely mindig imperialista államban került megrendezésre – komoly kockázatokkal rejtett magában. Éppen ezért az állambiztonság politikai érdekekre hivatkozva belenyúlt a válogatott keretének összeállításába. Ekképpen

válhatott kegyvesztetté a mit sem sejtő és az olimpiai bajnoki aranyéremtől megfosztott Szucsányi András. Homlokegyenest eltérő utat járt be a „Nemere” fedőnév alatt jelentő Novák Dezső, akinek ügyében a politikai vezetés járt közben, kieszközölve számára a válogatottbeli kerettagságot. Az Állambiztonság elsőrangú feladatát képező ügynek számított a disszidálási kísérletek megakadályozása. Kényes és egyben komoly kihívást jelentett, mivel a Vasfüggöny világán túl a játékosok szembesülhettek a dekadens nyugat életszínvonalbeli különbségeivel, csábító szerződéseket kínáló játékosügynökökkel és nem utolsósorban az emigráns magyarokkal. Mindezt elkerülendő, a labdarúgás terén is életbe lépett a kémelhárítás, a besúgók beszerzése, a szurkolók megfigyelése és a sportág minden szegmensére kiterjedő jelentések megírása.

A szerző Puskás Ferenc életútjával sem marad adós. Betekintés nyerhetünk a Szárguldó Őrnagy magatartásába, kivételes helyzetébe, megfigyelésének eszközeibe, disszidálásának körülményeibe. Korábban kevésbé vagy egyáltalán nem ismert megvilágításba kerül a Real Madridhoz való szerződése és „Eperjesi” fedőnevű ügynökkel váltott levelei, amelyekben a spanyolországi profi körülményekről és megfeszített munkáról esik szó. Szintén ebben a fejezetben kerül terítékre az 1952-es Helsinkiben megrendezett olimpián való részvétel. De ami ennél is fontosabb, hogy az Aranycsapat legendás kommentátoraként elhíresült Szepesi Györgyről kiderül, hogy Galambos fedőnéven ő is jelentett Puskásról, s aki szétzúgta volna – a szerző részéről nem egyértelműsített módon – Öcsi bácsi és Kocsi Sándor legendáját.

Kádár Jánosról és a nevéhez fűződő korszakról számos szakmunka látott napvilágot, ám jelen könyvben megtudhatjuk róla azt is, hogy szerette a focit, és ifjúkora óta a köztudottan baloldali háttérrel rendelkező Vasas csapatának szurkolt. Ezért az angyal földi egyesületet gyakran az a vád érte, nem alaptalanul, hogy különös előjogokat élvezett, és első bajnoki címét is ezért nyerhette el 1957-ben. Ugyanakkor ezt a korszakot jelentős mértékben beárnyékolja a sötét zónában mozgó félbűnözők ténykedése a magyar foci berkein belül. Ekkor válik általánossá a napjainkban fogadási csalásokként ismert bundázások sorozata is. A jelentések nyomán kiderül az is, hogy mennyi pénzt ért meg egy csapatnak a bajnoki cím pályán kívül történő bebiztosítása.

Szintén a Kádár-korszakban kerülhetett sor a szurkolói szokások megváltozására. Megtudhatjuk, hogy az ötvenes évek végétől új szurkolási szokások kezdtek meghonosodni a magyar lelátókon, amelyek alapvetően megváltoztatták a stadionok képét és a mérkőzések hangulatát.

Megjelentek a zászlók, a transzparenszek, az újságok fákljaként történő meggyújtása. E szokások meghonosításában úttörő szerepet játszottak a Ferencváros szurkolói. A Ferencváros csapata a rendszerrel való szembenállás egyik jelképének számított. Szimpatizánsait az Állambiztonság „reakciós”, „fasiszta” elemeknek bélyegezte, ezzel is indokolván megfigyelésük szükségszerűségét. Az 1964-ben megnyert magyar bajnoki cím utáni ünneplés és a rendfenntartó erőkkel való összetűzés is sajátos korképül szolgál. A rendőrségi jelentések iratanyagából kiderül, hogy a hatalom megkísérelte összerosni a futballhuligánokat az ellenforradalmárokkal, a Népstadiont a Corvin közszé, valamint az FTC elnökségét a Nagy Imre-csoporttal.

Ugyancsak a magyar lelátók megkerülhetetlen jelensége volt az MTK csapatának szidalmazása. A Hungária körúti egyesület az asszimilálódni kívánó zsidó polgárok csapatának számított. A klub tabuként kezelte a társadalmi és felekezeti hátterét, ennek ellenére az ellendrukkerek rigmusai rendszerint megtalálták a problematikusnak vélt identitást. Az 1986-ban lejátszott Újpest-MTK magyar bajnoki mérkőzésen skandált „csontot, szappant” rigmus azt tárja elénk, hogy az antiszemita közhangulat nem tekinthető kizárólag napjaink sajátosságaként. Tulajdonképpen, kijelenthető, hogy a Kádár-korszakban az antiszemitizmus csak az MTK-val szemben élhette ki nyíltan a hajlamait. Megjegyzendő, hogy a szurkolókon kívül az Állambiztonság is zsidó klubnak tekintette az MTK-t. 1967 után a klub berkein belül és szurkolói körében is cionisták után kutatott.

A Kádár-korszak labdarúgásra gyakorolt hatásának diszkrét bája volt az 1969-ben, Budapesten lejátszott Magyarország–Csehszlovákia világbajnoki selejtező. Köztudott, a szocialista országokkal játszott mérkőzéseket az Állambiztonság nem tekintette kiemelt kockázattal bíró sporteseményeknek. A szerző azonban rávilágít a mérkőzés időpontjának különleges voltára, ugyanis a prágai tavasz leverése után egy évvel a vendégek érkezése a korábbiaktól eltérő jelentéstartalommal bírt. Az Állambiztonságot rendkívüli módon nyugtalanította a Csehszlovákiából nagy számban érkező és tüntetésre készülő drukkerek hada. Attól tartottak, hogy a vendégek szimpatizánsai Dubceket ábrázoló és őt éltető transzparenszeket hoznak magukkal, továbbá szovjetellenes rigmusokat skandálnak majd a lelátókon és a főváros utcáin is felvonulnak. Ahogyan Takács Tibor megállapította: az Állambiztonság pánikhangulata alaptalannak bizonyult. A vendégszurkolók csupán annyit üzentek a magyar drukkereknek, hogy ők zászlóval érkeztek, ezzel szemben ti fegyverekkel jöttetek hozzánk. A mérkőzés egyébként 2–0-ás magyar győzelemmel zárult.

Külön színezetet öltöttek a Szovjetunió elleni mérkőzések, amelyek szintén nem kerülhették el sem az Állambiztonság, sem Takács Tibor figyelmét. A szovjetek elleni örökmérleg nem túlságosan hízelgő a magyar válogatottra nézve, ezért a szerző nem véletlenül és találóan „kihagyott helyzetekként” illeti a vonatkozó fejezet címét. Lényegében a két, egymás ellenében megvívott legfontosabb mérkőzés kerül terítékre: az 1966-os angolai és az 1986-os mexikói világbajnokság meccsei. Az első mérkőzés, a Sunderlandben rendezett világbajnoki negyeddöntő volt, ahol szoros küzdelemben, 2–1 arányban alulmaradt a nemzeti tizenegy. A második mérkőzés a mexikói világbajnokság csoportkörében, a magyar válogatott megsemmisítő, 6–0-ás vereséget szenvedett. A jelentésekből azonban az az általános vélemény rajzolódik ki, hogy ezek eleve elveszített, felsőbb utasításra eladott meccsek voltak. Cserébe a szovjetek Moszkvics autókkal fizették ki a magyar labdarúgókat. A szurkolók jelentett véleményeiből is erre lehet következtetni, a „már megint lefekszünk a szovjeteknek” is ezt igyekeznek megerősíteni. Értelmezésük szerint egy szimbolikus csatára került sor, ahol egy kis, elnyomott nép és a megszálló hatalom közötti harc bontakozott ki a sportpályán, és ahogy „1956-ban sem volt esélyünk, így most sem nyerhettünk”.

Ami pedig a többit illeti, az már a közelmúlt történelme. Ha úgy tetszik, sporttörténelme. Magam részéről annyit fűznék hozzá, ahogyan a nemzeti válogatott kikopott a labdarúgás élmezőnyéből, úgy az Állambiztonság léte is rövid időn belül okafogyottá vált. Takács Tibor hiánypótló művel ajándékozta meg mind az Állambiztonság működése, mind a szocializmusban folyamatos mélyrepülést végrehajtó magyar foci iránt érdeklődők széles táborát.

GHEORGHE ONIȘORU: *PECETEA LUI STALIN. CAZUL VASILE LUCA*. ED. CETATEA DE SCAUN, TÂRGOVIȘTE, 2014, 322 P. [SZTÁLIN PECSÉTJE. A LUKA LÁSZLÓ-ÜGY].

Antal Róbert-István

A rendszerváltás utáni évek romániai történetírása az államszocializmus első évtizedei felé fordult. A korábban elérhetetlen források kutathatóvá válásával egyre több mű foglalkozik a korszak politika, gazdaság és társadalomtörténetével, és sorra jelennek meg a meghatározó politikai életrajzok

is. Ide tartozik Ana Pauker,¹ Lucrețiu Pătrășcanu,² Petru Groza³ életrajza. Az ismertetett kötet is az utóbbi kategóriába sorolható. Onișoru még ahhoz a generációhoz tartozik, amely huszonévesen érte meg a pártállam bukását. A szerző volt a CNSAS (A Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács) első elnöke 2000 és 2006 között. Munkássága már a 90-es évekre nyúlik vissza, az 1944–1948 közötti periódus politikatörténetének feldolgozásához járult hozzá.⁴

Luka Lászlóról magyarul jelentősebb mű nem született. Stefano Bottoni a Magyar Autonóm Tartományról⁵ szóló monográfiájában éppen csak érinti ügyét, munkájában Lukának az 1952-es alkotmány létrehozásában játszott szerepét tárgyalja. Gheorghe Onișoru kötetében elsősorban Luka Lászlónak a CNSAS Levéltárában található peranyagát dolgozta fel, kiegészítve a fontosabb politikusok (Lucrețiu Pătrășcanu, Teohari Georgescu, a volt szociáldemokraták, sőt még Iuliu Maniu parasztpárti vezető) vizsgálati anyagával, valamint a témával foglalkozó szakirodalommal. Ebből egyenesen következik, hogy a kötet törzsanyagát Luka László mint kommunista politikus életpályája és eltávolítása, majd letartóztatása, vizsgálata és pere adja. A kötet nem tekinthető Luka László teljes életrajzának, mivel a két világháború közötti tevékenységét csak érintőlegesen tárgyalja, ez azonban érthető a források szűkössége miatt. Valójában a sztálini kirakatperek egyik mozzanatának megértéséhez a könyv elolvasásával jut közelebb az olvasó. Annyi különbséggel, hogy a „*lotul Finanțelor (Pénzügy-csoport)*”-per elsősorban belpolitikai célokat szolgáló, a főtitkár személyes hatalmát megerősítő intézkedéssorozat, míg a többi Kelet-Közép-Európai per pedig Moszkva direktívái szerint alakult. Luka László magyar származása épp csak említésre kerül, Luka nemzetiiségi kérdésekben tett állásfoglalásairól nincs már szó. Gondolok itt az *Igazságban* megjelent cikkére: *Az erdélyi magyarság útjára*, amelyben Luka harcot hirdet az „elvtelen magyar egység” ellen. Ez abból adódik, hogy a szerző nem használ magyar nyelvű forrásokat és a vonatkozó szakirodalomban sem szerepelnek magyar szakmunkák.

1 Levy: *Gloria și decădere a Anei Pauker*.

2 Betea: *Lucrețiu Pătrășcanu*.

3 Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*.

4 Megemlíthető itt a 1944–47 közötti romániai pártok kapcsolatáról írt műve, továbbá külön feldolgozta a Nemzeti Liberális Párt (PNL) és a Nemzeti Parasztpárt (PNT) felszámolásának körülményeit, sőt még társadalomtörténeti kitekintésű művek is fűződnek nevéhez, amelyekben az átmenti korszakban, a társadalomban és a gazdaságban bekövetkezett változásokat tárgyalja, végül az elnyomás és az ellenállás létéről is született műve.

5 Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*.

Szerkezetileg a kötet hét nagyobb fejezetre tagolódik. Az első részben elsősorban Luka László politikai pályáját követhetjük végig, az 1919-es Székely Hadosztály keretében folytatott harcoktól (később a perében ez az egyik vádpont lesz), 1923-as belépéséig a Kommunista Pártba, majd a fel-emelkedésének körülményeit ismerteti a szerző, végül a pártkarrier csúcán, pénzügyminiszteri pozíciójával zárul a fejezet. Fontos téma Lukának a két világháború közötti román politikai rendőrséggel való viszonya, amely a konstruált per szerint valós, azonban az 1968-as rehabilitálás alkalmával készült felülvizsgálat alapján csak kitalációról van szó. Már a kezdetekkor csatlakozott a baloldali mozgalmakhoz, 1923-ban Brassó megyei titkár lett. A 30-as években belekeveredik a kommunista párton belüli frakcióharcba, ez politikai pozícióvesztéssel járt. Az Ana Paukerhez fűződő viszonya is a húszas évekre vezethető vissza, Luka vallomása szerint már moszkvai első találkozásukkor elhatározzák (1929), hogy kölcsönösen segítik egymást. Az 1945. március 6. (Groza-kormány megalakulása) utáni történeti helyzetben Luka László az RKP kongresszusán titkári pozícióba kerül Ana Pauker, Teohari Georgescu és Gheoghe Gheorghiu-Dej mellett. Nehéz a dolga a szerzőnek, mivelhogy az egymásnak ellentmondó forrásokból (Luka vallomásaiból, valamint az 1968-as felülvizsgálati és rehabilitációs anyagokból) rekonstruálja az életrajzát.⁶ Itt azzal is szembe kellett néznie, hogy a '68-as felülvizsgálat alkalmával a vallatótiszteknek az új politikai konstellációnak (Ceașescu főtitkári pozíciója) meg kellett felelniük, ezért – ahogyan ki is jelenti – a forrásokat kellő kritikával kell kezelni.

A következő fejezet Luka László letartóztatásának és eltávolításának előjátékát, az 1952-es januári pénzreformot tárgyalja. Erre a periódusra (az 1947-es pénzreform és Luka pénzügyminiszterré való kinevezése után) datálható egy konfliktus a pártvezetés (konkrétabban Dej és a Politbüro), valamint Luka között, különböző gazdasági kérdésekben. Itt elsősorban arra kell gondolni, hogy az 1949-ben elkezdett kollektivizálási hullám sikertelenségeiből tanulva Luka és Pauker levonták azt a következtetést, hogy először a társadalom fogyasztásának a növekedését (az ötéves tervek korigálása a könnyűipar javára, és a kollektivizálás ideiglenes szüneteltetése) kell elérni, és aztán lehet áttérni a szovjet típusú iparszervezésre. Ebből következik, hogy Luka ellenérzéssel viseltetett az 1952-es pénzreformmal

6 Ceașescu hatalomra kerülésével a Dej-korszak politikai perei felülvizsgálat alá kerültek, elsősorban az új főtitkár hatalmi pozíciójának a megszilárdítása miatt. Ezzel Ceașescu a securitatis, a belügyminisztériumot irányító Alexandru Drăghicától (mint legfőbb rivális a főtitkári pozícióért) igyekezett megszabadulni, azzal, hogy a perek során elkövetett visszaéléseket Drăghici rovására írta.

szemben, a szovjet tanácsadókkal még a reform szükségességéről is vitát kezdeményezett. Az olvasónak nyilvánvaló, hogy a letartóztatáshoz csak ürügy, nem pedig ok a gazdasági kérdésekben való véleménykülönbség. A Kelet-Közép-Európában elkezdődött koncepciók sora Romániát is elérte, és Dejneknél kellett szabadulnia potenciális ellenfeleitől. Ez a fejezet kissé nehézkes a rengeteg gazdasági adat (a pénz átváltásának a régi és új árfolyama, a bankok szerepe, a társadalom nyomásának az elhallgattatása stb.) miatt, azonban a szovjet tanácsadók jelenlétének elemzése, és a Moszkva és Bukarest közötti kommunikáció egyben élvezetessé is teszi. Kiderül a szerző érveléséből, hogy az elkövetkezendő vádpontok valótlan-ságát bizonyítja az is, hogy a pénzügyminisztériumot felkészületlenséggel vádolják, azonban a vizsgálati anyagokból kiderül, hogy már előző évben elkezdődött a monetáris reform megszervezése, Luka László egyet nem érte ellenére is.

A harmadik fejezet a Luka–Pauker–Georgescu csoport eltávolítását tárgyalja. A frakció léte is jellegzetesen sztálinista jelenség, hiszen utólag a perek alatt konstruálták meg. Az más kérdés, hogy valóban szoros együttműködés volt a három vezető között, amelyet épp mint a pártegységre veszélyes jelenséget beállítva, majd azt felszámolva, Dej jól ki tudott használni politikai pozíciójának a megszilárdítására. Ez abból a szempontból fontos, hogy ezen keresztül a szovjet blokk és azon belül a Román Munkáspárt vezetőségének intrikáit, a döntések személyfüggőségét, valamint a frakciók közötti hatalmi harcok mechanizmusát ismerteti. Kiderül ebből, hogy Dej 1952. áprilisi moszkvai látogatása alkalmával Sztálin beleegyezését megszerezve úgy tér vissza, hogy nyíltan megtámadhatja a titkárságon belüli társait. Például a pénzügyminisztérium fő munkatársai (Jakab Sándor pénzügyminiszter-helyettes, Aurel Vijoli a Nemzeti Bank kormányzója) nem megfelelő társadalmi származással, azaz „doszárral” rendelkeznek. A támadás első fázisa ellenük indul, a KB ülésen Luka még védeni próbálja őket. Pár hét elteltével azonban már személyes támadás éri (nem Dej, hanem hadnagyai,⁷ Miron Constantinescu, Iosif Chişinevski) részéről. Az eredmény Luka László eltávolítása állami funkciójából, majd pár hónap csendes háttérmunka után a letartóztatásának elrendelése. A többhetes késést a szerző a Bukarest és Moszkva közötti iránymutatások gyakorlatba ültetésének időigényességével magyarázza.

7 A román történetírás „locotenenţii” vagy „baronii lui Dej” [Dej hadnagyai/bárai] név alatt ismeri őket.

A következő fejezet Luka László kihallgatását mutatja be: Luka hozzáállása tipikusan párttaghoz illő. Megjegyzendő, hogy a szerző szerint egyetlen adat sem vall arra, hogy fizikai bántalmazásban részesült volna, azonban ennek ellenére bármilyen légből kapott vallomással képes volt előhozakodni. Nem felelhető el, hogy 1944 őszén Moszkvából tér haza, tehát ismernie kell a párton belüli tisztogatások módszertanát. Ezért érthető, hogy sorozatos önkritikával és hibáinak „beismerésével” kegyelmet remél Dejtől. Itt merül fel, hogy összejátszott a román Siguranțăval, szándékosan szabotálta a nemzetgazdaságot, és még 1944 előtt paktumot kötött Ana Paukerrel, hogy belülről szabotálják a pártot. A koncepciók perrek mechanizmusának megfelelően a belügyminisztériumot is bemártják Teohari Georgescu személyében, és kapcsolódási pontokat keresnek a Luka-üggyel. Ezt a vádlott készségesen szolgáltatja is, amikor arról vall, hogy Teohari Georgescu és Nicolae Pătrașcu legionárius vezető között politikai paktum született, sőt a koncepciónak megfelelően még a cionizmus vádját is megfogalmazta, mikor azt vallotta, hogy Teohari támogatta a zsidók illegális kivándorlását. A szerző kimutatja, hogy az 1968-as felülvizsgálati anyagokban a vallató tisztek⁸ egyetlen dolgot hallgattak el, mégpedig azt, hogy fizikailag bántalmazták a foglyokat, azonban ez Luka esetében nem bizonyított.

Az ötödik fejezet Ana Pauker, Teohari Georgescu és a Luka-ügy mellékvádlottjainak a kihallgatását tárgyalja. Teohari Georgescu esetében a vallatótisztek feladata az volt, hogy „kiderítsék”, Luka László a kezdetektől összejátszott Ana Paukerrel és Teohari Georgescuval, mind az állam-, mind pártellenes vonalon. A kor politikai retorikájának megfelelően itt olyan vádpontokat konstruáltak össze, mint Luka jobboldali elhajlása, a legionárius elemek pártba juttatása, cionizmus és a kémkedés (egyetlen személy esetében merül fel). Ana Pauker egy hónapot töltött letartóztatásban, társainál enyhébb körülmények között. Vallatóinak az alábbi vádpontokat kellett „bebizonyítaniuk” az esetében: hibás káderpolitika, cionista kémhálózat támogatása,⁹ valamint hogy a kollektivizálás kérdésében ellenforradalmi, kapitalistabarát politikát folytatott.

A per lefolyását és az ítélethirdetést elemzi az utolsó fejezet. Erre 1954. október 4–8. között került sor. Érdekes megemlíteni, hogy a 1968-as

8 Butyka Francisc, Mezei Gheorghe Securitate-tiszteket nevezi meg a szerző Luka vallatóinak. Említésre méltó az a jelenet, amikor a szerző ismerteti, hogy számtalan vallatás alkalmával Butyka magyarul beszélt Lukával. Butyka rövid életrajzát lásd: Oprea (szerk.): *Banalitatea răului*, 545–546.

9 Bátyja Izraelből jön vissza meglátogatni őt.

felülvizsgálat olyan módon próbálja enyhíteni a Securitate felelősségét, hogy a szovjet tanácsadókra hárítja az események megszervezését és végrehajtását. A per a forgatókönyv szerint zajlott le (Dej előben követi telefonon a KB irodájából és meghatározza a tárgyalás menetét, utasítja a főügyészt, Alexandru Voitinoviciot az elkövetkezendő lépésekről), Luka László felszólalásaiban önkritikát gyakorolt, kegyelmet remélve. Az ítélethirdetés után az ítéletet – Luka László kivégzését államellenes bűnök miatt – a KB megváltoztatta életfogytiglani börtönre. A kötet nem szól arról, hogy Luka László börtönévei alatt kikkel volt börtöntárs, ez akár egy következő kutatás kiindulópontja is lehet. Érdeemes lenne megnézni, hogy például az MNSZ vezetőivel vagy egyéb vezető magyar személyekkel egy börtönben raboskodott-e? Ezzel a lépéssel a főtitkárnak sikerül hatalmát megszilárdítania a párton belül. A pártállami rendszer cinizmusát bizonyítja az a tény is, hogy 1963-ban enyhítenek ítéletén (5 évre), tehát 1967-ben szabadulhatna. Azonban ekkor már súlyos beteg, és végül Luka László Nagyenyeden 1963. július 27-én halt meg.

A kötet a sztálini tisztogatási mechanizmusok rekonstruálására vállalkozik, egy olyan személy életútját követi végig, aki a kommunizmus első éveinek (1945–1952) egyik meghatározó személyisége volt, azonban áldozatául esett a párton belüli hatalmi küzdelemnek. Luka László esete azért is figyelmet érdemel, mivel nem a többségi nemzethez tartozó egyénként saját értékrendszere és világnézete alapján beleszólhatott a nemzetiségi ügyek alakulásába. Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán beszélhetünk-e Luka László – mint hivatásos forradalmár – esetében magyar nemzetiségi identitásról. A kötet erre a kérdésre nem szolgáltat választ. Továbbá arra a kérdésre is reflektálhat az olvasó, hogy az eltávolításban játszott-e szerepet Luka magyar származása (úgy, ahogy Pauker zsidó származása) és a párt „nemzetiesítésének” a doktrínája. Erre sem kap választ az olvasó. A kötet előnyei közé tartozik, hogy a hivatkozásokban a szerző teljes terjedelmében közöl általa fontosnak tartott kihallgatási jegyzőkönyveket, a PB- és KB-ülések jegyzőkönyveit, valamint dokumentumokat az 1968-as felülvizsgálati anyagból is.

Fontos mű született egy román történész tollából, amely további kutatásokra ad lehetőséget, eddig még ki nem domborított kérdések mentén, és nem utolsósorban ezzel a munkával a román–magyar történetírás párbeszéde is megindulhat.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Betea, Lavinia: *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist*. Ed. Humanitas, București, 2001 [Lucrețiu Pătrășcanu. Egy kommunista vezér halála].
- Bitfoi, Dorin-Liviu: *Petru Groza, ultimul burghez*. Ed. Campania, București, 2004 [Petru Groza az utolsó nagypolgár].
- Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2008.
- Levy, Robert: *Gloria și decăderea Anei Pauker*. Ed. Polirom, Iași, 2002 [Ana Pauker tündöklése és bukása].
- Oprea, Marius (szerk.): *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente (1949–1989)*. Polirom, Iași, 2002 [A rossz banalitása. A Szekuritáté története dokumentumokban].

CRISTINA DIAC: *ZORII COMUNISMULUI ÎN ROMÂNIA. ȘTEFAN FORIȘ, UN DESTIN NETERMINAT*. EDITURA CETATEA DE SCAUN, TÂRGOVIȘTE, 2014, 368 P.
[A KOMMUNIZMUS HAJNALA ROMÁNIÁBAN. FÖRIS ISTVÁN, EGY BEFEJEZETLEN VÉGZET].

Kovács Szabolcs

A kommunizmus romániai története a rendszerváltás óta a hazai történettársadalom egyik elsődleges vizsgálati tárgyát képezi. A négy és fél évtizedig fennálló és – jellegéből adódóan is – erőszakosan megbukó romániai pártállam történetéhez kapcsolódóan számos kül- és belföldi publikáció látott napvilágot.¹ A témához kapcsolódó szakkönyvek és tanulmányok azonban rendszerint a kommunista diktatúra és a párt tündöklésének, illetve bukásának korszakát dolgozzák fel, a romániai kommunista mozgalom 1945 előtti története kimarad látóköriükből.

Ezért is tekinthető hiánypótlónak Cristina Diac munkája, a Zorii comunismului, mely a romániai kommunista mozgalom 1939–1944 közötti

1 A témával foglalkozó külföldi történészek közül kiemelendő Dennis Deletant, Vladimir Tismăneanu, valamint Robert Levy, míg a romániai történészek közül Gheorghe Onișoru, Marius Oprea, Lavinia Betea, Stelian Tănase, illetve Novák Csaba Zoltán és Olti Ágoston munkássága.

történetét dolgozza fel. Azt a korszakot, melyben a mozgalom² még nem irányítója, hanem jórészt elszenvedője volt a romániai kül- és belpolitikai eseményeknek. Bár a műben kiemelt szerepet tölt be Fóris István, a PCdR (Romániai Kommunisták Pártja) 1940–1944 közötti főtitkárának személye – sőt a mű, kronológiai felépítését tekintve is, a mozgalom Fóris főtitkársága alatti történetét öleli fel –, az ismertetett kötet korántsem tekinthető biográfiának. A szerző szavaival élve: a könyv „főhőse” a mozgalom, Fóris főtitkári tevékenységének viszonylag részletes bemutatása pedig a párton belül lezajlott folyamatok megértéséhez jelent fontos támpontot. A szerző munkájában a mozgalmat a korszak kül- és belpolitikai eseményeihez igazítva igyekszik elhelyezni, de részletesen foglalkozik a mozgalom belső fejlődésével, dinamizmusával is. Ugyanakkor a munka – az elérhető források jellegéből adódóan is – elsősorban a bukaresti „sejt” és a Fóris személye körül koncentrálódó „illegális titkárság” tevékenységére fókuszál, az ország más területein tevékenykedő – bár jóval gyengébb aktivitást kifejtő – kommunista sejtek munkássága csak érintésszerűen jelenik meg a műben, mely hiányérzetet kelthet az olvasóban.

Cristina Diac 2010-ben védte meg doktori disszertációját a bukaresti egyetem történelem karán, jelenleg az Institutul pentru Studierea Totalitarismului (Totalitarizmus-kutató Intézet) munkatársa tudományos kutatóként, illetve a bukaresti egyetem történelem karán tanársegéd. 2014-ben megjelent munkája doktori disszertációjának bővített kiadása, mely egyben a szerző első önálló kötete is.

Forrásait tekintve munkája során főként elsődleges, levéltári forrásokat használt fel, melyeknek elemzése – a kommunista párt történetének 1989 előtti misztifikációjából fakadóan – fokozott körültekintést igényelt. Ugyanez vonatkozik a felhasznált másodlagos forrásokra is, melyek korabeli memoárok, hivatalos párttörténeti munkák, illetve 1990 utáni szakkönyvek közül kerülnek ki. A levéltári források tekintetében a három fő forráscsoportot a PCdR központi bizottsága által kiadott korabeli iratok, az illegális kommunista mozgalomról készült Siguranța-jelentések, illetve az 1950-es évek elején a párton belül lezajlott koncepciók perek iratanyagai képezték (Külön kiemelendő e tekintetben a Lucrețiu Pătrășcanu volt igazságügyminiszter ellen lezajlott eljárás). A forrásokhoz kapcsolódóan, a

2 Habár a romániai kommunista mozgalom 1945 előtt is pártként definiálta magát (PCdR – Romániai Kommunisták Pártja), az 1943 előtti csoportosulásra a párt kifejezést használni problémás, amennyiben a Moszkva-központú Komintern romániai sejtjének számított és a direktívákat is a legteljesebb mértékig Moszkvából kapta.

szerző munkájában helyenként külön kitér az egyes eseményekhez kapcsolódó, 1945 utáni ferdítések cáfolatára is.

A kötet, szerkezetét tekintve, egy bevezetőre és hét fejezetre oszlik, ezek lépcsőzetes tagolásúak, azaz több alfejezetre oszlanak. A bevezetőben Fóris István személyével és 1939 előtti pályafutásával ismerteti meg a szerző.

Fóris a Brassó megyei Tatrangon látta meg a napvilágot, jómódú szülők gyermekeként. A többnemzetiségű közegben való szocializálódása eredményeként már kiskorától felsőfokon beszélt anyanyelvén kívül a román és a németet, a későbbiekben elsajátította a francia és az orosz nyelvet is.³ A fiatal Fóris önkéntesként részt vett az első világháborúban, majd 1919-ben harcolt a magyar Vörös Hadsereg oldalán is. A Magyar Tanácsköztársaság bukását követően hazatért és Bukarestbe költözött, ahol 1924-ben belépett a Romániai Kommunista Pártjába. Kommunista aktivistaként a két világháború között kétszer volt letartóztatva, 1928-ban a kolozsvári hadbíróóság elítélte, de Moszkvába szökött, ahol felvette a kapcsolatot a Komintern több magas rangú aktivistájával, köztük Borisz Stefanovval, aki ekkor a PCdR főtitkári tisztségét töltötte be. Stefanov utasítására tért haza, ahol már a 30-as évek közepétől a hazai mozgalom egyik kulcsfontosságú személyévé vált. Ehhez kapcsolódóan megemlíthető, hogy a műben a kommunista mozgalom egy soknemzetiségű közegként jelenik meg (a románok mellett magyar, zsidó, bolgár és ukrán tagokkal), a szerző azonban nem kísérli megmagyarázni ezt a jelenséget. Ugyancsak célszerű lett volna annak tisztázása, hogy Fóris – hivatásos „világforradalmárként” – rendelkezett-e magyar nemzettudattal, és ha igen, ez befolyásolta-e főtitkári tevékenységét.

Az első fejezetben a szerző a kommunista mozgalomnak II. Károly király diktatúrája alatt lezajlott történetét tárgyalja, melyet – interpretációja szerint – a jelzett korszakban három befolyásoló tényező határozott meg: a szovjet külpolitikai direktívák, a Komintern és a forradalmi eszme (az első két tényező kizárta a saját vélemény megfogalmazásának a lehetőségét is), illetve az ország belpolitikai élete. A romániai politikai életben marginális szerepet játszó PCdR-nek ebben a bonyolult hármasságban kellett aktivitását kifejtenie, illetve a gyorsan változó külpolitikai direktívákhoz elvhűen adaptálódnia. Ezt különösképp megnehezítette a Komintern-vonallal való kapcsolattartás nehézsége. Ennek következtében a helyi kommunista

3 A szerző szerint Fóris többnyelvűsége a későbbiekben fontos szempont volt a párthierarchiában való előrehaladásában. A szerző azt is kiemeli, hogy Fóris lett az első olyan PCdR-főtitkár (a tisztséget elsőként betöltő Gheorghe Cristescu óta), aki anyanyelvi szinten bírta a román nyelvet.

vezetést az adott korszakban a káosz jellemezte, a Szovjetunió állásfoglalásainak nem ismerete pedig több ízben a hivatalos direktívák akaratlan felrúgásához vezetett.

A második fejezetben a szerző a Romániát 1940-ben sújtó területvesztésekhez fűződő PCdR-viszonyulást mutatja be. Besszarábia és Észak-Bukovina annektálása a Szovjetunió által 1940 júniusában, eufóriát váltott ki a romániai kommunisták részéről, az annexió jogossága melletti agitálás azonban még inkább szembefordította őket az ország közvéleményével. Észak-Erdély kérdése törést idézett elő már a mozgalmon belül is.⁴ A bécsi döntés után az észak-erdélyi párttagok – a bukaresti pártvezetés hozzájárulásával – a magyar kommunista mozgalomban folytatták tevékenységüket, míg ezzel párhuzamosan megkezdődött a besszarábiai származású pártaktivisták átözoñnlése is a Szovjetunió által annektált területre. Így tehát, a szerző összegzése szerint, Románia területi veszteségei a kommunista mozgalom számára is negatív eredménnyel bírtak. Egyrészt az ország közvéleményével való nyílt szembefordulásuk tovább csökkentette tekintélyüket, míg a területi veszteségek eredményeként, a mozgalom aktivistáinak több mint felét veszttette el, a legkiterjedtebb kommunista hálózattal rendelkező erdélyi és besszarábiai területekkel együtt.

A mű harmadik fejezete a nemzeti-legionárius kormány fennállása alatti időszakot tárgyalja. A PCdR – a Komintern direktívaíval összhangban – már a kezdetektől az új rezsim ellen foglalt állást. Ugyanakkor, bár a moszkvai utasítások szerint a mozgalomnak a romániai munkásság körében kellett volna propagandát kifejtenie az erőteljes legionárius befolyással szemben, sőt a történelmi pártok alacsonyabb státusú rétegeinek megnyerésével koalíciót kellett volna formálnia a szélsőjobboldali rezsim ellen, a PCdR mindkét esetben kudarcot vallott. A szerző szerint ennek legfőbb oka az észak-erdélyi, dél-dobrudzsai és besszarábiai pártaktivisták elvesztése, másrészt a Siguranța kiterjedt hajtóvadászata miatt, 1941 januárjára Bukaresten kívül már csak Dél-Erdélyben volt jelentősebb kommunista hálózat.⁵ A fejezetben a szerző kitér az 1989 előtti kommunista történetírásban elterjedt mítoszok lerombolására is, amennyiben – korabeli levéltári forrásokra alapozva – bizonyítja, hogy a PCdR nem játszott jelentős

4 A hivatalos Komintern-direktíva szerint a romániai kommunistáknak a békés területrendezés jogossága mellett kellett volna állást foglalni. Ennek ellenére egy kisebb kommunista frakció – szembefordulva a pártvonallal – a háború szükségessége mellett érvelt.

5 Cristina Diaç becslései szerint 1941 januárjában a PCdR hozzávetőlegesen 1500 tagot számlált, szétszórtan az ország területén.

szerepet az 1941. januári vasgárdista lázadás idején, és nem „állt a munkás-ság élén” a legionáriusok elleni harcban, ellenben passzív szemlélője volt az eseményeknek.

A negyedik fejezet a Ion Antonescu katonai diktatúrája alatti első hónapokat taglalja a PCdR szemszögéből. A látványosan romló német–szovjet kapcsolatok következtében a PCdR azt a feladatot kapta Moszkvából, hogy propagandát fejtsen ki a német csapatok jelenléte és a tengelyhatalmak oldalán való elköteleződése ellen. A nemzetközi helyzet eszkalálódásának következtében azonban a kommunista mozgalom az Antonescu-rendszer számára is kiemelt fenyegetéssé vált. A Siguranța hajtóvadászata az illegális titkárság négy tagjának 1941. áprilisi letartóztatásában csúcsosodott ki, mely az egyedül szabadlábon maradt Fóris elszigetelődéséhez vezetett. Ugyanakkor ez az esemény Fóris pozíciójának megingását is eredményezte, amennyiben a mozgalom négy befolyásos tagja a börtönben egy sajátos mikrokozmoszba került, mely a grivițai sztrájk miatt bezárt Gheorghe Gheorghiu-Dej személye körül csoportosult.⁶ A börtönben létrejött kommunista frakció megjelenése a műben azonban előzmények nélküli, és fontossága ellenére továbbra is háttérben marad (bár ez akár a források szűkösségével is magyarázható), ami a mű hiányosságának is tekinthető.

Az ötödik fejezetben a Szovjetunió elleni háború első évét ismerteti a szerző. A hadműveletek megindulását követően, a Moszkvával való kapcsolattartás gyakorlatilag ellehetetlenedett, így a Komintern-direktíváktól függő, és amúgy is megcsappant létszámú kommunista vezetés munkája megfeneklett. Ehhez jelentős mértékben hozzájárult Fóris rugalmatlansága, aki jól képzett pártbürokrataként és elméleti emberként képtelen volt az önálló cselekvésre, inkább konspiratív szállására visszavonulva Lenin és Marx munkáinak elemzésével foglalkozott. Inkompetenciája következtében konfliktusba került a még szabadlábon lévő kommunista párttagok jelentős részével is, akik fokozatosan Dej személye felé orientálódtak.

A hatodik fejezet a mozgalom háború alatti (in)aktivitását mutatja be 1943 májusáig, a Komintern felszámolásáig. A háború kezdetén a főtitkárság két célkitűzést fogalmazott meg a mozgalom számára: szabotázsakciók végrehajtását és partizáncsoportok szervezését, illetve a polgári pártok bevonásával egy egységfront szervezését a kiugrás elősegítésére. Fóris szervezőképességének hiánya és a mozgalmon belüli frakcionáltság azonban eleve lehetetlenné tette az első célkitűzés megvalósítását, melynek

6 1946-ban egyikük, a belügyminisztériumi tisztségig jutó Teohari Georgescu szervezi meg Fóris meggyilkolását – Dej utasítására.

eredményeként a PCdR vált Európa „legcsendesebb” kommunista pártjává a háború alatt. A polgári pártokkal való kapcsolatfelvétel esetében azonban történt előrelépés, bár a Nemzeti Parasztpárt és a PCdR vezetősége közötti megegyezést beárnyékolta a Szovjetunió által annektált területek jogi státusához való viszonyulás.⁷

A hetedik fejezet a Komintern felszámolásától (1943 májusa) Fóris István pártfogságba helyezéseiig (1944 áprilisa) terjedő időszakot tárgyalja. A szerző rámutat arra, hogy a Komintern felszámolását követően helyi szinten is módosult a polgári pártok viszonyulása a mozgalom irányában. Egy dokumentum tanúsága szerint Iuliu Maniu azt is lehetségesnek tartotta, hogy a PCdR román nemzeti irányvonalat vesz fel, ezzel szemben azonban Fóris továbbra is a vélt moszkvai érdekeknek megfelelően alakította a párt politikáját. 1943 nyarától mélyreható változásokra kerül sor a mozgalmon belül, amennyiben a Karánsebesről frissen szabadult Emil Bodnăraș, Dej bizalmi embere, megkezdi a mozgalom átszervezését Fóris háta mögött. A kötet Fóris házi őrizetbe helyezésével és a „börtönfrakció” által képviselt irányvonal hatalomra jutásával zárul.

Cristina Diac átfogó monográfia megírására vállalkozik munkájával, mely azonban a téma komplexitásából kifolyólag enyhébb hiányosságokkal is rendelkezik (mint fentebb felvázoltuk, a munka túlságosan Bukarest-centrikus és a Gheorghiu-Dej személye körül szerveződő „börtönfrakció” csak érintőlegesen jelenik meg a műben). A mű ugyanakkor kiemelt fontosságú az 1989 előtti hivatalos diskurzus módszeres felülvizsgálatában, amennyiben a szerző munkájából egy gyenge és – belső frakcionáltságából kifolyólag is – a belpolitikai eseményekre érdemleges hatást nem gyakorló mozgalom képe bontakozik ki, melynek tevékenységét az állandó kudarcok kísérték végig a jelzett időszakban. Ugyanakkor – a szerző összegzése szerint – a Fóris főtitkársága alatt alkalmazott passzivitás politikája végeredményben hasznosnak bizonyult: a mozgalom és a hatóságok között egy indirekt „harmónia” jött létre, melynek köszönhetően a mozgalom fennmaradhatott a háború utáni időszakra, és arra alapozva a szovjet megszállók 1944 ősztől megkezdhették egy életképes kommunista párt kiépítését.

A *Zorii comunismului* egy fontos és hiánypótló munka, mely a romániai kommunista mozgalom egy kevésbé ismert fejezetét összegzi. A könyv további kutatásokat is ösztönözhet, ugyanakkor – tematikájából kifolyólag

7 Bár Besszarábia és Észak-Bukovina esetében nem voltak hajlandóak kompromisszumra, a történelmi pártok irányába tett gesztusként értékelhető, hogy 1943-ban megjelenik a kommunista propagandában Észak-Erdély visszahódításának jogossága.

– szervesen beilleszthető a romániai kommunizmus történetével foglalkozó művek kánonjába.

GEORGE CIPĂIANU: *CATOLICISM ȘI COMUNISM ÎN ROMÂNIA, 1946–1955 PERSPECTIVĂ DIPLOMATICĂ FRANCEZĂ*. FRANCIA NYELVRŐL FORDÍTOTTA LIANA LĂPĂDATU, ARGONAUT, CLUJ-NAPOCA, 2015, 425 P.
[KATOLICIZMUS ÉS KOMMUNIZMUS ROMÁNIÁBAN, 1946–1955, A FRANCIA DIPLOMÁCIA SZEMPONTJÁBÓL]

Csucsuja István

A történeti irodalomban való nagy jártasságot és a nemzetközi kapcsolatok szabályainak, szokásrendjének beható ismeretét feltételezi egy ilyen tematikának a kifejtése, s nyilvánvalóan olyan alapos nyelvtudást, amely észleli és azonosítja a diplomácia nyelvezetének legfinomabb árnyalatait is.

E könyvnek a szerzője, George Cipăianu, nemcsak hogy birtokolja ezen képességeket, hanem éppen azért tartják a mai román történetírás egyik kiválóságának, mert az itten végbement történelem általa elemzett minden mozzanatát mindig egyetemes vonatkozásaiban tudta bemutatni, s ezt szokatlanul nagy nyelvtudása révén kompetensen tehette.

Ma már több mint két évtized távlatából jól kivehető, hogy intézményeinken belül a görög katolikus egyházhoz közel állóan, jelentős tudományos teljesítményeket felmutató egyháztörténeti iskolák alakultak ki. Egy-egy nagy tapasztalatokkal rendelkező vezető történésznek sikerült az utána jövők egész sorát kutatói elveinek és módszereinek átvételére készítenie. George Cipăianu pedig ma elismerten ilyen iskolateremtő egyéniségnek számít. És van egy, a mi viszonyaink között feltétlen kiemelendő vonatkozás, nevezetesen az, hogy Cipăianu, de társai közül is többen, a katolikus egyházi elvárásoknak és tanításoknak megfelelően, az egyháztörténetet egységes, koherensen átfogó tudományként, diszciplínaként fogja fel, nem húz elválasztó határvonalat egyháztörténet és vallástörténet közé, ahogyan azt az ortodox, a görögkeleti, illetve a protestáns tudományosság teszi. Ezen a gondolatsoron szükségesnek tartjuk ráirányítani az olvasói figyelmet arra, hogy a könyv szerzője a katolicizmus átfogó terminusként való használatának rendkívüli fontosságot tulajdonított, ezt a belső tartalmakat jelző cím is felette jól mutatja, s majd az egyes fejezetek során az, hogy a katolicizmus

kérdéseit mindenik itten jelen lévő rítus, a római katolikus, a görög katolikus, az örmény és a rutén rítusokra vonatkoztatva fogja fel. Jellemző módon ezt a felfogását akkor is érvényre igyekszik juttatni, amikor lényegében a legtöbb kérdéshez a görög katolikus egyház problematikáján keresztül közelít.

A feltüntetett időbeli határok – 1946 és 1955 – a kontinensünk keleti részeibe kiterjesztett kommunizmus legvéresebb, az itt lévő katolikus intézmények és vallási élet ellen indított legkeményebb támadások időszakát jelöli. Amikor az itt kialakított úgynevezett népi demokratikus rendszerek, a keleti pólusba vont országok szembefordulnak és elzárják magukat a nyugati világtól, és utána intézkedéseket foganatosítanak a Nyugat támpontjainak minősített, jelentős társadalmi erőt jelentő katolikus egyház befolyásának meggyengítésére. A szerző 1946-ot teszi meg korszakhatárnak, mintegy kiemelve azt, hogy az akkor elindított átfogó és láncszerű folyamatnak az első kirívó és jelzésszerű mozzanata 1946-ban az ukrainai görög katolikus egyház megszüntetésével történt meg, s ezt követték soron a romániai egyház ellen hozott betiltó rendelkezések.

George Cipăianu bevezető tanulmányában több helyen külön hangsúlyt kap az, hogy a románok egyházi életében, de művelődési és nemzeti fejlődésének egészében is a görög katolikus egyház megléte és kifejtett tevékenysége sok tekintetben meghatározó volt, s ezenkívül nagy jelentőségűnek tartja, hogy egy nyugatos vonulatot hozott be és képviselt. A kommunista hatalom igyekezete pedig – szögezi le több ízben – éppen arra összpontosult, hogy minden Nyugathoz kapcsolódó szálát elvágjon. Meglátásunk szerint a szerző ezen felfogása még a könyvborító grafikájának megválasztásában is megmutatkozott. A balázsfalvi görög katolikus katedrálison fellelhető késő barokkos vonalainak, s a gyulafehérvári római katolikus székesegyház román stílusú jegyeinek borítóra történt felvetítése mintegy mutatják az itteni katolikus élet kapcsolódását a Nyugaton végbe ment kulturális fejlődés egyes szakaszaihoz, a keleti egyházak inkább változatlanságot, uniformizmust mutató építményeivel szemben.

Hogy Cipăianu a francia diplomáciai iratokat vonta kutatásainak körébe, kétségtelenül nem az játszotta az elsődleges szerepet, hogy módja volt rá, hanem mert biztosan tudta, az errefelé irányuló különleges francia érdeklődés folytán ezek tartalmazzák a Nyugaton található forráscsoportok közül a legtöbb adatot és információt a korabeli romániai állapotokra.

A 19. század derekától a romániai modernizációs törekvések mindig francia mintákat követtek, a két világháború közötti periódusban pedig Franciaország itteni befolyása egyenesen meghatározó volt. A második világháború során azonban Franciaország nagyhatalmi állása megtorpant,

és így utána a kelet-európai politika kialakításánál legfennebb csak asszisztálhatott, aktív szerepre már nem futotta erejéből. A francia vezetés nagyon nehezen vette tudomásul nemzetközi presztízsének elakadását, és sok jel mutat arra, hogy vonakodott is szakítani itteni hatalmi politizálásának hagyományaival. Végül is a Quai d'Orsay-n, a külügyek intézésének helyén, úgy ítélték meg, hogy bár a kialakult politikai helyzethez kikerülhetetlenül igazodni kell, a művelődés és szellemi élet terén megmaradt pozícióira támaszkodva Franciaországnak kulturális befolyását továbbra is érvényre kell juttatnia a térségben. Ebből a beállítódásból adódóan Bukarest kiemelkedő vonatkoztatási pontnak számított. A francia diplomácia itt mindig fontos és mértékadó szereplőkkel ápolt kapcsolatot, intézetei voltak, francia szerzetesek rendházakat, kórházakat tartottak fenn a román fővárosban és azon kívül is.

A francia külügyek irányítói, mint például Georges Bidault, aki a békekötésekkor házigazdászkodott, illetve az igen jelentős szerepet vitt Robert Schuman, akire ma az Európai Unió egyik alapító atyjaként hivatkoznak, mivel tudták, hogy a szovjet szférában nem sok esély van zavartalan diplomáciai működésre, első vonalbeli tapasztalt diplomatákat küldenek Bukarestbe, Pierre Charpentier, Jean-Paul Boncourt és mások személyében.

Franciaország követét 1945 júliusában Mihály király, Groza miniszterelnök s a külügyminiszter Gh. Tătărescu még a jogszokások szerint elvárt, s a nekik kijáró előzékenységgel fogadták, a későbbiekben azonban a kommunista méltóságok már korántsem tartják magukra kötelezőnek a normális diplomáciai kapcsolatok rendjét. Érdes modorukról, hatalmi arroganciájukról mint szokatlanul kirívó vonatkozásokról részletesen beszámolnak a diplomaták, de tartották magukat ahhoz az alapszabályhoz, hogy egy diplomatának megsértődni csak utasításra szabad, s igyekeztek érintkezéseikben elkerülni a feszültségeket.

A diplomáciai iratok anyagát kronológiaiilag tagolva gondolta áttekinthetőbbé tenni a szerző, de mivel a kommunista állam hajszolt ütemű változtatásaival annyira tematizálta az egyházi és politikai életet, rájött, hogy tényleges rálátást csak egy ezen belüli tematikai csoportosítással érhet el. Világossá tette, hogy a mintegy 178 dokumentum a román görög katolikus egyház megjárta kálváriáról, a római katolikus egyház helyzetéről és Márton Áron püspökről, Vladimir Ghika kimagasló emberi és papi tartásáról és bekövetkezett tragikus sorsáról, s nem utolsósorban a román ortodox egyház ezekhez való viszonyulásáról tartalmaznak jelentéseket, elemzéseket vagy helyszínen kelt értelmezéseket. Ezen eljárás eredményeként tisztán kivehető, hogy a francia diplomaták már küldetésük elején pontosan

azonosítani tudták a román hatalom célkitűzéseit: egy, a Vatikántól elszakított önálló katolikus egyház létrehozása, a görög katolikus egyháznak mint intézménynek teljes likvidálása és a görög katolikusoknak az ortodox egyházba történő integrálása. Nem kis riadalommal jelzik aztán a diplomaták megbízóiknak az ezt követő gyakorlat egyes etapjait. Az 1948. április 13-iki új román alkotmányban már megmutatkoztak a rezsim egyházpolitikájának irányelvei. 1948. július 17-én Románia egyoldalúan felmondta a Szent-székkal 1927-ben kötött konkordátumot, s a hozzá kapcsolódó valamennyi szerződést. Nyilvánvaló volt, hogy e lépés az uniált katolikusok egyházának felszámolását volt hivatott megkönnyíteni, s ezt a kommunista sajtó úgy állította be – jelentette még aznap a franciák bukaresti rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere Pierre Charpentier –, hogy a kormányzat úgy intézkedett, hogy „végre helyreállították az egyenlőséget a katolikus egyház és a konkordátum által hátrányos helyzetbe hozott ortodox egyház között”. 1948. augusztus 3-án törvény mondta ki az oktatás-nevelés állami monopóliumát, az egyházi iskolák kisajátítását, mindenféle vagyonuk állam által történő elbirtoklását. Egy napra rá 41. cikkelyével törvény-dekrétum tiltotta meg, hogy külföldön működő egyházi tényező a román állam hívei felett joghatóságot gyakorolhasson. A kommunista hatalom a vallási közösségeket statútum kidolgozására kötelezte, amelyet aztán állami szervekhez kellett engedélyeztetésre előterjeszteni. A katolikus püspökök ezt mindkét ágon megtagadták. A Rómával való unió létrejötte után 250 évvel, 1948. december 1-jén az azévi 358. számú dekrétummal megszüntették a görög katolikus egyházat. Akkor december 1-je még nem volt az ország nemzeti ünnepének napja, de mivel tudták, a románság számára sokatmondó történelem fűződik hozzá, a döntést meghozók jól időzítettnek ítélték az eseményt. Ellenálló püspökeiket és papjait börtönbe vetették, a görög katolikus templomi szertartásokat betiltották, a papok és a hívek egy részét az ortodoxiára való áttérésre kényszerítették. A diplomaták körében általánossá vált az a vélekedés, hogy a román kommunista állam politikai partnerre lelt az ortodox egyházban. A románságon belül a spirituális és tekintélyi elsőbbségre törekvő ortodox egyház egyre több jelét mutatta annak, hogy kész teret engedni az államvezetés politikai elképzeléseinek az egyházi életben is. A fokozatosan kialakult érdekközösség – a diplomaták kifejezésével élve – a kommunista hatalom és ortodox hierarchia között Nicodim pátriárka 1948 februárjában bekövetkezett halála után, Justinian Marina egyházfőségétől kezdve jól összehangolt együttműködéssé fejlődött. Ezen a szalon gyakran kerül sor Nicoale Bălan nagyszebeni metropolita rendkívüli agitálásának kiemelésére, akinek nagy szerepet osztottak a görög katolikus egyház

felszámolásának levezénylésében. A félelem, a fenyegetés árnyékában, rendőri segédlettel, ő szervezte meg azokat a pápi, főpapi görög katolikus összejöveteleket, amelyeken megszerkesztették az ortodox egyházba való „visszatérést” kérő folyamodványokat. A módszer ismert – írta 1948. október 6-án a Kolozsvárra meg Nagyváradra összehívott ilyen jellegű szinódusokról Pierre Charpentier – „önkéntes” aláírásokkal ellátott nyilatkozatokat kell kicsikarni, bizonyítandó, hogy nem történt erőszak.

A román kommunista hatalom s az ortodox egyházi vezetés igyekezett meggyőzni a világot, hogy a beolvasztás nem kényszerrel történt, s azt is, hogy a görög katolikus egyház megszüntetésével hitben is egyesült a román nemzet az ortodox egyház körül. A későbbi fejlemények azonban azt mutatták, hogy az illegalitásba szorult unitus egyház tovább működött, hierarchiája volt, papokat nevelt és szentelt, titokban ellátta híveinek gondozását.

Ezen rendkívül nagy horderejű események bekövetkeztekor a francia diplomaták szerepe külön fontosságot nyert azáltal, hogy bukaresti értesüléseik biztosak és a legtöbb esetben kimondottan egyediek voltak, s ők ennek tudatában eljuttatták ezeket szövetségeseikhez is, s mindenekelőtt Rómába, a Szentszékhez. A jól dokumentált információk a Vatikán számára nagyon hasznosaknak bizonyultak.

A román–szentszéki kapcsolatok 1944. augusztus 23-a után is fennmaradtak, s az 1936 óta Bukarestben lévő Andrea Cassulo pápai nuncius állomáshelyén maradhatott. A szovjet megszállás s Románia gyors szovjetizálása azonban ellehetetlenítették helyzetét. A diplomáciai élet menetrendje, hogy a pápai nunciusnak mindig rangsorelsőbbséget biztosítanak, az adott diplomáciai kar fejeként, doyenjeként ismerik el. A Mihály király személyéhez akkreditált nuncius a szovjet megszállás bekövetkeztével diplomáciai jogait nem gyakorolhatta, s mivel egyházi ügyekben, személy- és zsidómentései során annak idején a hivatalban lévő hatalmi vezetőknél kellett eljárni, a kommunisták által kreált perek idején vele kapcsolatosan hivatkozások is elhangozhattak volna, 1946 végén Andrea Cassulo helyére a Szentszék egy alacsonyabb rangban lévő pápai követet, internunciust nevez ki, Gerald Patrick O'Hara, a korábbi Savannah-i püspök személyében. Andrea Cassulo a következő év tavaszáig azonban még Bukarestben marad, és próbálja védelmezni a katolikus intézményeket a román hatóságok előtt. O'Hara, posztjából eredendő feladatként igyekezett rendszeresen tájékoztatni Rómát a romániai fejleményekről, de már a francia diplomaták előtt is köztudott volt, hogy a Securitate emberei ráálltak, és annyira szoros megfigyelés alá vonták, hogy a diplomáciai postáját is a svájci, az argentin és más követségek révén kellett továbbítani.

A görög katolikus egyház felszámolását követően összpontosított harc indult a latin szertartású katolikusok ellen. A latin rítusú katolikus püspökök, Gyulafehérváron Márton Áron, Iaşiban Anton Durcovici, a rájuk nehezedő nyomás ellenére sem mondták ki elszakadásukat Rómától, és ahhoz sem mutattak készséget, hogy hozzáidomítsák működésüket az új kultusztörvényhez. Mindkettőjüket börtönbe vetették. 1949. szeptember 6-án kelt rejtjeles táviratában Philippe de Luze, ideiglenes ügyvivő tájékoztatja Robert Schumant, hogy Márton püspök, Durcovici, a temesvári Pacha és a szatmári Scheffler püspökök és Cisar bukaresti érsek mind börtönben vannak, Friedler váradi püspök pedig egy faluban él visszavonultan. A könyvbe illesztett 111. és 126. számú dokumentumok mintegy összefoglalják a római katolikus egyház akkori helyzetét, a Státusra és a békepapi mozgalomra külön aláhúzott sorokat szentelve. A további gyengítés szándékával 1949. augusztus 1-jén elrendelték a katolikus egyház valamennyi szerzetesrendjének feloszlatását, javaik elkobzását.

O'Hara, a Nunciatúra kormányzója, titkos püspökszentelésekkel próbálta biztosítani a római katolikus hierarchiát Romániában. 1950. június 30-án Joseph Schubert bukaresti apostoli kormányzót is titokban püspökké szentelte. 1950. július 4-én kémkedés vádjával, illetve persona non gratának nyilvánították Patrick O'Harát, a Nunciatúra vezetőjét, Guido del Mestri auditort és John C. Kirk nunciatúrai titkárt, s kiutasították őket az országból. Ők jól ismervén a rendszer természetét és eljárásait, rég fel voltak készülve erre, személyes dolgaikat már 1949 márciusában külföldre juttatták. 1950. július 6-nak reggelén – mint jelentésük szólt – Philippe de Luze a francia követség ideiglenes ügyvivője és attaséi kísérték ki őket a bukaresti vonatállomásra.

A Cipăianu által összeállított dokumentumkötet még könnyed fella-
pozása is azonnal meggyőzi az olvasót, s biztos meglepéssel tölti is el, hogy mennyire szoros figyelemmel követték a francia diplomáciai képviselő tagjai a boldog emlékü Márton Áron püspök tevékenységét, s mennyire értékelték hajthatatlan kemény jellemét. Több mint 36 jelentésben, táviratban külön is feletteseik tudomására hozzák kiállításának egyes epizódjait. A Márton Áronra vonatkozó irodalmat gyarapítók felfigyelhetnek arra, hogy az itt közölt dokumentumok olyan találkozásaira is utalnak, amelyekről eddig keveset, vagy egyáltalán nem tudtunk, például arról sem volt tudomásunk, hogy a házi őrizetben lévő püspök 1955 júliusában „diszkrétan” találkozott Jean Decirey-vel, a bukaresti francia követség ideiglenes ügyvivőjével. „Igazi fejedelme egyházának, kijelentette, hogy semmilyen engedményre nem hajlandó a hatalommal szemben, éppen olyan

állhatatos, mint előtte volt” – írta ezután ő külügyminiszterének 1955. július 27-én.

A dokumentumkötet zárólapjain, de már krétamentes papíron, a börtönt vagy éppen mártíromságot szenvedett katolikus püspökök fényképeit helyezte el gondozója vagy kiadója, amikor egyházfejedelmek voltak és amikor a terrrorszervezet összeállított ügyiratra készítettett fényképet rabjáról, elnyűtt rabruhában. Megrázó, de nagyon szemléletes és sokatmondó illusztrációja ez a kötetben foglaltaknak.

KRÓNKA

CHRONICLE

A KOLOZSVÁRI MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNELEMOKTATÁS TÖRTÉNETE ÉS A BABEŞ- BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK MEGALAKULÁSA

Pál Judit

A kolozsvári magyar nyelvű történelemoktatás története

Kolozsvár a középkor óta kiemelkedő szerepet játszik Erdély politikai és művelődési életében. A kolozsvári felsőfokú oktatás több évszázados múlt-ra tekint vissza, bár Báthory István 1581-es egyetemalapítási kísérlete nem járt sikerrel, ahogy később Mária Terézia kezdeményezése sem valósult meg, a különböző nagy múltú felekezeti iskolák azonban részben pótolták az egyetem hiányát. A kolozsvári magyar nyelvű egyetemi képzés 2012-ben ünnepelte 140. évfordulóját, miután 1872-ben Kolozsváron nyílt meg Magyarország második tudományegyeteme. Kolozsvár azért is biztosított kedvező helyszínt az egyetem számára, mert egyrészt már voltak működő felsőfokú tanintézményei, mint a Jogakadémia és az Orvostani Intézet, másrészt az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára és gyűjteményei megfelelő háttérrel biztosíthattak az egyetem számára. Egyúttal az egyetem az elvesztett erdélyi „fővárosi” státust is némileg kompenzálta.

A kolozsvári egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karán kezdettől fogva oktattak történelmet is, az elején három tanszék keretében. Az új egyetem tanári karának egy része kötődött a városhoz, így Szabó Károly, aki a magyar történelem, és a klasszika-filológus Finály Henrik, aki a segédtudományok tanára lett. Bár egyikük sem volt erdélyi, de korábban is Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében tevékenykedtek, utóbbi az egyesület Régiség- és Éremtárának vezetőjeként. Szabó Károly előzőleg az EME könyvtárosa volt, ő indította el a *Székely Oklevéltár* című forráskiadványt, s szintén jelentős bibliográfusi munkássága (*Régi magyar könyvtár*). Mindketten a Magyar Tudományos Akadémia tagjaivá váltak, és mindkettőjüket az egyetem rektorává is megválasztották. A század végén a magyar történelem tanszékre Szádeczky-Kardoss Lajos (1891), az egyetemes történelemre pedig Márki Sándor (1892) került. Márki érdeklődése viszonylag korán a parasztmozgalmak irányába fordult, emellett színvonalas helytörténeti kiadványokat jelentetett meg. Szádeczky-Kardossnak

elsősorban a forrásfeltáró és -kiadó munkássága jelentős, többek között folytatta a *Székely oklevéltár* kiadását, de hosszú tanulmányban mutatta ki a Csíki székely krónika hamisítványvoltát is.

A diáklétszám – bár alaposan elmaradt a jogi karétól – folyamatosan növekedett. A nevesebb diákok közül megemlíthetjük Jancsó Benedeket, Kelemen Lajost, Lukinich Imrét, Malonyay Dezsőt. A tanárképzés az egyetem mellett létrehozott Középiskolai Tanárképző Intézet keretében folyt. A századfordulón több új tanszék is létesült a bölcsészkaron, így például a régészet tanszék (a korábbi segédtudományi tanszék átalakítása révén), amelynek professzorává 1899-ben Pósta Bélát nevezték ki, a kar mellett működő Érmészeti és Régészeti Intézetben pedig Roska Márton adjunktus tevékenykedett. Az első világháború előtt újabb erősítést kapott a tanári kar: Erdélyi László bencés szerzetest, az MTA levelező tagját nevezték ki 1911-ben rendkívüli, majd 1912-ben rendes tanárnak az 1883-ban – a pesti egyetemenél korábban – létrehozott művelődéstörténet tanszékre. A 20. század elejére készült el az egyetem új épülete, valamint az Egyetemi Könyvtár modern, szecessziós épülete. A 20. század elejére kellő anyagi háttérrel rendelkező kolozsvári egyetem bölcsész-, nyelv- és történettudományi kara is hozzájárult, bár kétségkívül a pesti egyetemenél jóval szerényebb mértékben, a magyar történettudomány professzionalizálódásához.

Az első világháború után, az impériumváltás következtében az egyetem válságos helyzetbe került. Sorsáról egy ideig vita folyt, végül azonban a román hatóságok a magyar egyetem felszámolása és helyében egy román egyetem megalapítása mellett döntöttek. 1919. május 12-én a román Kormányzótanács nevében az épületet és a felszerelést lefoglalták. Az elmenekült magyar egyetem, pontosabban a tanárok nagy része előbb Budapesten folytatta tevékenységét, végül 1921-től Szeged fogadta be a Ferenc József Tudományegyetemet. Kolozsvárott 1919 novemberében az egyetem régi épületeiben megnyílt az új román egyetem.

A két világháború között szünetelő magyar nyelvű képzés – az újabb politikai változások következtében – 1940 őszén indult újra. Ekkor újabb helycsere következett, ezúttal a román egyetem menekült Nagyszebenbe, a magyar pedig visszatért Kolozsvárra. A bölcsész-, nyelv- és történettudományi karon több tanár is megfordult ebben a rövid időszakban; kezdetben egyaránt jöttek Szegedről, Budapestről, Pécsről, de több kolozsvári személyiség is tanári állást kapott. A 20 rendes és öt rendkívüli tanár közül nyolc történészt, illetve régészt és művészettörténészt találunk. Az ősrégészetet Roska Márton oktatta, emellett 1944-ben létrehozták a honfoglaláskori régészeti tanszéket László Gyula vezetésével. A művészettörténet professzora

Felvinczi Takács Zoltán, a középkori magyar történelemé Váczy Péter, a magyar történelemé Baráth Tibor, az erdélyi és kelet-európai történelemé a piarista rendfőnök, Bíró Vencel lett.

A neves történész, Deér József is itt kezdte pályafutását, de ő rövid ideig az újonnan létrehozott közgazdaságtudományi karon tanított történelmet. Ide kapcsolódó jelentős teljesítmény, hogy a nyelvész és irodalomtörténész Gáldi Lászlóval közösen *Magyarok és románok* címmel kétkötetes tanulmánykötetet szerkesztettek, amely a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyveként jelent meg, és amelyben a téma legjobb magyar szakemberei (Alföldi András, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Bíró Sándor, I. Tóth Zoltán, Jakó Zsigmond, Makkai László, Mikó Imre stb.) taglalták az erdélyi románság történetének és a román–magyar kapcsolatoknak egy-egy szeletét. Példaadó, ahogy az 1943-ban megjelent munka előszavában leszögezték, hogy az alaposan dokumentált tanulmánykötet, amelyben a román kutatás eredményeire is tekintettel voltak: „nem a vitás kérdések további kiélezését, hanem éppen ellenkezőleg, azoknak tudományos és általános szempontból egyaránt kíváncsatos depolitizálását kívánja szolgálni”.¹ Szintén nem a bölcsészkaron működött, de meg kell említenünk Bónis György kiváló jogtörténész munkásságát is, aki 1940–1947 között volt a kolozsvári egyetem tanára, és ez alatt a pár év alatt több – többek között az erdélyi és székely jog történetével foglalkozó – tanulmányt jelentetett meg. Az egyetemtől függetlenül, de részben az egyetemi tanárok részvételével kezdte meg 1940-ben működését az Erdélyi Tudományos Intézet, amelynek nagy szerepe volt a kutatások szervezésében a történelem és rokontudományai területén. Az intézet kiadványai között nemcsak számos színvonalas tanulmányt találunk, hanem összességükben is mutatják az intézetben folyó koncepciózus munkát, korszerű felfogást és ezzel összefüggésben a társadalom- és művelődéstörténet térnyerését.

A politikai események és a háború alakulása az egyetem működését is befolyásolta. 1944 augusztusában a kormány elrendelte a kolozsvári intézmények, beleértve az egyetem evakuálását. A tanárok és a diákok jelentős része elmenekült. Szeptember közepén azonban kolozsvári hangadó körök (politikusok, püspökök, írók) felszólítására a Miskolczy Dezső rektor által összehívott egyetemi tanács úgy döntött, hogy Kolozsvárott maradnak. A háborús körülmények miatt az 1944/45-ös tanév megnyitójára 1944. szeptember 17-én az egyetem központi épületének légóvó pincéjében került sor, az oktatás azonban csak decemberben kezdődött el nagyon nehéz

1 Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*, 6.

körülmények között. Közben ugyanis a Nagyszebenből visszatérni kívánó román egyetem tanárai és diákjai követelték az egyetem átadását. Mivel Erdély néhány hónapra szovjet megszállás és igazgatás alá került, a szovjet parancsnok biztosította a magyar egyetem működését. 1945 legelején megkezdődnek a „tisztogatások”, ezek egyaránt érintették a román és a magyar egyetem tanári karát. Kolozs megye román prefektusa januárban 29 magyar tanár eltávolítását követelte „antidemokratikus, sovén vagy fasiszta” magatartás miatt. Ezek között volt Baráth Tibor, Bónis György és Gáldi László is.

Közben folyt a vita az egyetem(ek) jövőjéről, illetve a magyar állampolgárságú tanárok jogviszonyáról. 1945 május végén Mihály király két rendeletben szabályozta az egyetemek helyzetét: a visszatérő román egyetem mellett létrehozták a magyar tannyelvű Állami Tudományegyetemet is négy karral. Az új egyetem megszervezésére kineveztek egy háromtagú bizottságot, amely júniusban átadta a román egyetemnek az épületeket és a leltárat. Az 1945. augusztus 6-i törvényerejű rendelet, amely rögzítette az „új” egyetem szerkezeti felépítését, már az új nevet is tartalmazta: kolozsvári Bolyai Tudományegyetem – a két neves erdélyi matematikus, Bolyai Farkas és János emlékére. Ezzel jogilag a magyar egyetem jogfolytonossága megszűnt ugyan, de az egyetem maga tovább működhetett, bár igencsak megváltozott körülmények között.

Amint az eddigiekből is kiderült, a kolozsvári magyar nyelvű egyetemi képzés, és ezen belül a történelem oktatása a 20. század folyamán a politikai események függvényében alakult – ez még hatványozottabban igaz az 1945 utáni időszakra és ezen belül is a történelem oktatására. A Bolyai Tudományegyetem irodalom- és bölcsészettudományi karán, amelynek dékánhelyettese a Ferenc József Tudományegyetem tanára, Bíró Vencel lett, megalakult a történelem és néprajz tanszék. Az Erdélyi Tudományos Intézet 1945 őszétől – György Lajos irodalomtörténész vezetésével – ugyancsak a Bolyai Tudományegyetem keretében működött egészen felszámolásáig. 1947-ben több magyar állampolgárságú tanár elhagyni kényszerült katedráját, többek között Bónis György és Felvinczi Takács Zoltán.

Az igazi nagy átalakítást az 1948-as új tanügyi törvény hozta, amely nyomán felgyorsultak az osztályharcos tisztogatások is. A törvény az egyetem szervezetét is módosította, létrehozva a külön történelem kart hét tanszékkel. A kar első dékánja az elkötelezett baloldali publicista Balogh Edgár lett, akit az 1948/49-es tanévben a Bolyai Tudományegyetem rektori tisztségét is betöltötte, de 1949-ben hamis vádakkal letartóztatták és bebörtönözték. Utóda a rektori székben a négy elemi végzett munkásíró, Nagy István lett, 1952-ben azonban őt is megvádolták. Őt követte az illegális kommunista

és antifasiszta Bányai László, aki később politikai karriert futott be (volt miniszterhelyettes, végül a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának lett az alelnöke), de akinek történészi munkássága elhanyagolható. Az 1948-es tanügyi reformot követő tisztogatások nyomán, amelyek az 1950-es évek elején érték el csúcspontjukat, eltávolították a történelem karról a magyarországi tanárok közül Balanyi Györgyöt, az egyetemes történeti tanszék vezetőjét, Entz Gézát, a művészettörténet tanszék vezetőjét, László Gyulát, a honfoglaláskori régészet tanárát, az erdélyiek közül pedig Benkő Samut, Bíró Vencelt, Jakó Zsigmondot, B. Nagy Margitot és másokat. Közülük egyedül Jakó Zsigmond került vissza a katedrára. Helyettük igyekeztek „megbízható népi kádereket” alkalmazni – ezek egy részéből később elismert szakember vált. A Bolyai Tudományegyetem a politikai viharok és anyagi nehézségek ellenére rendkívül fontos szerepet játszott a magyar értelmiségi utánpótlás biztosításában; neveltjeiből került ki az erdélyi iskolák történelemtanáraiknak derékhada is. A kar tudományos teljesítményét jelzi és egyben annak legjobb összefoglalója a kar okatói – Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila – által szerkesztett, 1957-ben megjelent *Kelemen Lajos-Emlékkönyv*.

Közismert tény, hogy az 1989 előtti időszakban az ideológiai kényszer, az intézményi keretek elsorvasztása, a cenzúra mind-mind nehezítette a történészek munkáját, a kisebbségi sorban levőket pedig még sokkal inkább, mint a többségieket. Nem véletlen, hogy sokan a romániai magyar történészek közül félig-meddig kényszerpályára terelődtek, többen eleve kiszorultak az oktatásból, mint például a már említett Benkő Samu vagy Egyed Ákos. Ennek ellenére a Bolyai, majd a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatói között találunk komoly tudományos teljesítményt felmutató történészeket. Közülük megemlíthjük a kiváló képzettségű, de nem túl termékeny Bodor Andrást, az ókortudományok és a latin epigráfia szakemberét, a Bolyai Tudományegyetem dékánját, akinek több forrásközlése és fordítása is megjelent; Pataki Józsefet, aki főként gazdaság- és társadalomtörténettel, a székelyek történetével kapcsolatos írásokat közölt, a Bukarestben tevékenykedő Demény Lajossal közösen pedig folytatta a Székely Oklevéltár kiadását; Csetri Eleket, aki főképp gazdaság-, népesedés- és tudománytörténeti publikációkkal hívta fel magára a figyelmét, de a későbbiekben Körösi Csoma Sándor és Bethlen Gábor életrajzát is megírta, valamint sajtó alá rendezett több érdekes 19. századi emlékiratot és naplót (Wass Pál, Teleki Sándor, Gyulay Lajos); Magyar Andrást, a Rákóczi-szabadságharc kutatóját, akinek Wesselényi István naplójának kiadását köszönhetjük, amely érdekes fényt vet Erdély 18. század eleji helyzetére.

A legnépszerűbb tanáregyeniségek egyike volt Imreh István, aki közgazdász képzettségéből és erőteljes szociológiai érdeklődéséből adódóan modern, interdiszciplináris megközelítésben tárgyalta témáit, és kiváló munkákkal gazdagította Erdély 18–19. századi társadalom- és gazdaságtörténetét. A kolozsvári egyetem közgazdasági karának hallgatójaként Venczel József vonzáskörébe kerülve részt vett a bálványosváraljai falukutatói programban, amely a Dimitrie Gusti neve által fémjelzett szociológiai iskola nyomdokán haladt. Imreh István volt talán az egyetlen a romániai magyar történészek közül, aki a társadalomtudományok felől közeledett a történelemhez. Művein megfigyelhető az Annales-iskola hatása is. Imreh Istvánt elméleti érdeklődése végigkísérte pályáján: a romániai elzártságból próbálta nyomon kísérni a történelemelmélettel foglalkozó munkákat, illetve a társadalomtudományok, különösen a szociológia terén megjelent módszertani újdonságokat is, amelyeket részben beépített tanulmányaiba is. Munkásságának középpontjában a „rendtartó és törvényhozó” székely falu állt; ennek történetét, írásbeliségét, önkormányzatát boncolgatta; de 1979-ben megjelent tanulmánykötete mutatja ennél lényegesen tágabb érdeklődési körét, amely kiterjedt a céhes életre, a manufaktúrák munkásaira, a városfejlődésre, de a hétköznapi élet kutatására is.

A legnagyobb formátumú magyar történésze a karnak kétségkívül Jakó Zsigmond volt. Mályusz Elemér tanítványaként első jelentős nyomtatásban megjelent munkája – disszertációja – is Mályusz település- és népiségtörténeti iskolájának volt egyik kiváló „terméke”. Ezt néhány további tanulmány- és egy kiváló forrásközlés követte a háború alatt, de a háború után is Kolozsvárt maradt Jakó Zsigmond is félig-meddig kényszerpályára terelődött – saját bevallása szerint is. Ugyan a középkori oklevélkiadás, az írás- és művelődéstörténet terén is kiválót alkotott, de a szívéhez és érdeklődéséhez közel álló korábbi témáit az ismeretes körülmények miatt nem tudta folytatni. A szűkebben vett gazdaság- és társadalomtörténet terén azonban így is megjelent néhány úttörő tanulmánya. Ügyszintén példaértékűek forráskiadásai, legyen szó az 1990 után megjelent *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiről* vagy az *Erdélyi okmánytárról* vagy Rettegi György 1970-ben kiadott 18. századi emlékiratairól. Iskolateremtő munkássága ugyan részben csak 1990 után tudott kibontakozni az újjáalakult Erdélyi Múzeum–Egyesület keretében, de 1984-ben történt nyugdíjazásáig számos magyar és román tanítványát vezette be a középkori történelem, segédtudományok és paleográfia rejtelmeibe, példát adva számukra egyben emberi tartásból is. Munkásságuk elismeréseként Jakó Zsigmondot a Magyar Tudományos Akadémia 1988-ban tiszteletbeli, Csetri Eleket, Imreh

Istvánt és Pataki Józsefet pedig 1990-ben külső tagokká választotta. Jakó 1970-től a Román Társadalomtudományi Akadémiának rendes, 1996-tól pedig a Román Akadémiának tiszteleti tagja volt.

Visszatérve az intézményi keretek alakulásához: az 1956-os forradalom leverését Romániában is megtorlások követték, és felerősödtek a kisebbségellenes intézkedések is. Pártutasításra 1959. február 27. – március 1. között került sor Kolozsváron a Babeş és Bolyai Tudományegyetemek egyesítésére. A kényszerű egyesítés nyomán ugyan továbbra is megmaradt a magyar nyelvű oktatás, de egyrészt megszűnt az amúgy is igen korlátozott autonómiája, így a magyar oktatási kínálat fokozatosan beszűkült és egyre nagyobb teret nyert a román nyelv. Ha például korábban a Bolyai Tudományegyetemen Románia történelmét magyarul oktatták, az egyesítés után ezt kizárólag román nyelven hallgathatták a magyar diákok is.

Az egyesítés után jött létre a ma is működő Történelem és Filozófia Kar, amelynek két történelmi tanszékére (egyetemes és Románia történelme) sorolták be a Bolyairól átvett tanárokat is. Romániában az 1960-as évek és az 1970-es évek első fele a nyitás és konszolidáció évei voltak, ez az egyetemi oktatásra is kedvezően hatott, az ideológiai kényszer enyhült, tágabb tér nyílt a valódi oktató és kutatómunka számára. Az 1970-es évek második felében azonban ismét felerősödött az ideológiai kényszer és a külső beavatkozás az egyetem életébe. 1977-ben nagyobb átszervezésre került sor: ekkor számolták fel a Történelem és Filozófia Karon a szociológia és pszichológia szakirányokat, de megszüntették az önálló történelem szakirányt is, ezt követően csak történelem–filozófia szakon végezhettek a történelem iránt érdeklődő diákok. Egyúttal a diáklétszámot is korlátozták, a magyar „alcsoportok” létszáma 10 alatt ingadozott, de gyakran csak 2–4 diákból állt. A Bolyai, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretében kibontakozott magyar nyelvű történelemoktatás fokozatosan elsovadt az 1980-as években, hogy az 1980-as évek végére teljesen megszűnjék. A tanári kar sem kapott utánpótlást, sőt az előmeneteli lehetőségek is elzárultak, ezért Jakó Zsigmond és Bodor András kivételével, akik már korábban professzori címet szereztek, a politikai vonalon „futtatott” káderek kivételével a magyar oktatók megrekedtek az adjunktusi vagy legjobb esetben docensi szinten.

A magyar nyelvű történelemoktatást 1983-ban felszámolták, sőt a kimondatlanul is érvényesülő *numerus clausus* következtében -1989-re már csak egy-két magyar hallgatója volt az akkori (román) évfolyamoknak, a magyar oktatók túlnyomó többsége pedig nyugdíjba vonult. Az 1980-as évek elején kerültek nyugállományba a kar olyan neves oktatói, mint Jakó

Zsigmond, Imreh István vagy Csetri Elek, helyettük nem vettek fel új oktatókat. Jól mutatja az aránytalanságokat, hogy 1989-ben az egyetemnek 470 román és mindössze 81 magyar oktatója volt, a tanárok átlagéletkora pedig 51 év. Másfél évtized alatt tehát a tanárok létszáma – az 1970-es évek közepével összehasonlítva – kétharmadára, a diákoké pedig majdnem egyharmadára esett vissza. Ennek a máig kiható következménye, hogy kiesett egy teljes nemzedék, a „nagy öregek” után egy ideig alig akadt utánpótlás, és csak 1990 után sikerült kinevelni egy új nemzedéket, de a közép-nemzedék hiányát azóta sem tudta teljesen kiheverni az erdélyi magyar történetírás. Ilyen körülmények között 1989 után nagy nehézségek árán sikerült újjáindítani a magyar nyelvű oktatást. Mivel az 1980-as években a doktori képzést is drasztikusan visszaszorították és politikai „érdemektől” tették függővé, a későbbiekben ez is nehezítette a szakmai utánpótlást.

1990 után új korszak kezdődött a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történetében, és ezzel párhuzamosan ismét fejlődésnek indult a történész-képzés: annak ellenére, hogy szinte a semmiből kellett építkezni, mind az oktatók és diákok létszáma, mind az oktatási kínálat jelentősen bővült. A kar egyetlen főállású magyar oktatóval érte meg a fordulatot, Magyarai András a rendszerváltás után az egyetem rektorhelyettese is lett. A korábban is órákat tartó Csucsuj István szintén a kar főállású oktatója, később dékánhelyettese lett. Annak ellenére, hogy főképp az 1990-es évek elején és 2005 környékén etnikai feszültségek is nehezítették a munkát, az egyetem 1997-es átszervezése és a 2003-ban elfogadott Charta szentesítette az egyetem multikulturális jellegét. Bár a magyar tagozat autonómiája körül fel-fellángoltak a viták, a 2011-es tanügyi törvény óta a helyzet sokat javult. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem ma nemcsak Románia legjobb (és legnagyobb) egyetemei között foglal el előkelő helyet, hanem arányait tekintve a romániai magyar értelmiség utánpótlása is elsősorban itt folyik.

A Történelem és Filozófia Karon az építkezés fokozatosan történt, a diáklétszám növekedésével együtt alkalmaztak új oktatókat, majd indultak új szakirányok (1990-ben indult újra a magyar képzés a történelem szakon, 1995-ben indult a művészettörténet és a könyvtár szak, 1998-ban a régészet, 1999-ben a nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok, 2002-ben a levéltár, végül 2012-ben a kulturális turizmus). Az 1990 után bekerült oktatók között volt a két Jakó-tanítvány, Tonk Sándor, a középkori és kora újkori egyetemjárás kutatója, a későbbiekben a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem első rektora, valamint egykori évfolyamtársa, a művészettörténész Kovács András, az erdélyi középkori és kora újkori műemlékek, ezen belül a késő reneszánsz építészet kiváló kutatója, aki

megszervezte a magyar nyelvű művészettörténet oktatását. Tanítványainak köre mutatja iskolateremtő munkásságát; 2010-ben a Magyar Tudományos Akadémia is kültagjává választotta.

*A kolozsvári Magyar Történeti Intézet megalakulása
és működése*

A fentebb vázolt fejlődést tetőzte be a Magyar Történeti Intézet létrehozása, amelyre a 2011-es tanügyi törvény nyújtott lehetőséget. Korábban ugyanis a Történelem és Filozófia Kar magyar oktatói öt tanszéken voltak szétszóródva, ezért a belső kohézió megteremtése komoly kihívást jelentett. A szétszórtság igencsak megnehezítette a munka megszervezését, igaz, jó ideig azonos tanterv szerint folyt az oktatás, mint a román tagozaton. A kezdeti időszak nehézségei ellenére az újonnan alakult intézet keretében lehetőség nyílt a magyar nyelvű képzés jobb összehangolására.

A hatékonyabb működés érdekében az intézet keretében – bár ez hivatalosan nem szerepelt a kar struktúrájában – létrehoztunk három tanszéket: a régészeti és művészettörténeti, a középkor-, újkortörténet, levéltár- és könyvtártudományi, valamint a jelenkor története és nemzetközi tanulmányok tanszéket. Az intézet vezetőtanácsát az igazgató, a dékánhelyettes, a három tanszékvezető és a titkár alkotja. Az intézet első, 2011-ben megválasztott vezetőtanácsa a következő tagokból állt: Pál Judit (igazgató), Rüszt-Fogarasi Enikő (dékánhelyettes), Lönhárt Tamás, Molnár-Kovács Zsolt, Nagy Róbert (tanszékvezetők) és Lupescu Makó Mária (titkár). Ugyancsak 2011 őszén fogadtuk el az intézet szervezeti szabályzatát. A korábbi gyakorlattal ellentétben a rendszeres intézeti és vezetőtanácsai gyűlésekről jegyzőkönyv készült, amelyet minden kolléga megkapott, és általában igyekeztünk – még ha ez sok esetben plusz munkával és időráfordítással járt is – az információkat mindenkihez eljuttatni és a döntések átláthatóságát és demokratizmusát biztosítani.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet sokoldalú kínálatot biztosít: hét alapképzés (történelem, régészet, művészettörténet, nemzetközi kapcsolatok, levéltár- és kulturális turizmus, könyvtár- és információtudományok) és kétmesteri (MA) program (A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, Jelenkortörténet és nemzetközi kapcsolatok) koordinálása tartozik az intézet feladatai közé. Ezek közül a kulturális turizmus szakirány beindítására már az intézet létrehozása után került sor. Ugyancsak komoly feladatot jelentett a többi szakirány akkreditációjának megújítása,

hiszen a szakirányonként több száz oldalas dosszié összeállításához az összes kolléga összefogására és a doktoranduszok segítségére is szükség volt.

A legnagyobb gondot kezdettől fogva az oktatók csekély létszáma jelentette. Az intézetben kezdetben és jelenleg is mindössze 14 főállású oktató dolgozik (időközben ketten nyugállományba vonultak, de sikerült két fiatal kolléganőt alkalmazni), azonban ennél jóval többre volna szükség a rengeteg előadás, szeminárium és egyéb feladat elvégzéséhez. Az évek során ugyanis egyrészt új szakirányok indításával, másrészt a magyar nyelvű órákinálat állandó bővítésével próbáltuk vonzóbbá tenni a diákok számára az intézet keretében folyó oktatást, ezzel azonban az intézet munkatársaira róttunk már-már elviselhetetlen terheket. Az egyre növekvő bürokratikus feladatok titkárnő hiányában ugyancsak az intézet munkatársaira hárultak. Új emberek alkalmazására a pénzügyi válság nyomán évekig gondolni sem lehetett, szerencsés módon azonban több erdélyi és magyarországi óraadó tanár – köztük több kiváló, elismert szakember – és doktorandusz is segítette és segíti a munkánkat. A magyarországi kollégák közül többen – Benkő Elek, Borsodi Csaba, Erdősi Péter, Kántor Zoltán, Kiss J. László, N. Rózsa Erzsébet, Ötvös István, Romsics Ignác, Rozsnyai József, Sarkadi Nagy Emese, Székely Miklós és mások (az intézet honlapján elérhető a teljes névsor) – évek hosszú során keresztül segítették az intézet munkáját. A másik nagy gond – főképp a kezdeti időszakban – az volt, hogy előlépési lehetőségek hiányában sokan megrekedtek az adjunktusi állásokban, a két professzor (Csucsuj István és Kovács András) nyugdíjba vonulásával pedig veszélybe kerültek a mesteri programok. Az elmúlt öt évben ezek a gondok részben megoldódtak, és bár az előlépések nem a kívánatos mértékben és ütemben történtek, de jelenleg az intézet struktúrája meglehetősen kiegyensúlyozott (három professzor, három docens, hét adjunktus és egy tanársegéd). A normális működéshez azonban szükség lenne még legalább két-három főállású oktatóra, elsősorban fiatalok alkalmazására.

A diáklétszám alapvetően a nem túl kedvező demográfiai folyamatok függvényében alakul, bár a szakok reklámozására nagy figyelmet fordítottunk. Alapképzés (BA) szinten az 1990-es évek végén 40 körüli diák iratkozott be évente a meghirdetett szakirányokra, 2008-ban 96 diák jelentkezett az első évre, azóta az I. éves diáklétszám 55–90 között mozog, de a demográfiai folyamatok következtében is csökkenő tendenciát mutat. Ez elsősorban a kisebb szakirányokat (könyvtár- és információtudomány, levéltár- és művészettörténet) érinti kedvezőtlenül. A két mesteri (MA)

programra évente 30–40 diák iratkozik be. Egy kivételével a felsorolt szakirányokat csak itt oktatják magyar nyelven Romániában, tehát a kolozsvári Magyar Történeti Intézet nevezi a szakma erdélyi utánpótlását. Az intézet munkatársai részt vesznek a karon folyó PhD-képzésben is. Jelenleg a doktori iskolának három főállású (Pál Judit, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor), két emeritus (Csucsuj István, Kovács András) és három magyarországi külső tagja van (Benkő Elek, N. Rózsa Erzsébet, Romsics Ignác), akik több mint 30 magyar doktorandusz munkáját irányítják. 2012 óta lehetőség van magyarul írni és védeni a doktori disszertációkat a Történeti Doktori Iskola keretében.

A szakok reklámozása állandó kiemelt feladata az intézet munkatársainak. Szórólapokat, plakátokat készítettünk, a kollégák évente részt vettek az egyetemet és azon belül a szakjainkat reklámozó körutakon, különböző akciókat szerveztünk az *Iskola másként* és más rendezvények keretében. Részben ugyancsak a szakok reklámozását szolgálta a középiskolás diákok számára meghirdetett versenyek szervezése. Hunyadi Attila, Lönhárt Tamás és Toth Szilárd az Európai Unióról szóló versenyt, Hunyadi Attila és Pál Judit Ferenczi Szilárd doktorandusz segítségével 2014-ben *Időutazók Erdélyben* címmel középiskolás vetélkedőt szervezett a kolozsvári Magyar Főkonzulátus támogatásával a századforduló világáról. A következő évben 1945, 2016-ban pedig az 1956-os forradalom volt a verseny témája.

Az intézet munkáját segítik a háttérintézmények is: a Pósta Béla Egyesület, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, a Buza László Egyesület, a Nemzetközi és Regionális Tanulmányokért. Ezenkívül az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, a Kolozsvári Egyetemi Intézettel, a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal, a Bolyai Társasággal és a Jakabffy Alapítvánnyal is sikerült jó együttműködést kialakítani. A kar és az intézet keretében lehetőség nyílt a magyarországi egyetemekkel való kapcsolattartásra, vendégtanárok meghívására és diákcserére is. Az Erasmus- és CEEPUS-programok keretében több oktató és rengeteg diák szerzett külföldi tapasztalatokat, és majdnem minden jelentősebb magyarországi egyetemmel kapcsolatban állunk. A diákok pedig néhány éve a szakmai gyakorlatot a hazai intézmények (levéltárak, könyvtárak, múzeumok, EME) mellett néhány magyarországi partnerintézmény keretében is végezhetik (Magyar Külügyi Intézet, MTA Kisebbségkutató Intézet, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Mezőgazdasági Múzeum, váci Tragor Ignác Múzeum stb.). A nemzetközi kapcsolatok és a szakmai gyakorlat megszervezésében Lönhárt Tamás, Lupescu Makó Mária és Rüszt-Fogarasi Enikő játszottak fontos szerepet.

A diákok számára három szakkollégium (történelem és nemzetközi kapcsolatok, régészet és művészettörténet) és különböző egyesületek és szervezetek kínálnak további lehetőséget a szakmai munkára. A diákok rendszeresen részt vesznek az Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián (ETDK), a nyertesek pedig Magyarországon az Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) rendezvényein. A képzés növekvő színvonalát mutatják az OTDK keretében nyert díjak is. A Kolozsvári Magyar Történészhallgatók Egyesülete (KOMATE) 1995 óta fogja össze a kar magyar diákságát. A tanár–diák kapcsolatok javítása érdekében rendszeres találkozókra került sor a KOMATE vezetői és az intézet vezetősége között. Ugyancsak nagy sikernek örvendenek az évek óta Nagy Róbert által szervezett bécsi tanulmányi kirándulások.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet kutatóintézetként is működik. Az oktatók profiljából adódóan azonban nagyon eltérőek a kutatott témák és korszakok (az őskortól napjainkig), a fő összekötő kapocs Erdély történetének kutatása. Az egyéni kutatások mellett az oktatók részt vesznek hazai és nemzetközi projektekben is. 2013-ban sor került az MTA Történettudományi Intézetével való együttműködési szerződés aláírására is. Az intézet munkatársai több nemzetközi konferenciát szerveztek az elmúlt öt évben, ezek közül megemlíthjük: *Bethlen Gábor és Európa* (2013. okt. 24–26. – szervezők: Lupescu Makó Mária, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor), *Fürdőkkultúra Magyarországon és Erdélyben* (2014. okt. 18. – szervező: Rüszt-Fogarasi Enikő), *Elitenforschung in der Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Erfahrungen und methodologische Inspirationen* (2015. ápr. 17. – szervező: Pál Judit), *Kolozsvár 700 éve királyi város* (2016. nov. 10–13. – szervezők: Lupescu Makó Mária, Lupescu Radu, Rüszt-Fogarasi Enikő, Ionuț Costea, Sipos Gábor), *1956 Magyarországon és Erdélyben: szemtanúk és történeti értékelések* (2016. nov. 4. – szervezők: Hunyadi Attila, Lönhárt Tamás, Toth Szilárd). Ezenkívül a régészek (Bajusz István, Molnár-Kovács Zsolt) évente konferenciát rendeztek, amelyen a hazai szakemberek mellett számos magyarországi kolléga is részt vett. Az intézet munkatársai pedig több éven keresztül „házi konferencián” (*Ablakok a múltba*) mutatták be a diákoknak legújabb kutatási eredményeiket. Ezekből egy válogatás is megjelent Nagy Róbert és Rüszt-Fogarasi Enikő szerkesztésében. Az *Ablakok a múltba* helyét az utóbbi két évben a doktoranduszok konferenciája vette át. Az intézet munkatársai 2012-ben részt vettek a kolozsvári magyar nyelvű egyetemi oktatás 140. évfordulóját megünneplő konferencia szervezésében is, illetve előadóként is.

Ugyancsak az intézet keretében rendszeresen sor kerül szakmai előadásokra, könyvbemutatókra (elsősorban az intézet munkatársainak, illetve az intézethez kapcsolódó kiadványok bemutatására). Fontos az intézet munkatársainak (Nagy Róbert, Rüszt-Fogarasi Enikő, Toth Szilárd) részvétele egy új romániai magyar kisebbségtörténeti tankönyv összeállításában. Ennek megalapozásaként 2013-ban tanulságos kerekasztal-beszélgetést szerveztünk egyetemi oktatók, középiskolai tanárok és a Romániai Magyar Pedagógus Szövetség képviselőinek részvételével (*A romániai magyar nyelvű tankönyvek főbb problémái*). A több éven keresztül szervezett, sikeres tanári továbbképző programjainkat 2013-tól pénzügyi és okok és a szabályok megváltozása miatt kénytelenek voltunk szüneteltetni, de 2016-ban kísérlet történt más formában való újraindításukra.

Bár az intézet maga új, de az egyetemi szintű magyar nyelvű történelemoktatás majdnem másfél évszázados múltra tekint vissza, igyekeztük tehát egyrészt a hagyományokat őrizni, másrészt új hagyományokat teremteni. Előbbihez tartozik jeles tanárainkra való emlékezés, utóbbihoz pedig az ünnepélyes évkezdés és évvárás hagyományának kialakítása. 2015-ben Bodor András, 2016-ban Jakó Zsigmond születésének századik évfordulójára emlékeztünk, utóbbira egy emlékkonferencia keretében. Kérésünkre Jakó Zsigmondról nevezték el a Történeti Intézet egyik előadótermét is. Az intézet láthatóságát növeli, és megkönnyíti a diákokkal való kapcsolattartást is a honlapunk (<http://kmti.hiphi.ubbcluj.ro>), amelynek elkészítésében Márton Tünde és Derzsi Júlia voltak segítségünkre. Intézetünk munkatársai közül többen, de elsősorban Hunyadi Attila és Lönhárt Tamás kolléga rendszeresen jelen van a helyi rádió és televízió történelmi témájú műsoraiban, és hozzájárul intézetünk népszerűsítéséhez. Jeles esemény volt 2014. február 18-ika, amikor intézetünk bemutatkozott Budapesten az MTA BTK Történettudományi Intézetében és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

Amint a fentiekből is kiderül, az elért eredmények – mint ahogy a hiányosságok is – az intézet egészének munkáját tükrözik. Őszintén reméljük, hogy a kezdeti nehézségekből is okulva a következő időszakban az intézetépítés még sikeresebb lesz.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok. I.* Budapest, 1943.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA: ISZLÁM ÉS MIGRÁCIÓ V. ESETTANULMÁNYOK A MIGRÁCIÓS JELENSÉG ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Toth Szilárd

2016. március 8-án került sor a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete és a budapesti Külügyi és Külgazdasági Intézet közös szervezésében megrendezett nemzetközi konferenciára, amelynek témája az éppen nagyon is aktuális migrációs jelenség elemzése, értelmezése volt. E konferencia a budapesti Külügyi és Külgazdasági Intézet ötrészes konferenciasorozatának a záróakkordja volt. A korábbi konferenciákat az Eötvös Loránd Tudományegyetemmel (*Kivándorlás és kisebbségi lét az iszlám szemszögéből*), a Nemzeti Közsolgálati Egyetemmel (*Konfliktusgócok és migráció*), a Budapesti Corvinus Egyetemmel (*Muszlimok Európában*) és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel közösen (*Migráció az iszlám világban belül*) szervezték.

A konferencia célja az volt, hogy a Közel-Keletről és Észak-Afrikából elinduló és Európában véget érő migrációs folyamatnak elemezze ok-okozati összefüggését. Éppen ebből a megfontolásból Nagyné Rózsa Erzsébet (Külügyi és Külgazdasági Intézet) nyitó előadása visszament a gyökerekhez, Közel- és Közép-Keletre és az iszlám és a migráció fogalmainak az összefüggését boncolgatta. A következő előadás Szalai Máté kutató jóvoltából (Külügyi és Külgazdasági Intézet) témájában mind a Közel- és Közép-Keleten maradt, elemezve az Európán kívüli migrációt, mivel az európaiak ezen éppen aktuális, Európát sújtó, migrációs hullám hatására meg szoktak feledkezni arról, hogy igenis van Európán kívül is migráció, és méreteiben sokkal jelentősebb, mint az Európát érintő ága.

E két Közel- és Közép-Keleti térséggel foglalkozó előadás után Mile Lajos, Magyarország kolozsvári főkonzulja a migrációval kapcsolatos aktuális kérdéseket mutatta be Magyarországi szemszögéből, különös hangsúlyt fektetve a Kolozsvári Főkonzulátus szerepére e probléma kezelése céljából. Ezek után Angyal Ágnes kutató (Külügyi és Külgazdasági Intézet) az európai migráció fő útvonalaait mutatta be a hallgatóságnak, felvetve az ezzel járó számos problémát: embercsempész hálózatok, egyes uniós tagállamok kevésbé konstruktív hozzáállása a problémához, a schengeni egyezmény válsága stb. Lönhárt Tamás egyetemi adjunktus (BBTE, Magyar Történeti Intézet) esettanulmánya következett, bemutatva e problémák specifikus helyzetét Romániában és a migrációnak a Romániára gyakorolt hatását.

A migráció kérdésének a fontossága nagyon változó volt a romániai magyar elektronikus sajtót olvasó közönség számára, amint az kiderült Toth Szilárd egyetemi adjunktus (BBTE, Magyar Történeti Intézet) előadásából, aki a Transindex 2015–ös olvasottsági adatait elemezte.

Amint az előadásokból is látható, a konferencia igyekezett lefedni a migráció kérdésének a teljes folyamatát, a migrációt kiváltó okoktól a migrációs útvonalakon keresztül a migráció által Európában kiváltott problémákig és e problémának a társadalomra gyakorolt hatásáig.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA: KOLOZSVÁR 700 – MÚLT, JELEN ÉS JÖVŐ

Szász Hajnal és Tóth-Gödri Iringó

Közhírré tétetik, mindenkinek a tudtára adatik: Kolozsvár 700 éve királyi város! Az I. Károly király által, hétszáz évvel ezelőtt városi rangra való emelésnek évfordulója alkalmából átfogó nemzetközi tudományos konferenciára került sor 2016. november 10–13-a között a kincses városban *CLUJ/KOLOZSVÁR/KLAUSENBURG – 700* címmel. A konferencia szervezésében részt vevő intézmények a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Fakultása, a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, illetve a Román Akadémia Erdélyi Tanulmányok Központja voltak. A rendezvényen több mint 30 hazai és külföldi, történeti, kulturális és felsőoktatási intézmény, illetve levéltárak és múzeumok munkatársai vettek részt, az előadások, a témakörbe illeszkedően, a középkortól napjainkig vették számba a városi élet kialakulását, működését, különböző aspektusait. Bár Kolozsvár központi szerepet foglalt el a konferencia programjában, nem kizárólag a kincses város történetét bemutató előadások hangzottak el.¹

A konferencia két helyszínen (BBTE Történeti Intézete és a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara) és két nyelven, románul és magyarul zajlott; szinkrontolmács segített abban, hogy a nyelvi különbségek ellenére mindenki élvezhesse az előadásokat. A háromnapos

1 A konferencia részletes programja: http://kmti.hiphi.ubbcluj.ro/hirek/Kvar_700_konferencia (letöltés időpontja: 2016. november 20.).

eseménysorozatot a BBTE Történelem és Filozófia Karának dékánja, Ovidiu Ghitta nyitotta meg, továbbá köszöntötték a jelenlévőket a BBTE román és magyar tagozatainak képviselői, Ioan Bolovan és Soós Anna prorektrok. A társszervező intézmények képviselőiben Kása Zoltán, a Sapientia – EMTE prorektora és Sipos Gábor, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke szólaltak fel. A köszöntőbeszédet plenáris előadások követték, amelyben az előadók az 1316. évi kiváltságolás előzményeiről, az emblematisz kolozsvári Szent Mihály-templomról, Kolozsvár legrégebbi, 15. század közepi számadáskönyvéről és annak jelentőségéről a város térszerkezetét és társadalomtörténetét illetően, valamint az erdélyi középkori városokra jellemző mesterek termékeiről értekeztek. Úgy tűnik, a kolozsvári javak közül a legizgalmasabb kérdéseket a kályhacsempék kutatása eredményezi.

A háromnapos konferencia változatos programja a város többretekü történelmét, kulturális és etnikai szempontból egyaránt színes arcultatát ünnepelte, a tudományos kutatások érdembeli érvényesítése által is. A konferencia előadásai szakmailag többféle szempontból közelítették meg a középkori gyökerekkel is rendelkező városok, ezek közül is kiemelten Kolozsvár történeti, építészettörténeti, régészeti, művészettörténeti aspektusait. Az előadássorozatok mellett az érdeklődőknek lehetőségük nyílt a meghosszabbított *Chuj/Kolozsvár/Klausenburg – 700. Kolozsvár kiváltságlevellei* című kiállítás megtekintésére is, amelynek középpontjában – ahogy a cím is sugallta – a város eredeti vagy másolt kiváltságlevellei álltak.

A résztvevők megtudhatták például, hogy bár Kolozsvár igen nagy múltú és változatos, rétegződő történelemmel rendelkező történelmi „főváros”, a településtörténetét illetően kevés adat áll a rendelkezésünkre. Hasonlóan más középkori városokhoz, Kolozsvár is kisebb-nagyobb településsegységek egybeolvadása révén alakult ki, bár a városfejlődés mozanatainak pontos képe egyelőre eléggé hiányos. Elhanyagolt területnek tekinthető Kolozsvár településtörténetének kutatása régészeti szempontból is. Eddig a leginkább szakszerűen dokumentált és feldolgozott publikációk a honfoglalás-, illetve Árpád-kori temetőket érintik. Az Erdélyi Történeti Nemzeti Múzeum leltárkönyve alapján a város területén zajlott feltárások körülbelül 30 olyan régészeti lelőhelyre utaló nyomot azonosítottak, amelyek egy kora középkori településhálózat létét támasztják alá.²

2 Gáll Erwin (Bukarest, a Román Akadémia „Vasile Pârvan” Régészeti Intézete), Gergely Balázs (Kolozsvár, Kolozsvár Polgármesteri Hivatala), Nagy Szabolcs (Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum): *Kolozsvár születése II. Régészeti adatok Kolozsvár kora középkori és középkori településterületéhez (11–14/15. század)*.

Építészettörténeti szempontból sem egyértelmű a helyzet. Bár a középkori városfalak építési idejét és menetét még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, a kutatás új adatokat és értelmezéseket (illetve újraértelmezéseket) hozott napvilágra. Kolozsvár látványos, sajátos topográfiai jelenségének ábrázolása már a korban is közkedvelt volt, így a város fejlődése és a város erődítésének folyamata a 14–15. századtól könnyebben megragadható.³ Nem csak Kolozsvár esetében áll fenn a hiányosság problémája, hiszen a középkori Magyar Királyság többi városerődítésének tekintetében sem születtek még átfogó kutatások, feldolgozások, akár a történeti, akár a régészeti–művészettörténeti szempontokat vesszük figyelembe. Egy-egy konkrét városerődítés példáin keresztül (Pest, Esztergom, Nagyszombat, Segesvár, Szeben és még sorolható) azonban új, irányadó kutatások problémafelvetései vázolhatók fel.⁴

Habár a napjainkban zajló, belvárosi régészeti feltárás valóságos kálvária tud lenni mind a szakember, mind a befektető számára, a kutatásnak mégis vannak sikertörténetei. Példaként a kolozsvári Kinizsi Pál utcai mentőásatás esetét említhetjük, amikor a leletmentés és a régészeti feltárás annak útja és módja szerint tudott megvalósulni, és eredményeként egyrészt fontos várostörténeti adatokat, másrészt nagy mennyiségű leletanyagot, az ókortól a középkoron át az újkorig sikerült megragadni, illetve megmenteni.⁵

A konferencia első két napját inkább a középkortörténeti, illetve a kora újkorral kapcsolatos és a régészeti előadások határozták meg, míg a rendezvény harmadik napján az újkor és jelenkor történeti, valamint a művészettörténeti előadásokra esett a hangsúly. Nagyon változatos témákban szólaltak fel az előadók: a közösségi önképtől a békeidőbeli képeslapokon át az Erdélyi Pártig sok izgalmas témáról hallhattunk előadásokat. Voltak politikatörténeti vagy inkább a szociológia, illetőleg a társadalomtörténet irányába tekintő bemutatók is, valamint olyanok, ahol a vizuális elemek domináltak. A konferencián a szakértők mellett a diákok vagy a nem szakmabeliek is találhattak maguknak izgalmas programpontokat. Ana Maria Gruia előadása például a gyógyszerészeti múzeumról és annak gyűjteményéről nagyon színes s a laikusok számára is igen élvezetes előadás volt,

3 Lupescu Radu (Kolozsvár, Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem): *Kolozsvár középkori városfalai*.

4 Feld István (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem): *A Magyar Királyság középkori városerődítéseinek kérdéséhez*.

5 Csók Zsolt (Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum): *Leletmentés Kolozsvár belvárosában: a Kinizsi Pál utca 5. szám alatti régészeti kutatás*.

ismerős lehetett azoknak, akik már jártak a kolozsvári Mauksch-Hintz házban helyet adó intézményben. Előadásában tulajdonképpen Kolozsvár összes gyógyszerárának történetét felvillantotta, elkülönítve a városi és magán gyógyszerárakat, illetve a jezsuita szerzetesekét. Bemutatójába izgalmas, akár szórakoztatónak tartható tényeket is beemelt. Így például ismertette a kora újkor legdivatosabb gyógykészítményeit, köztük a híres ifjúsági regényben, a Harry Potter-sorozatban is feltűnő bezoárt, amelyet mérgek ellenszereként használtak vagy a Theriaca nevezetű csodaszert, melynek elkészítéséhez 12 évre volt szükség. Érdemes pár szót szólni Radu Mârza bemutatójáról is, amelyik, hasonlóan az előzőhöz, nem feltétlenül illeszkedik a szigorúan vett szakszerű előadások sorozatába, inkább egy ismeretterjesztő, szórakoztató jellegű prezentáció volt, virtuális séta a boldog békeidők Kolozsvárján. Az általa ismertetett, főleg század eleji képeslapok rálátást nyújtottak a korabeli városképre; következtetések itt nem hangzottak el.

Ioana Rus a kolozsvári egykori cukorgyár, későbbi iskola, illetve javítóintézet történetét ismertette, míg Székely Miklós Budapestről érkezett művészettörténész előadásában az I. Ferenc József iparmúzeum szerepéről, illetve az intézmény történetéről és gyűjteményeiről értekezett, felvillantva olyan izgalmas, talán még a kolozsvári szakértők számára is alig ismert tényeket, mint Vadona János japán tárggyűjteményének létezését. Nagy Róbert, kicsit nagyobb merítésű témához nyúlt. *Kolozsvár 1900. A fejlődés gazdasági alapjai* címmel tartott előadásából kiderült, hogy a két fontos vasútvonal megépítésének, az iparpártoló törvényeknek és az egyetemi építkezéseknek egyaránt kiemelkedő szerepe volt a város 20. század eleji fejlődésében. Ám az is nyilvánvalóvá vált, hogy a város nem volt a szó valódi értelmében ipari település, kevés gyárral rendelkezett, a kisebb üzemek mellett pedig csak a Reiner-féle gyufagyár, a Renner-féle bőrgyár (a későbbi Clujana) és a dohánygyár volt jelentősebb méretű és kapacitású. Az utóbbi a női munkaerő alkalmazása terén is kiemelkedett, itt elsősorban ugyanis a nők által, kézzel sodort cigarettát gyártottak.

Az egyes szekciók után, a konferencia mindenik napján sok kérdés és hozzászólás hangzott el, ami mindenképp pozitív visszajelzés lehet a szervezőknek, hiszen sikerült egy változatos és igényes programot összeállítaniuk. A konferencia nagyszerű lehetőség volt a tekintetben is, hogy alkalmat nyújtott a szakmának számba venni milyen témakörökben folytak kutatások, miről írtak Kolozsvár és más hazai és anyaországi városok, illetve általában a várostörténet témakörében az elmúlt években. Nemcsak összegzésre, számadásra volt ez jó alkalom, hanem új kutatási irányokat is

felvillantott, lehetőség volt kapcsolatteremtésre, ötletek továbbgondolására, hiszen van még mit kutatni a témában.

(A konferenciaismertető egy korábbi változatának megjelenési helye: <http://www.ujkor.hu/content/kolozsvar-700.>)

1956. A MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÉS ERDÉLY – A KMTI ÉS A BUZA LÁSZLÓ EGYESÜLET RENDEZVÉNYSOROZATA AZ EMLÉKÉV KERETÉBEN

Lönhárt Tamás

A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet keretében működő Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék háttérintézménye, a Buza László Egyesület a Nemzetközi és Regionális Tanulmányokért (BENRT), immár harmadik alkalommal szervezett 2016-ban történelem tárgyú vetélkedőt a romániai magyar diákok, egyetemi hallgatók számára. Az *Időutazók Erdélyben* vetélkedő témája 2014-ben az *Osztrák–Magyar Monarchia és az első világháború*, 2015-ben *1945 – a nulladik év: a kommunista rendszer erőszakos kiépítésének kezdete* volt, 2016-ban pedig a *60 éve történt: az 1956-os magyar forradalom és Erdély* volt. A Magyarországon meghirdetett 1956-os emlékévnak Erdélyben is létrehozott rendezvénysorozata részeként (lásd *A Magyar Szabadság Éve Kolozsváron* programot: <http://www.magyarnapok.ro/hu/a-magyar-szabadsag-eve-kolozsvaron/>) lebonyolított vetélkedő résztvevőit idén is – a Bethlen Gábor Alap támogatásával – ösztöndíjakkal jutalmazhatta a főszervező Buza László Egyesület. Az immár harmadik egymásutáni évben szervezett vetélkedőink díjazottjainak teljes névsorát [gimnáziumi, középiskolai és egyetemi diákok], a tanulmányaik helyszíneként szolgáló városok, iskoláik és a történelem szaktanárjaik névleges megnevezésével (Brassó, Bukarest, Csíkszereda, Dicsőszentmárton, Kolozsvár, Kőhalom, Margitta, Székelyudvarhely, Torda) a nyilvánosság előtt is ismertté váltak vetélkedőnk saját honlapján (<http://www.idoutazok.ro/>). Többen a KMTI egyetemi hallgatói lettek időközben. Közösségi oldalaink, valamint sajtópartnereink a Partiumtól kezdve Kolozsváron át (*Szabadság, Kolozsvári Rádió*), a Székelyföldre és a bukaresti magyar közösségig (*Bukaresti Magyar Élet*) ismertté válhattak: az idén több 1956-os tárgyú iskolai szintársulat előadására is sor került, megbecsült sikerré vált – ezúttal is gratulálunk a szerzőknek, szervezőknek, előadókknak. Ugyanakkor, magyar tannyelvű kö-

zépiskoláinkkal egyetemben, a Buza László Egyesület és a KMTI nevében ezúton is köszönjük a Bethlen Gábor Alapnak a támogatást.

1956 október 23-án sor került a „*Mindig új élet lesz...*” 1956 Erdélyben című kiállítás megnyitójára, melyet két tudományegyetem – a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a budapesti-piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem – és az Erdélyi Református Egyházkerület összefogása tett lehetővé. A tudományos tartalom kivitelezéséért felelős egyetemi intézményeink, a kezdeményező Buza László Egyesület és a KMTI erőfeszítéséhez nyújtották a legnagyobb és alapvető támogatást: elsősorban magát a befogadó és biztos helyszínt adó Erdélyi Református Múzeum kiállítótermeinek megnyitása által, ahol „nulladik tárlatként” működhattunk (az ünnepélyes múzeumavatóra idén, a reformáció 500. évfordulóján kerül sor). Ennek megfelelően kiállításunk fővédnöke Főtisztelendő Kató Béla püspök úr, fő kurátora Ballai Zoltán tisztelendő, akiknek ezúton is köszönetet mondunk a megvalósításban adott oszlopos segítségért. A kiállítás kurátorai, a két tudományegyetem szakemberei, ezúton is köszönetet mondanak a projekt megvalósításában alapvető tárgyi segítséget nyújtó Benkő Levente történész-főszerkesztőnek, aki megosztotta a kutatásai eredményeként birtokába került források másolatait, s szaktanácsaival segítette azon feladatunk megvalósítását, hogy immár ne csupán a Magyarországon történt, hanem 2016-ban most már az 1956-os Erdély saját eseménytörténete, a mi magyar közösségünk kisebbségi létének intézményes biztosítékaiért kiálló személyiségei, élettörténeteinek bemutatása is tárgya lehessen történeti tárgyú emlékünnepeinknek. Az Idea Plus a kitűnő látványterv és megvalósítás biztosítója volt kiállításunk számára, melyért ezúton is hálával tartozunk.

A Magyar Szabadság Éve Kolozsváron rendezvénysorozat szerves részeként, az 1956-os emlékévet a KMTI Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszéke tudományos konferenciával gazdagította: 1956 Magyarországon és Erdélyben: szemtanúk és történeti értékelések címmel, a Napoca/Jókai u. 11. szám alatt működő Történeti Intézet dísztermében tartott nemzetközi történeti konferencia, melyet szimbolikusan választott időpontban – 2016. november 4-én – nyitottunk meg, melynek során hazai és magyarországi történészek, köztük az 1945 utáni erdélyi százszok történetét feltáró német ajkú szakemberek előadásai is elhangzottak, melyek által a százszok 1956-os története, valamint ennek következményei is bemutatásra és megvitatásra kerülhettek. Mindez, az egyetemünkre már hagyományosan visszatérő magyarországi és romániai, magyar és román történészek előadásai mellett egészzé tette az Erdély történetére reflektáló tudományos

eseményt. A nemzetközi konferencia két tudományegyetem – a kolozsvári Babeş–Bolyai és a budapesti–piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem –, valamint az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és a Buza László Egyesület partnersége eredményeként valósult meg. E partnerség eredményeként létrejött vándorkiállítás is időközben útjára indult: a *Két hét szabadságharc* címmel szervezett rendezvénysorozat részeként, melynek célja az erdélyi magyar tannyelvű iskolák tanulóihoz közel vinni 1956 Erdélyének történetét. E partnerség sikerét az eddig több helyszínen (Nagyvárad, Csíkszereda, Torda, Székelyudvarhely stb.) tapasztaltak, a befogadók öröme, érdeklődése, az erősödő sajtóvisszhang bizonyítja (lásd:<http://emnt.org/ket-het-szabadsagharc-vandorkiallitas-1956-rol-erdelyben.html>)

IDŐUTAZÓK ERDÉLYBEN. 60 ÉVE TÖRTÉNT, 1956,
A MAGYAR FORRADALOM ERDÉLYI-ROMÁNIAI
VISSZHANGJA. TÖRTÉNELMI VETÉLKEDŐ
KÖZÉPISKOLÁS DIÁKOK SZÁMÁRA

Hunyadi Attila Gábor

A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet háttérintézménye, a Buza László Egyesület a Nemzetközi és Regionális Tanulmányokért (BENRT) 2016-ban immár harmadik alkalommal történelmi vetélkedőt hirdetett romániai magyar középiskolásoknak, illetve diákoknak. Az *Időutazók Erdélyben* vetélkedő témája 2014-ben az Osztrák–Magyar Monarchia és az első világháború, 2015-ben 1945, a kommunista rendszer erőszakos bevezetése volt, 2016-ban pedig a *60 éve történt, 1956-os magyar forradalom és erdélyi visszhangja*. A Magyar Kormány támogatásával lebonyolított vetélkedő résztvevőit idén is a Bethlen Gábor Alapnál megpályázott ösztöndíjakkal jutalmazta a szervező Buza László Egyesület. A 2014–2016-os vetélkedők díjazottjainak (gimnáziumi, középiskolai és egyetemi diákok) névsorát, városát (Brassó, Bukarest, Csíkszereda, Dicsőszentmárton, Kolozsvár, Kőhalom, Margitta, Székelyudvarhely, Torda), történelemtanáraik és iskoláik felüntetésével a vetélkedő saját honlapja, az www.idoutazok.ro és közösségi oldalaink közölték, valamint sajtópartnereink Partiumtól Kolozsváron (*Szabadság*, Kolozsvári Rádió) és Székelyföldön át Bukarestig (*Bukaresti Magyar Élet*), ahonnan jelentkeztek és díjakat szereztek időutazó középiskolásaink történelemtanárai irányításával, akiknek ezúttal is gratulálunk.

A negyedik évad, minthogy 2017 a Reformáció 500. évfordulója, illetve Balázs Ferenc emlékévé, az Időutazók vetélkedő témája *ERDÉLYI VILÁGJÁRÓK, VILÁGUTAZÓK ERDÉLYBEN*. Élménydús animációkkal, iskoladrámával, vetélkedőkkel lehet megjeleníteni a vetélkedő keretében a középkori Európában peregrináló erdélyi diákok életét, kalandjait, az Afrika-kutató Teleki Samu, Teleki Géza, a világot bejáró Balázs Ferenc vagy más erdélyi származású világjárók, pl. Bölöni Farkas Sándor, Wesselényi Miklós, Kőrösi Csoma Sándor életútját, vagy olyan világutazókat, akik Erdélyben utaztak, kutattak, esetleg letelepedtek, mint John Paget.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA: A KOLOZSVÁRI EGYETEM GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KISUGÁRZÁSA (1872–1944)

Tóth Szilárd

2016. december 7-én került sor a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete és a Szegedi Tudományegyetem közös szervezésében megrendezett nemzetközi konferenciára, amelynek témája a mindkét felsőoktatási intézmény elődjét képviselő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemnek a városra és a régióra történő gazdasági és társadalmi hatását vitatták meg a résztvevők. A konferencia a két egyetem közötti többéves együttműködés eredménye. Az együttműködés fő célja a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem történetéhez szükséges létfontosságú, még eddig feldolgozatlan elsődleges források digitalizálása és feldolgozása. A kutatás és a konferencia a Pallas Athéné Domus Concordiae Alapítvány támogatásával valósult meg a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modernkori Magyar Történeti Tanszék, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete együttműködése által.

A konferencia előadói magyarországi és erdélyi egyetemtörténettel, gazdaságtörténettel és társadalomtörténettel foglalkozó kutatói voltak. Az előadások igyekeztek lefedni egy nagyon tág skálát, elemezve „A tudomány politikáját a kolozsvári egyetem megnyitásakor átrendeződő helyi elit konfliktusaiban” Zabán Márta (BBTE, Magyar Irodalomtudományi Intézet) előadása révén, vagy a világra szóló kutatási eredmények elérésének a lehetőségeit egy újonnan alapított és nem valami bőséges anyagi támogatást élvező egyetem esetén (*A szegénység tőkésítése? Peremhelyzet és szakmai innováció a kolozsvári egyetem első évtizedeiben*) T. Szabó Levente (BBTE,

Magyar Irodalomtudományi Intézet) előadása által. Az egyetem finanszírozásának a kérdésére alaposan kitért Mariska Zoltán egyetemi docens (Eszterházy Károly Egyetem, Eger) is, aki ezáltal elemezte a kolozsvári egyetem fontosságát a budapesti kormány szemében, összevetve például az ugyanabban az évben alapított Ludovika Akadémiával (*A magyar állam és a kolozsvári egyetem. Finanszírozási kérdések és gyakorlat*). Karády Viktor professzor (CEU) bemutatta és elemezte a vallássajátos rekrutációs eltéréseket a kolozsvári egyetemi karok diákságában (1872–1918), alaposan elemézve a különböző karok diákjainak a vallási és etnikai összetételét. Osváth Zsolt (levéltárvezető, SZIE Entz Ferenc Könyvtár és Levéltár) a diákszövetkezet eszméjéről beszélt a kolozsvári egyetemen, Hunyadi Attila Gábor egyetemi adjunktus (BBTE, Magyar Történeti Intézet) pedig bemutatta Buza László nemzetközi jogászprofesszor kiemelkedő kutatói és egyetemi tanári pályafutásának nemcsak regionális, hanem nemzetközi szintű jelentőségét. Két előadás az egyetemnek az első világháború alatti problémáit, sikereit és balsikereit elemezte. Wellmann László levéltáros (BBTE, Egyetemi Levéltár) az 1914–1915-ös tanévet elemezte, főleg gazdasági és társadalmi problémákra fókuszálva, míg Dr. Tóth Szilárd egyetemi adjunktus (BBTE, Magyar Történeti Intézet) ugyanezt igyekezett bemutatni az egész háború periódusában, beleágyazva mindezt Kolozsvár város történetébe, gazdasági, társadalmi, politikai problémáiba. Vajda Tamás levéltáros (SZTE Levéltára) a kolozsvári és szegedi egyetem szerepéről beszélt az Alföld tudományos kutatásában és gazdasági fejlesztésében 1907–1944 között, kiemelve az egyetem által végzett kutatások élénkítő hatását az alföldi gyümölcstermesztés robbanásszerű növekedésére. Zsidi Vilmos levéltáros előadása (BCE Levéltára) végül a kolozsvári egyetem közgazdasági karának az 1940–1944 közötti történetét mutatta be, kiemelve ennek a fontosságát a korabeli magyarországi felsőoktatási rendszerben.

A konferenciát követően megnyitottuk a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete és a Szegedi Tudományegyetem közös szervezésében megrendezett *Ész és szív. A kolozsvári egyetem megalapítása és kiépítése (1872–1919)* című kiállítást, amelyben láthatóak voltak az egyetem 1872–1919 közötti történetének legfontosabb momentumai korabeli fotók és magyar és román nyelvű feliratozás által.

SZÁMUNK SZERZŐI

- ANTAL RÓBERT- ISTVÁN, PhD-hallgató, EKE, Történettudományi doktori iskola
- BAKK ANTAL-PÁL, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- BURKHARDT BRITTA, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- CSUCSUJA ISTVÁN, professor emeritus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- FEHÉR ANDREA, történész, EME, óraadó tanár, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- FERENCZ-MÁTÉFI KRISZTA, művészettörténész, könyvtáros, Gyergyói Megyei Könyvtár
- FODOR JÁNOS, történész, Marosvásárhely
- GYÖRGY ÁRPÁD BOTOND, MA hallgató, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, BBTE
- HARKAI ÁGNES, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- HORVÁTH CSABA, MA hallgató, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, BBTE
- HUNYADI ATTILA GÁBOR, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- IMECS-MAGDÓ ESZTER, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- KÓSA LÁSZLÓ, akadémikus, professor emeritus, ELTE, Művelődéstörténeti Tanszék
- KOVÁCS SZABOLCS, MA hallgató, Jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok, BBTE
- LAKATOS SÁNDOR, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- LÖNHÁRT TAMÁS, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- LUPESCU MAKÓ MÁRIA, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet
- MARKALY ARANKA, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet / Csíki Székely Múzeum, történész-muzeológus
- ORBÁN BALÁZS, MA hallgató, Jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok, BBTE

PATAKI SZABOLCS, MA hallgató, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, BBTE

PÁL JUDIT, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet

SZABÓ CSABA, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Max Weber Kolleg, Erfurt

SZÁSZ HAJNAL, MA hallgató, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, BBTE

TOTH SZILÁRD, egyetemi adjunktus, BBTE, KMTI

TÓTH-GÖDRI IRINGÓ, MA hallgató, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása, BBTE

VÁRKONYI GÁBOR, hab. egyetemi docens, ELTE, Művelődéstörténeti Tanszék

ZEPECZANER JENŐ, történész, Székelyudvarhely

